ભાગ્યોદયની ત્રીજા વર્ષની ભેટ.

ઘરનો વૈદ્ય

યાને

ફેમીલી ડૉક્ટર.

(ભાગ ૧ થી ૧૦.)

લેખક અને પ્રકાશક.

જેઠાલાલ દેવશંકર દવે.

તંત્રી ભાગ્યોદય.

ભાગ્યોદય ઑફીસ. રીચીરોડ—અમદાવાદ.

સત્યનારાયણ પ્રિ. પ્રેસમાં પટેલ મોતીલાલ કાળીદાસે છાપ્યું
સીવીલ હૉસ્પીતાલ સામે પાનાભાઈની વાડીમાં—અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી. પ્રત ૩૩૦૦. સને ૧૯૧૫.

કીં. રૂ. ૨-૦-૦.

ભાગ્યોદયની ત્રીજા વર્ષની ભેટ.

ઘરનો વૈદ્ય

યાને

ફેમીલી ડૉક્ટર.

ભાગ ૧ થી ૧૦.

લેખક અને પ્રકાશક,

જેઠાલાલ દેવશંકર દવે.

તંત્રી ભાગ્યોદય.

ભાગ્યોદય ઑફીસ રીચીરોડ—અમદાવાદ.

સં. ૧૯૭૧. પ્રત ૩૩૦૦. સને ૧૯૧૫.

કીં. રૂ. ૨-૦-૦

આ લેખકનાં પુસ્તકો.

કાયદાનો શિક્ષક.

આ પુસ્તકની અંદર ફોજદારી, રેવન્યુ અને દિવાની તમામ જાતના કાયદાઓનો સંગ્રહ છે. જે રૂ. ૧૦૦ ખર્ચતા મળી શકે તેમ નથી. પુસ્તકના સંબંધમાં કલેકટરો, બેરીસ્ટરો, ન્યાયાધિશો, દિવાનો, સુબાઓ વિગેરે વિદ્વાનોએ ઉંચા અભિપ્રાયો આપ્યા છે. કીં. રૂ. ૫).

ભવિષ્યવેત્તા.

ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળની વાત આ પુસ્તક ઉપરથી જોઇ શકાય છે. પોતાના તેમજ પારકાના સુખદુઃખની વાતો, અનાજના ભાવ તાલ વિગેરે અનેક બાબતો જોઈ શકાય છે. કીં. રૂ. ૩).

ધનવાન.

જેમને પૈસાની જરૂર હોય તેમને આ પુસ્તક ઉપયોગી છે. આ પુસ્તકમાં ધનવાન શી રીતે થવાય તેના અનેક રસ્તાઓ બતાવવામાં આવ્યા છે. કીં. રૂ ૦-૦

વૈદ યાને વૈદક.

ભાગ ૧-૨

વૈદકના તમામ વિષયો, ચૂર્ણો, ગુટીકાઓ, ભસ્મો અને રસો ઉપરાંત અનેક વિષયોનો આમાં સમાવેશ કર્યો છે. કીં. રૂ. ૧).

સરવ રેવન્યુ અને ફોજદારી કાયદાનું જુથ.

જેમાં નાના મોટા ૨૦ કાયદાઓનો સમાવેશ કર્યો છે. કીં. રૂ.૧।।.

વિનોદચંદ્ર.

એક અતિ ઉત્તમ, બોધક નવલકથા છે. કીં. રૂ. ૧-૦-૦

જેઠાલાલ દેવશંકર દવે, વ્યવસ્થાપક ભાગ્યોદય.—**અમદાવાદ.**

અમદાવાદ—સીવીલ હૉસ્પિતાલ સામે પાનાભાઇની વાડીમાં
શ્રી "સત્યનારાયણ" પ્રિ. પ્રેસમાં પટેલ મોતીલાલ કાળીદાસે છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

ભાગ્યોદયના ગ્રાહકોને ભાગ્યોદયદ્વારા ઉત્તમ વાંચન પુરૂ પાડવા ઉપરાંત દરવરસે એક ઉપયોગી પુસ્તક ભેટ આપવાનું હોવાથી આ પુસ્કતનો જન્મ થયો છે.

ઘરમાં સાધારણ થતા દરદોમાં ડોકટર કે વૈદના પૈસા ચૂકવવા મટી જાય તેમજ વનસ્પતિના ગુણ દોષ અને શરીરના અંદર તથા બહારના 'અવયવોનું સાધારણ રીતે જ્ઞાન થાય એવા હેતુથી આ પુસ્તક બનાવ્યું છે. આ પુસ્તક જો કે નાનું છે પરંતુ તેમાં વૈદકશાસ્ત્રની જાણવા જેવી સર્વ બાબતો આવી ગયેલી છે. શરીરના અવયવોનું જ્ઞાન દરેક માણસ આ પુસ્તક ઉપરથી પ્રાપ્ત કરી શકશે, તે તે અવયવોમાં વિકાર થવાથી રોગ થાય છે અને તેથી રોગ ન થાય તે માટે તે તે અવયવોમાં વિકાર ન થાય તેને માટે કુદરતી નિયમોનું પાલન કરી શકાય તે અર્થે સૂત્રસ્થાન આપેલું છે અને તેથી જો તે નિયમોને દરેક માણસ પાળે તો રોગ થવાનો સંભવ થોડો રહે.

તે ઉપરાંત વનસ્પતિ વિભાગમાં, વનસ્પતિના ગુણ દોષ અને ઓળખાણ આપ્યા છે. દવાઓ શી રીતે બનાવવી તેમજ તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે ઔષધી સ્થાનમાં અને દરેક રોગ, તે થવાનાં કારણ લક્ષણ અને તેના સ્હેલા ઘરગતુ ઉપાયોનું વર્ણન ચિકિત્સા સ્થાનમાં આપવામાં આવ્યું છે.

આ પુસ્તકનો જો બરોબર ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી દવાઓ પાછળ ખર્ચવામાં આવતા હજારો રૂપિઆનો બચાવ થાય એમ છે અને તે તરફ દૃષ્ટિ રાખતાં ભાગ્યોદયનું લવાજમ નજીવું લાગ્યા સિવાય રહેશેજ નહિ. અમને આશા છે કે આ પુસ્તકથી ગ્રાહકોને સંતોષજ થશે. આવતા વર્ષે પણ એક ઉપયોગી પુસ્તક ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપવામાં આવશે.

અમદાવાદ.
ફાલ્ગુન કૃષ્ણ એકાદશી ૧૯૭૧
તા. ૧૧-૩-૧૫

જેઠાલાલ દેવશંકર દવે,
પ્રસિદ્ધકર્તા.

વિષયાનુક્રમણિકા.

ઘરનો વૈદ્ય.

યાને

ફેમીલી ડૉકટર.

ભાગ ૧ લો.

શારીર સ્થાન.

પ્રકરણ ૧ લું.

શારીર.

રેક મનુષ્યે પોતાના શરીરનું જ્ઞાન મેળવવું જોઇએ. શરીરમાં માથુ અને ધડ એ બે ભાગ ઉપરથી જોતાં જણાય છે.

માથું—તેની અંદર બે નાક, બે આંખ, બે કાન, મ્હોઢું અને માથું એમ ઉપરથી જોતાં જણાય છે.

૨ ધડ—તેમાં બે પગ, બે હાથ, છાતી, પેટ, પેઢુ, ગુદા અને ઉપસ્થ એમ ઉપરથી જોતાં જણાય છે.

શરીરમાં હાડકાં નિચે પ્રમાણે છેઃ—

ખોપરીમાં	૮	છાતીની પાંસળીઓ	૨૪
ચ્હેરામાં	૧૪	ઉરોસ્થી	૧
ગરદનમાં	૧	બંને ખભા ને હાથનાં	૬૪
કરોડમાં	૨૬	બંને થાપા ને પગનાં	૬૪

એ રીતે ૨૦૦ હાડકાં છે. દાંત ૩૨ અને દરેક કાનનાં ત્રણ ને ત્રણ ૭ મળી ૨૩૮ હાડકાં શરીરના હાડપીંજરમાં છે.

કરોડ—શરીર તથા હાડપીંજરનો મુખ્ય ભાગ કરોડ છે. તેના મુખ્ય પાંચ ભાગ છે. ગરદન, પીઠ, કમર, ત્રિક અને ગુદાસ્થિ કરોડ નાના નાના મણકા સંધાઇને થયેલો ભાગ છે. તે દરેક મણકા વચ્ચે મોટું છીદ્ર હોય છે. જ્યારે સર્વ મણકા સંધાય છે ત્યારે આ મણકાનાં છીદ્રથી કરોડની વચ્ચે એક પોલ રહે છે. તેમાં કરોડરજ્જુ રહે છે, અને તે કરોડ રજ્જુમાંથી તંતુઓ બહાર આવે છે.

કરોડની પીઠના હાડકાંની બન્ને બાજુએ એકેક પાંસળી એવી બાર બાર પાંસળીઓ જોડાયલી છે.

માથું—ખોપરી—માથાની ખોપરીમા નિચે પ્રમાણે આઠ હાડકાં છે. ૧ પશ્ચિમ તરફ, ૧ પૂર્વ તરફ કપાળનું હાડકું, જમણું અને ડાબું ૨, બંને લમણાનાં ૨, કીલાસ્થી ૧ અને ચાલણી અસ્થિ ૧ મળી ૮ થાય છે.

ખોપરીની અંદર મગજ છે. ખોપરીની અંદર ખાડા ખાયાવાળી જગ્યામાં મગજની કરચલી તથા રક્ત નળીઓ અને તંતુઓ બરાબર બેસતાં આવે છે. પાછળ એક છિદ્ર છે તે છિદ્રમાં થઇને કરોડરજ્જુ કરોડની પોલમાં ઉતરે છે. બંને પાર્શ્વાસ્થિ અને પશ્ચિમાસ્થિના સંયોગને ઠેકાણે એક છિદ્ર હોય છે તેને પશ્ચિમ બ્રહ્મરંધ્ર કહે છે

અને બંને અસ્થિના લલાટ અસ્થિ સાથેના સંયોગ સ્થળે એક બીજું છિદ્ર હોય છે તેને પૂર્વ બ્રહ્મરંધ્ર કહે છે. આ બંને બ્રહ્મરંધ્ર નાનપણમાં જણાય છે અને મગજમાં ફરતા લોહીને લીધે ધડકે છે. તે બાળકને થોડાં વર્ષ થતાં પુરાઈ જાય છે.

ચ્હેરાનાં હાડકાં—નાકનાં ૨, ઉપલા જડબાનાં ૨, અશ્રુ અસ્થિ ૨, ગાલનાં ૨, તાળવાનાં ૨, નિચેના ટર્બીનેટેડના ૨, વોમર અસ્થિ ૧ અને નિચેના જડબાનું ૧ મળી ૧૪ હાડકાં ચ્હેરામાં છે.

દાંત—દાંત ૩૨ છે તેમાં ઉપરની તથા નિચેની દાઢો ૬, બે ખુણીઆ દાંત ૪, કુતરીઆ દાંત ૨ અને કાપી શકે તેવા દાંત ૪ છે.

ગરદનમાં એક હાડકું છે તે નળ ગોટાની ઉપર હોય છે.

છાતીમાં દરેક બાજુએ બાર એવી ૨૪ પાંસળીઓ હોય છે. આ પાંસળીઓમાં પાછળ કરોડની બે બાજુએ સંધાયલી છે અને આગળ ઉરોસ્થિ (સીનાનું હાડકું) છે.

છાતીનું હાડપીંજર ઉપરથી સાંકડું અને નિચેથી પહોળું હોય છે, તેમાં બે બાજુએ ફેફસાં અને વચ્ચે રક્તાશય છે. તથા તેમની મોટી રક્ત નળીઓ આવેલી છે.

ખભા ને હાથનાં હાડકાં—ખભાનાં હાડકાં બે છે. એક હાંસડી, જે છાતીના ઉપલા ભાગમાં આવેલું છે. અને બીજી ખભાની ઢાલ, ખભાની પાછળ ત્રિકોણાકાર આવેલી છે.

હાથનાં હાડકાં—ભૂજાસ્થિ ૧ છે, જે ખભાથી કુણી સુધી લાંબુ છે; કળાઈનાં અસ્થિ ૨ છે. જે એક બહારની બાજુ છે તેને મણીબંધાસ્થિ કહે છે. બીજું અંદરની બાજુ તેને કર્પુરાસ્થિ કહે છે. આ બંનેના છેડા ઉપર અને નિચે જોડાયલા છે. પણ વચ્ચે

પોલા રહે છે. તે કોણીથી તે હાથના કાંડા સુધી આવેલાં છે. હાથના કાંડાનાં ૮ હાડકાં છે, હથેળીનાં ૫, અંગુઠાનાં ૨ અને ચાર આંગળીનાં ૧૨ મળી ૩૨ અને બંને હાથનાં થઈ ૬૪ હાડકાં હાથમાં આવેલાં છે.

પગનાં હાડકાં—નિતંબ (થાપા)નું હાડકું દરેક બાજુએ છે. તે પાછળ કરોડ સાથે જોડાય છે. તેના સંયોગથી બસ્તિ પીંજર બને છે જેમાં મૂત્રાશય, ગુદા અને સ્ત્રીઓના અવયવો આવેલા છે. જંઘાનું ૧ હાડકું છે. તે નિચે પગના નળા (ઢાંકણી) સાથે સંધાય છે. ૧ ગોઠણની ઢાંકણીનું ૨, પગના નળાનાં ૭, પગની ઘુંટીનાં, ૫ પગની પાટલીનાં, ૨ પગના અંગુઠાનાં અને ૧૨ પગનાં આંગળાંના મળી ૩૧ હાડકાં એક પગમાં એટલે બંને પગમાં થઈ ૬૨ હાડકાં છે.

કૂર્ચા—એ કુળાં હાડકાં છે. કાન, નાક, પાંપણ, સાંધા, પાંસળીઓમાં કુર્ચા હાડકાં જાણી શકાય છે.

સાંધા—એ હાડકાં સામસામે સંધાય છે તેને સાંધા કહે છે. આ સાંધામાં કેટલાક મજબુત અને કેટલા ગતિવાળા એટલે હાલી શકે તેવા સાંધા હોય છે. જેમકે ખોપરીનાં ને ચ્હેરાનાં હાડકાં એવાં સંધાયેલાં છે કે તે એક હાડકા જેવું દેખાય છે, અને કરોડના, હાથ પગના કાંડા તથા આંગળીઓના સાંધા, ગતિવાળા એટલે હાલી શકે તેવા છે.

સ્નાયુ—(માંસના લોચા) શરીરની અંદર હાડપિંજરને વળગીને સ્નાયુ રહેલા છે તેથી કરીને તે ગતિ કરી શકે છે. સ્નાયુએ માંસના લોચા છે. તેમાં જે સ્નાયુ માણસની મરજીને અનુસરી કામ કરે છે જેવા કે હાથ, પગ, પીઠ, પેટ, ચ્હેરાના વિગેરે

તેને ઐચ્છિક સ્નાયુ કહે છે, અને જે આંતરડાં, ગર્ભાશય વિગેરેના સ્નાયુ આપણી મરજી અનુસાર વર્તતા નથી ત્યારે તેને અનૈચ્છિક સ્નાયુ કહે છે. સ્નાયુમાં સંકોચનનો ગુણ રહેલો છે તે સંકોચાવાથી ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરની અંદર પાંચસો ઉપર સ્નાયુ છે.

સંયોજક—શરીરના જુદા જુદા ભાગો, હાડકાં, સ્નાયુ, રક્તવાહિની, મજ્જાતંતુ, ચામડી વિગેરેને એક બીજા સાથે જોડનાર પદાર્થને સંયોજક કહે છે. તે સૂક્ષ્મ તાંતણા અને કોશોના બનેલા છે.

ચરબી—થાપા, જાંગ, પેટ પર, ચામડીની નિચે, ચરબીનો મોટો જથો છે તે ગરમીનું રક્ષણ કરે છે. તેના પીળા રંગના લોચા સંયોજકમાં હોય છે.

રસત્વચા—મગજ, રક્તાશય, ફેફસાં તથા પેટના અવયવો ઉપર ચળકતા ને લીસા પડનું જે આચ્છાદન હોય છે તેને રસત્વચા કહે છે. તે અવયવોને હાલવા ચાલવા છતાં ઘસાવા દેતું નથી.

શ્લેષ્મત્વચા—શરીરની ઉપર જેમ ચામડી છે તેમ અંદરની બાજુમાં નાજુક ચામડી છે તેને શ્લેષ્મ પડ કહે છે. આ પડમાંથી પાતળો ચીકણો રસ હંમેશાં નિકળે છે. તેથી અંદર ભીનાશ રહે છે. આંખ, નાક, મોઢું, વાયુ, નળી, અન્નાશય, આંતરડાં વિગેરેને અંતર આચ્છાદન આ શ્લેષ્મત્વચાનું હોય છે.

સ્તન—છાતીની ચોથી પાંસળી ઉપર બે સ્તન હોય છે તેનું પુખ્ત ઉમ્મરની સ્ત્રીઓમાં પૂર્ણ રૂપ જોવામાં આવે છે. તેનો મોટો ભાગ ચરબીનો છે તેમાંની શિરાઓમાં ગર્ભવંતી સ્ત્રીને દુધ પેદા થાય છે. તે બચ્ચાંને ધાવવામાં આવે છે. તેમાં જુમખાદાર નળીઓ હોય છે તેની આસપાસ લોહીની નસો હોય છે તેમાંથી દુધ પેદા થઇ આ નળીઓમાં આવે છે.

પ્રકરણ ૨જું.

ખોપરીની અંદરના અવયવો.

મગજ—શરીરમાં સર્વોપરી અવયવ એ મગજ છે. તે ઘણું નાજુક હોવાથી તેના રક્ષણ માટે તે ઉપર મજબુત ખોપરી આવેલી છે. મગજનો મોટો ભાગ ઉપર આવેલો છે, બીજો ભાગ પાછળ આવેલો છે. મગજના મોટા તંતુઓ ૧૨ છે તે મગજના તળીએથી નીકળી નાક, આંખ, કાન, જીભ અને ચ્હેરા વિગેરે ભાગમાં ફેલાઇ જાય છે. મગજનું વજન ત્રણેક રતલ છે. જેમ મોટું મગજ હોય તેમ બુદ્ધિ વધારે સમજવી. મનુષ્યની બુદ્ધિનો આધાર મગજ ઉપર છે ને વધુ બુદ્ધિશાળી હોય તેના ભેજાની કરચલી, મોટી, ઉંડી, ગુંચળાદાર હોય છે. ગતિ કરવી, સ્પર્શ, સ્મરણ શક્તિ, શ્રવણ, દૃષ્ટિ, અને નાસિકાની ઇંદ્રિયોનો આધાર મગજ ઉપર છે. શ્વાસ ચાલવાના અને રક્તાશયને ચાલવાના તંતુ પણ મગજ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

કરોડરજ્જુ—મગજનું એક પડ કરોડરજ્જુને છે જે કરોડની પોલમાં જારી રહે છે. આ મગજનું સાંધણ છે. તે મસ્તકથી કરોડ સુધી પહોંચતાં ૧૮ ઇંચ લાંબુ હોય છે. તેમાંથી આગળ અને પાછળ એમ બે તંતુઓ નીકળે છે. તે કરોડમાંથી બહાર નીકળી જોડાઇ જાય છે. આમ ૨ કરોડ રજ્જુમાંથી ૨૧ તંતુ નીકળે છે. જેમકે ગરદનમાંથી આઠ નીકળે છે. જે હાથ અને ગરદનને પુરાં પડે છે, પીઠ

માંથી ૧૨ નીકળી છાતી તથા પીઠ પર વહેંચાય છે, કમરમાંથી પાંચ નીકળી કમરના ભાગ, પેટ, પેડુ, અને પગના આગલા ભાગમાં આંગળાં સુધી પહોંચે છે અને ત્રિક અસ્થિ (પીઠની નિચેનો કરોડનો ભાગ) માંથી ૧ તથા ગુદાસ્થિમાંથી ૫ નીકળી પેડુ, થાપા તથા પગના પાછલા ભાગમાં આંગળાં સુધી ફેલાય છે.

મજ્જાતંતુની બે હારો કરોડની આગળના ભાગમાં છે તે ગરદનથી ગુદાસ્થિ સુધી પહોંચે છે. તે મગજ અને કરોડરજ્જુ તંતુઓનો મેળાપ કરાવે છે. રક્તાશય, રક્ત નળીઓ, આંતરડાં વગેરે અવયવોમાં, આ તંતુઓ વહેંચાય છે.

પ્રકરણ ૩જું.

છાતીની પોલના અવયવો.

છાતીની અંદર વચ્ચે કાંઈક ડાબી તરફ હૃદય (રક્તાશય) તથા તેની મોટી રક્તવાહિની નસ અને બે ફેફસાં છે. તે સિવાય શ્વાસ નળીનો થોડો ભાગ અને અન્ન નળ છે જે અન્નનળ છાતીમાં થઇ પેટમાં ઉતરે છે.

રક્તાશય (હૃદય ત્રીજાથી છઠા પાંસળા સુધી છે. જેના ચાર ભાગ છે તે ચારે ખંડને મોટી રક્ત વાહિનીઓ

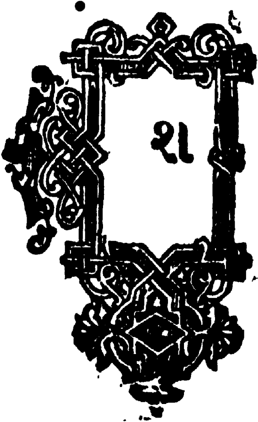
સાથે સંબંધ છે. જમણા ઉપરના ખંડ સાથે શરીરની ઉપરની અને નિચેની બે મોટી શિરા (નસો) જોડાય છે. અને જમણા નિચેના ખંડમાંથી મોટી ધમની નીકળી તેના બે ભાગ થઇ બે ફેફસાંમાં જાય છે. ડાબા ઉપરના ખંડમાંથી ત્રણ ચાર શિરા વહે છે. નિચેના ખંડમાંથી મોટી ધમની (હૃનળ) નીકળે છે તેની શાખા થઇ આખા શરીરમાં ફેલાય છે.

ફેફસાં—છાતીની ડાબી અને જમણી બાજુએ છે ફેફસાં શ્વાસ નળીની શાખાઓથી બનેલાં છે તેમાં લોહી સાફ થાય છે. પીઠના ત્રીજા મણકા સામે શ્વાસ નળીના બે ભાગ થાય છે. જમણો ભાગ જમણા ફેફસામાં અને ડાબો ભાગ ડાબા ફેફસાંમાં જાય છે. ત્યાં લોહી, હવાના સંબંધથી શુદ્ધ થાય છે.

શ્વાસનળી—નાકનાં નસકોરાંના છિદ્રથી ફેફસાં સુધીના માર્ગને વાયુ માર્ગ કહે છે હવા અંતર્ગ્રીવામાંથી સ્વર નળીમાં થઇ, શ્વાસ નળીમાં થઇ ફેફસાંમાં જાય છે અને તે લાંબા માર્ગમાં થઇ જવાથી હવા ગરમ થઇ ફેફસાંમાં પ્રવેશ કરે છે. શ્વર અને શ્વાસ નળી એકજ છે કરોડની ગરદનના પાંચમા મણકાથી પીઠના બીજા મણકા સુધી જઇ તેના બે ભાગ થાય છે. પાછળથી શ્વાસ નળી અન્ન નળીને વળગેલી છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

પેટની પોલના અવયવ.

શરીરની અંદર પેટની મોટામાં મોટી બખોલ છે. તેની પાછળના ભાગમાં કરોડ બાજુએ ઉપરના ભાગમાં નિચેનાં પાંસળાં, તેની ઉપરના ભાગમાં ઉરોદર પટલ (છાતી અને પેટની વચ્ચેનો પડદો) અને નિચેની તરફ પેડુ અને બસ્તિ છે. પેટની વચ્ચે ડુંટી છે તેની નીચે પેડુ છે.

પેટની અંદર, અન્નાશય (હોજરી) કલેજું, પ્લીહા (બરોળ) પેંક્રિયાસ, મૂત્ર પીંડ, મૂત્રપીંડના ઉર્ધ્વ પીંડ અને બસ્તી છે. પેટની કરોડના આધારે મોટી શિરા (ધોરીનસ) અને ધમની રહે છે.

પેડુ અગર બસ્તિમાં, મૂત્રાશય, મલાશય, અને સ્ત્રીઓમાં ગર્ભાશય તથા તેનાં અંગો હોય છે.

૧. **અન્નમાર્ગ**—મોંઢેથી શરૂ થઇ ગુદાદ્વાર સુધી ૩૫ ફીટની લંબાઇનો આ માર્ગ છે. તેમાં **મોંઢું**, મોં આગળ હોઠ, બાજુપર ગાલ, વચ્ચે જીભ, ઉપર નિચે દાંત છે, મોંઢામાં સ્લેશ્મત્વચા છે તેથી ભીનાશ રહે છે. પાચનક્રિયામાં જરૂરતા થુંકને આ ત્વચાની અંદરના પિંડ ઉત્પન્ન કરે છે. જીભ સ્નાયુની બનેલી છે. જેથી વળી શકે છે. અને બોલવા વિગેરેમાં ઉપયોગી થઇ પડે છે.

૨. અંતર્ગીવા ગળાની પોલ ખોપરીને તળીએથી કરોડની ગ્રીવાના પાંચમા મણકા પર્યંત લાંબી છે તે પોલમાં થઇ ખોરાક અન્નનળમાં જાય છે, અને પવન શ્વાસ નળીમાં જાય છે. ગળાની બારી, બે નસકોરાં, શ્વાસ નળી અને અન્નનળ અને બે કાનની નળીનાં એમ સાત દ્વાર હોય છે તેની પાછળ કરોડ અને ઉપર ખોપરીનું તળીયું, છે.

૩. અન્નનળ અંતર્ગીવા નિચેના છેડાથી હોજરી સુધીના માર્ગને અન્નનળ કહે છે. તે શ્વાસ નળીની પાછળ કરોડના આધારે નિચે ઉતરે છે, અને છાતી અને પેટ વચ્ચે આવેલા ઉરોદર પટલના છિદ્રમાં થઇ હોજરીમાં મળે છે.

૪. અન્નાશય (હોજરી—જઠર કે આમાશય) પેટની અંદર ડાબા પડખામાં પાંસળાં અંદર આવેલી છે. તેના ઉપર ઉરોદર પટલ તથા કલેજાનો ડાબો ભાગ તેની ડાબી બાજુએ બરોળ, જમણી તરફ કલેજુ આગળ પેટની દિવાલ અને નિચે આંતરડાં તથા પાછળ કરોડ છે. તેના ડાબા છેડાથી અન્નનળનો સંયોગ થાય છે, અને જમણો છેડો આંતરડાંને મળે છે.

આંતરડાં—ન્હાનાં આંતરડાંનાં ઘણાં ગુંચળાં હોય છે. તેમાં પિત અને પેંક્રિયાસની નળી મળે છે. તેની જમણી બાજુએ મોટા આંતરડાનો મેળાપ થાય છે. નાનાં આંતરડાંમાંથી મોટાં આંતરડાંમાં પદાર્થ જાય છે. મોટું આંતરડુ પેડુના જમણા ખુણામાંથી ઉપર ચઢી કલેજા આગળ થઇ ત્યાંથી હોજરી આગળ થઇ ત્યાંથી ડાબી બાજુએ નિચે ઉતરી પેડુના ડાબા ખુણા સુધી પહોંચી ત્યાં એક ગુંચળું વળી ત્યાંથી મલાશય શરૂ થઇ બસ્તિમાં ઉતરે છે.

કલેજુ—યકૃત. (કાળજુ] તે પેટની અંદર પાંસળીઓમાં જમણા પડખામાં છે. તેની ઉપર ઉરોદરપટલ, નિચે અન્નાશય, આંતરડાં અને મૂત્રપીંડ છે. તેના ઉપર હૈદસું છે. હોજરી અને આંતરડાંની શિરા મળી એક મોટી શિરા થાય છે તે કલેજામાં જાય છે ત્યાં તેની શાખાઓનું રૂધિર શુદ્ધ થાય છે. તેનું કામ શિરાનું રૂધિર શુદ્ધ કરવાનું અને બીજું પિત્ત પેદા કરવાનું છે.

પિત્તાશય—પિત્ત વહેવાની એક નળી કલેજામાંથી નીકળે છે તે એક થેલીમાં એકઠું થાય છે તેને **પિત્તાશય** કહે છે. તે કલેજાની સાથે ચોટેલું છે. તેમાંથી જ્યારે પચન ક્રિયા ચાલતી હોય ત્યારે પિત્ત આંતરડાંમાં જાય છે.

પ્લીહા—બરોળ—એ ડાબા પડખામાં નવ, દશ અને અગીઆરમી પાંસળીઓને વળગીને રહેલ છે. તેનું કામ રક્ત શુદ્ધિનું છે. તાવ આવે છે ત્યારે તેનુ કદ મોટું થઈ બરોળ વધે છે.

પેક્રિયાસ—આ પિંડ હોજરીની પાછળ છે, તેનો રસ પચનક્રિયામાં થુંકનો અર્થ સારે છે તેની એક નળી પિત્તનળીને મળી આંતરડામાં ઉઘડે છે..

મુત્રપીંડ—મૂત્રપીંડ ૨ છે. કરોડની બાજુએ કમરના ભાગમાં પેટની પાછળની દીવાલ પર છે. ત્યાં મૂત્ર પેદા થાય છે તેમાંથી એક એક નળી પેશાબને મૂત્રાશયમાં લાવનારી છે. આ મૂત્ર નળ આંતરડાંની પાછળ છે.

બસ્તી-પેડુના અવયવો.

પેટ અને છાતિ વચ્ચે પડ છે તેવું પેડા અને પેટ વચ્ચે નથી. પાછળ ગુદાસ્થિ અને ત્રિક, આગળ થાપાનાં હાડકાં મળી બસ્તીની પોલ

થાય છે. તેમાં મૂત્રાશય, મૂત્રમાર્ગ, પ્રોસ્ટેટ, વીર્યાશય, મલાશય, અને પેટમાંનાં આંતરડાં હોય છે, અને સ્ત્રીને ગર્ભાશય તથા તેના ઉપાંગો હોય છે.

મૂત્રાશય—પેડુના આગળના ભાગમાં **મૂત્રાશય** હોય છે. તેની પાછળ મલાશય અને સ્ત્રીઓના ગર્ભાશય તથા યોની, મલાશય અને પુઠ્ઠની વચ્ચે હોય છે. મૂત્રાશય ઉપર આંતરડાં હોય છે. મૂત્ર નળ મૂત્રાશયમાં ઠલવાય છે.

વીર્યાશય—વૃષણમાંથી વીર્ય નળીઓ, પેડુમાં આવી, મૂત્રાશય ઉપર થઈ તેની નળીએ ઉતરે છે. મૂત્રાશયની તળે તે દરેક નળી પહોળી અને ગુંચળા વાળી થાય છે તેમાં વીર્ય ભરાઈ રહે છે તેને વીર્યાશય કહે છે. બન્ને વીર્યાશય, મૂત્રાશય અને મલાશયની વચ્ચે હોય છે, અને તેની નળીઓ પ્રોસ્ટેટમાં થઈ મૂત્રમાર્ગમાં ઉઘડી વીર્ય બહાર જાય છે.

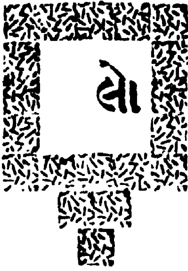
ભાગ ૨ જો.

ઈંદ્રિય વિજ્ઞાન સ્થાન.

આ ભાગમાં શરીરના જુદા જુદા અવયવો જેવા કે હોજરી, આંતરડાં વિગેરેના શું શું ધર્મો છે તથા તેમાં પચનક્રિયા શ્વાસોશ્વાસ વિગેરે કઈ કઈ ક્રિયાઓ કેવી રીતે ચાલી રહી છે તે આવશે.

પ્રકરણ ૫મું.

લોહિ.

લોહી શરીરમાં જ્યાં જ્યાં ફરે છે તે તે ભાગને પોષણ આપે છે. તે હંમેશાં શરીરમાં ફર્યા કરે છે, અને જે નિરૂપયોગી અંશ જેવા કે મળમૂત્ર વિગેરે હોય છે તેને ગ્રહણ કરી બહાર કાઢે છે, અને શરીરના સઘળા ભાગોને ઉષ્ણતા આપે છે. લોહી રાતુ અને કાળું અથવા જાંબુડા રંગનું હોય છે. કાળુલોહી સ્વાભાવિકજ છે. ધમનીનું લોહી લાલ છે. તે સ્વચ્છ અને પોષણ કરવાને લાયક છે, અને શિરાનું રક્ત કાળુ અને જાંબુડારંગનું હોય છે તે પોષણ કરવાને નાલાયક છે.

લોહીને ફરવાનાં સાધનો.

હૃદય—હૃદયના ડાબી અને જમણી કર્ણિકા અને ડાબી તથા જમણી જવનિકા એવા ચાર વિભાગ છે. ડાબી બાજુની જવનિકા નામના ભાગમાંથી મોટી ધોરી નસ નીકળી તેની શાખાઓ થઇ

આખા શરીરમાં પથરાઇ જાય છે. તેમજ જમણી જવનિકાના ભાગમાંથી એવીજ મોટી ધમની નીકળે છે તેના બે ભાગ થઇ દરેક બાજુના ફેફસાંમાં જઇ તેમાં ફેલાઇ જાય છે. અને ફેફસામાંથી લોહી લઇને ડાબી કર્ણિકામાં ત્રણ ચાર શિરા રેડે છે. અને જમણી કર્ણિકામાં શરીરના નિચેના અને ઉપરના ભાગની બે મોટી નશિરા રક્ત લાવે છે. હૃદયની ડાબી જવનિકામાંથી લાલ રક્ત નીકળી મોટી ધમનીમાં થઇ તેની શાખાઓદ્વારા આખા શરીરમાં લોહી ફરી વળે છે, અને ત્યાંથી ફરી વળ્યા પછી તેમાંથી શિરા નિકળે છે તેમાં થઇ અસ્વચ્છ અને કાળું થઇ લોહી રક્તાશયમાં જમણી કર્ણિકામાં પાછું આવે છે, અને ત્યાંથી કેશવાહિનિના રૂપમાં ફેફસામાં થઇ પાછું લોહી શુદ્ધ થઇ ડાબી કર્ણિકામાં પાછું આવે છે, અને ત્યાંથી તે શુદ્ધ લોહી ડાબી જવનિકામાં દાખલ થાય છે. એટલે શુદ્ધ લોહી હૃદયની ડાબી બાજુએથી નીકળી શરીરમાં ફરી શરીરના રદ ભાગ સાથે મિશ્ર થઇ અશુદ્ધ થઇને જમણી તરફ ફેફસાંમાં થઇ ત્યાં શુદ્ધ થઇ ડાબી બાજુએ થઇ લોહી હૃદયમાં આવે છે.

આંતરડાં બરોળ અને હોજરીની શિરાનું લોહિ હૃદય તરફ ન જતાં કલેજામાં જાય છે ત્યાં શુદ્ધ થઇ પછી હૃદયમાં જાય છે. રક્તાશય એ માંસનું બનેલું છે. તેનું કામ સંકોચાવાનું અને ઢીલા પડવાનું છે, અને તેથી જે અવાજ થાય છે તે છાતી ઉપર હૃદયની જગાએ કાન ધરવાથી સાંભળી શકાય છે.

નાડી—હૃદયની અંદર જવનિકા સંકોચાવાથી લોહી ધમનીમાં થાય છે. તેથી ધમનીઓ પહોળી થાય છે. એટલે અંતઃકરણના સંકોચાવાથી ધમનીમાંના લોહીને ધક્કો વાગવાથી ધમની પહોળી થઇ ઉછળે છે તેને નાડી કહે છે. મનુષ્યના હૃદયની સ્થિતિ નાડી પરીક્ષા

ઉપરથી જાણી શકાય છે, અને તે કાંડાપાસે સ્પષ્ટ જાણી શકાય છે.

ધમની—ધમનીમાં પાણીના રેલાની માફક લોહી વહે છે. લોહીને શરીરમાં ફેરવવું અને લોહિના રેલાને એક સરખી રીતે અંતર સિવાય ચલાવવો અને જુદા જુદા શરીરના અવયવોને જોઇતા પ્રમાણમાં લોહી વહેંચી આપવાનું કામ ધમનીનું છે.

કેશવાહિની—ધમનીના નાનામાં નાના ફાંટાને કેશવાહિની કહે છે. તે નરી આંખે જોઇ ન શકાય તેવી બારીક હોય છે.

શિરા-રસ—કેશવાહિનીઓની જાળમાં ફેરફાર થયા પછી લોહી પાછુ છાતીમાં જવા સારૂ જે નળીઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેને રસ કહે છે. તેમાં થઇ બગડેલું લોહી છાતીમાં જાય છે.

પ્રકરણ ૬ઠું.

શ્વાસોશ્વાસ.

રેક મનુષ્ય શ્વાસ લે છે તે શ્વાસ દ્વારા હવા શરીરમાં જાય છે. નાકમાંથી હવા મોંઢાના પાછલા ભાગમાં થઇ શ્વાસ નળી વાટે ફેફસામાં જાય છે. હવાનો મુખ્ય હેતુ લોહિને સ્વચ્છ કરવાનો છે. શરીરમાં લોહિ ફરીને અસ્વચ્છ અને કાળું થઇને લોહિ પાછું ફેફસામાં જાય છે, અને ત્યાં શ્વાસ નળીવાટે ગયેલી શુદ્ધ હવા તે લોહિને ઓક્સિજન આપી નિરૂપયોગી અને ઝેરી પદાર્થોને ગ્રહણ કરીને કાર્બોનિક એસિડની હવા બહાર કાઢે છે, અને તેની જગ્યાએ ઓક્સિ-

જન લોહિમાં ભળે છે એટલે કાળું મટીને લાલ લોહી થઇ તે પાછું શરીરમાં જાય છે.

શ્વાસનળી—નરગોટાની નિચે શ્વાસ નળી આવેલી છે. તે છાતીમાં ઉતર્યા પછી તેના બે ભાગ થઇ એકેક ફેફસામાં જાય છે. ત્યાં જે બગડેલું લોહિ ફરે છે તેને સાફ કરે છે. શ્વાસ લેતી વખતે ફેફસાં ફુલે છે અને મુકતી વખતે દબાય છે. શ્વાસ લેવાને અંતઃશ્વાસ અથવા ઉચ્છ્વાસ કહે છે. શ્વાસોશ્વાસ લેતી મુકતી વખતે ઉરોદર પટલ ઉપર નિચે ચઢે છે.

જીવન શક્તિ—ઉંડામાં ઉંડા શ્વાસ લઇને ઘણા જોરથી દમ છોડતાં જે ઘણામાં ઘણી હવા એક આદમી બહાર કાઢી શકે તેને આદમીની જીવન શક્તિ કહે છે.

મૃત્યુ—શ્વાસ બંધ પડવાથી ફેફસાંનું લોહિ સ્વચ્છ ન થવાથી ફરતું બંધ થાય છે. એટલે હૃદયના જમણી બાજુના ખાંનામાં લોહિ એકઠું થઇ ભરાઇ રહે છે, અને પછી સઘળી ફસ અને અવયવોમાં લોહિ ફરતું બંધ પડે છે. લોહિના ફરવામાં અટકાવ થવાથી રક્તાશય (હૃદય) પોતાની ક્રિયા નહિ કરી શકવાથી સઘળા અવયવોનું પોષણું કરતું બંધ થાય છે એટલે જીવન દોરી તુટે છે એટલે મૃત્યુ થાય છે. હવાબંધ થવાથી કાર્બોનિક ગેસ ઝેરી હોવાથી શરીરને તેનું ઝેર ચઢી મૃત્યુ થાય છે.

પ્રાણિજ ઉષ્ણતા—ગરમી, શરીરમાં રસાયણીક ફેરફારો થવાથી ગરમી પેદા થાય છે. રસાયનિક સંયોગ થવાથી ગરમી થવીજ જોઈએ. **તાવમાં** ગરમી જણાવાનું એ કારણ છે કે તે વખતે શરીરમાં રસાયનિક ફેરફાર વિશેષ ચાલે છે. વય પ્રમાણે, ઉષ્ણુતામાં ફેરફાર થાય છે. જે પ્રમાણે શ્વાસોશ્વાસનું કામ ચાલે

છે તેજ પ્રમાણે ગરમી વધે ઘટે છે. શ્વાસોશ્વાસથી વધારે ઓક્સિજન અંદર જાય તો તેના રસાયનિક સંયોગથી વધારે ગરમી પેદા થાય. શ્વાસો શ્વાસ થોડો લેવામાં આવે તો ગરમી ઓછી થાય છે. જેટલી ઝડપથી ગરમી ઉત્પન્ન થાય તેટલીજ ઝડપથી તે શરીરમાંથી છુટી પડે છે. જો છુટી ન પડે તો ગરમી વધી જાય અને પ્રાણીનું મૃત્યુ થાય.

પ્રકરણ ૭ મું.
અન્ન અને તેનો ઉપયોગ.

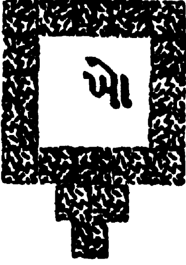

રીરના જુદા જુદા ભાગના રજકણનો નિરંતર નાશ થતો હોવાથી તેની જગ્યાએ નવાં રજકણોની જરૂર પડે છે. શરીરનો શ્રમના પ્રમાણમાં ઘસારો થાય છે અને તે ઘસારો પુરવાને માટે ખોરાકની જરૂર છે. તે ઘસારાની ચેતવણી આપવાને માટે **ભૂખની** ટેવ કુદરતે બક્ષી છે. ભૂખ લાગવાથી જણાય છે કે અંદરનો ખજાનો ખુટ્યો છે માટે નવિન ખોરાકની જરૂર છે.

અન્નનાં કાર્યો—શરીરનું પોષણ કરવાનું અને વૃદ્ધિ કરવાનું કાર્ય શરીરનું છે. હાડકાં, માંસ, ચામડી વિગેરે શરીરના સર્વ ભાગ અન્નમાંથી બને છે. ખોરાકપર કેટલાક રસાયનના અને ચૈતન્યની ક્રિયાઓના યોગ ઘડાયાથી લોહિ થાય છે. અન્નનું એક કાર્ય શરીરની ગરમી ઉત્પન્ન કરવાનું છે. તેનો ઓક્સિજન સાથે રસાયનિક સંયોગ થવાથી ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે અને ગરમી ઉત્પન્ન થવાથી શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

પચન ક્રિયા.

ખોરાક મોઢામાં દાખલ થઇ ત્યાં દાંતવડે ચવાય છે, અને મ્હોંના રસથી મિશ્ર થઇ નરમ અને ચિકણો થઇ ગળે ઉતરે છે. થુંક મ્હોંમાંના શ્લેષ્મત્વચાના પીંડામાંથી જમતી વખતે ઘણુંજ પેદા થાય છે.

થુંકનો ઉપયોગ—થુંકથી મ્હોંઢાને તથા જીભને ભીનાશ અને ચિકાશ મળે છે. ખોરાક સાથે મિશ્ર થઈ નરમ કરી ખોરાક ઉપર રસાયનિક ક્રિયા કરે છે. મ્હોંમાંથી ખોરાક ચવાયા પછી મ્હોંઢાના પાછલા ભાગમા થઇ અંતર્ગ્રીવા ઓળંગી અન્ન નળમાં થઇ હો-જરીમાં જાય છે.

હોજરીમાં થતી પચન ક્રિયા—હોજરીની અંદર ખોરાક પચવાની ક્રિયા થાય છે. હોજરીની અંદરનું આચ્છાદન શ્લેષ્મત્વ-ચાનું છે. તે ઢીલું હોય ત્યારે કરચલી પડે છે. અન્નનળ દ્વારા હોજરીમાં જેવો ખોરાક ગયો કે તુરતજ તે શ્લેષ્મત્વચા લાલચોળ થઇ તેમાંથી જઠર રસ વહેવા માંડે છે. તે જઠર રસ અનાજને પચાવે છે, અને તેને ગાળી નાંખી એક રસ કરે છે. પ્રથમ તેના તાંતણા તથા કણ થઇ અંતે તે ગળી જઇ એકરસ થાય છે. તેને આમ રસ કહે છે. આગળ જઈ એક રસ થયેલા પદાર્થને હોજરીમાંથી રક્ત નળીઓ શોષણ કરી લે છે, અને ત્યાંથી શરીરમાં જાય છે. બાકી પચન નહીં થયેલો અને અપૂર્ણ પાચન થયેલો ભાગ હોજરીના

આંત્રદ્વારમાં થઇ આંતરડાંમાં જાય છે. આંતરડામાં થતી પચનક્રિયા જઠરમાંથી પચ્યા સિવાયનો જે ભાગ રહે છે તે પ્રથમ નાના આંતરડામાં ઉતરે છે તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા રસ સિવાય કલેજા તથા પેંક્રિયાસમાં પેદા થયેલો રસ તેમાં વહે છે. તે સર્વે મળી ખોરાકને પાચન કરે છે, અને તેમાં નાનાં રૂવાટાં જેવા લોમ હોય છે તે પાચન થયેલા ભાગને ચુસી લે છે. તેને અન્ન રસ કહે છે તે લેક્ટિયલમાં થઈ લોહિમાં જાય છે.

કલેજું—નાના બાજરાના દાણા હોય છે તેવા કણનું કલેજું બનેલું છે. દરેક કણ સૂક્ષ્મ કોશોના સંયોગથી થયેલો હોય છે. તે કોશમાં પિત્ત પેદા કરવાની શક્તિ છે. આ પિત્ત નળી વાટે એકઠું થઈ પિત્તાશયમાં રહે છે, ત્યાંથી પચનક્રિયા ચાલતી હોય ત્યારે આંતરડાંમાં વહે છે. આ પિત્ત શિરાના રક્તમાંથી થાય છે.

આંતરડાં તથા હોજરીમાં થયેલા રક્તની એક મોટી શિરા થઈ અંતઃકરણમાં ન જતાં કલેજામાં જઈ ધમનીની માફક શાખાઓ થઇ કલેજાના કણની આસપાસ જાળની માફક પથરાય છે. તેની અંદરના લોહીમાંથી પિત્ત થયા પછી બાકીનું લોહિ હૃદયમાં જાય છે. કલેજાના પોષણ માટે જુદીજ ધમની છે. તેનું કામ પિત્ત પેદા કરવાનું છે.

પિત્ત—ચિકણું અને પ્રવાહિ છે. તેનો રંગ લાલ અને પીળો છે. તેનો સ્વાદ ઘણો કડવો છે. આ પદાર્થ લોહિમાં જાય છે તો કમળો થાય છે, અને કમળા વખતે પિત્ત આંતરડામાં જતું નથી ત્યારે ઝાડો કબજ રહે છે.

પચનક્રિયા વખતે પિત્ત ઘણું પેદા થઈ આંતરડાંમાં જાય છે. તે ત્યાં જઇ પાચન કરવામાં મદદ કરે છે. નાના આંતરડાંમાં ખોરા-

કનું પાચન થઇ તેનો રસ થઈ તેનું શોષણ થઈ રક્ત નળી મારફત લોહિમાં જાય છે. પાચન થતાં રહેલા પદાર્થો જેમ નિચે ઉતરતા જાય છે તેમ તે મળના ગુણ ધરાવતા જાય છે.

મોટાં આંતરડાં—નાનાં આંતરડાંમાંથી નહિ પચેલો ભાગ મોટાં આંતરડાંમાં જાય છે, તે ભાગ ઘણો પાતળો હોય છે. તેમાંથી પ્રવાહિ ભાગનું મોટાં આંતરડાં દ્વારા શોષણ થઈને નિચે ઉતરે છે તેમ મળ ઘટ્ટ બને છે.

વાયુ અને પવન—હોજરી અને આંતરડાંમાં ખોરાક ન હોય ત્યારે તેમાં થોડી ઘણી હવા ભરેલી રહે છે તેથી ઓડકાર આવે છે અને મળદ્વારા વાયુ (વાછુટ) છુટે છે તે આ અંદરનો પવન છે. વાયુ થવાનાં ત્રણ કારણ છે. મોંઢામાંથી જે પવન લેવામાં આવે છે તે અંદર ભરાઈ રહે છે. ખોરાક અને રસમાં આંતરડાંની અંદર રસાયનિક ફેરફારો થવાથી વાયુ થાય છે, આંતરડાની રસ ત્વચામાંથી રસની સાથે વાયુ પેદા થાય છે.

અન્ન પરિપકવ—હોજરી અને આંતરડાંમાં અન્ન એકરસ થઈ લોહિમાં મિશ્ર થવા લાયક બને છે પછી તે કલેજા તથા બરોળની પીડોથી તે ઉપર વિશેષ ક્રિયા થઈ રક્તની સાથે એક રૂપ થાય છે. પોષણ યુક્ત રૂધિર શરીરમાં ફરતાં ફરતાં તમામ અવયવોને પોષણ તથા કૃતિનાં સાધન આપે છે. એટલે તેમાંથી માંસ, હાડકાં, ચામડી વિગેરે બને છે, કાયમ રહે છે, અને વૃદ્ધિ પામે છે. આવા પ્રકારનો અન્નપરિપાક આખા શરીરમાં થાય છે.

રસ—ખોરાકના પચન ગયેલા પાકને રસ કહે છે.

રક્ત—લોહિ—હોજરીમાંથી પકવ થઇ ગયેલો રસ કલેજામાં જાય છે ત્યાં પિત્તના સંયોગ વડે પરિપકવ થઇને તેનું રક્ત થાય છે.

માંસ—રક્ત, અગ્નિવડે પકવ થઇને અને વાયુ વડે ઘન થાય છે તેને માંસ કહે છે.

મેદ—(ચરબી) માંસ પોતાની અંદરના અગ્નિ વડે પકવ થઇને ચાડું થાય છે તેને મેદ કે ચરબી કહે છે.

અસ્થિ—(હાડકાં) મેદ પોતાની અંદરના અગ્નિ વડે પકવ થાય અને વાયુ શોષણ કરે છે ત્યારે તેનું રૂપાન્તર થઇ હાડકાં થાય છે.

મજ્જા—હાડકાંમાં રહેલા અગ્નિ વડે પકવ થઇ જે ઘટસાર થાય છે તે તથા પરસેવાની પેઠે હાડકાંમાંથી છુટા પડે છે તેને મજ્જા કહે છે.

વીર્ય—ઉપરના છએ ધાતુમાંથી સારભૂત ધાતુ વીર્ય પેદા થાય છે. વીર્ય એજ શરીરનું સત્વ છે.

વીર્ય વૃષણમાં પેદા થઈ વીર્ય નળ વાટે વૃષણરજ્જુમાં થઇ પેડુમાં જઈ મૂત્રાશય તળે દરેક બાજુએ એકેક વિર્યાશય છે તેમાં એકઠું થાય છે પછી સંગોગાં તે વીર્ય મૂત્ર માર્ગમાં થઈ બહાર પડે છે. વૃષણમાંથી જે પ્રવાહી નીકળે છે તેની સાથે વીર્યાશયનો રસ તથા પ્રોસ્ટેટનો રસ મળીને પૂર્ણ વીર્ય થાય છે.

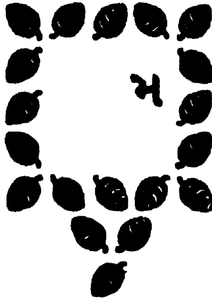
DRAKSHASAV.

દ્રાક્ષાસવ–द्राक्षासव.

આ દ્રાક્ષાસવ અમ્લપિત્ત, ચૂંક, મંદાગ્નિ, મોળ, ગુલ્મ હૃદયનો રોગ, છાતીનો દુખાવો, ખાંસી, ક્ષય, ઉબકા વગેરે હોજરીનાં–આંતરડાં અને છાતીનાં દરદોમાં ઘણું સારૂં કામ કરે છે. દીપન પાચન તથા રક્તવર્ધક તરીકે તે ઉત્તમ દવા છે. પીવામાં સ્વાદિ છે. દસ્તને સાફ લાવે છે. ક્ષુધા લગાડે છે અને સ્વરને સુધારે છે. વધારે જુનો વધારે ગુણ કરે છે. કીંમત **રતલ ૧ નો રૂ. ૧–૮**

પ્રકરણ ૯મું.

મજ્જાતંતુ (જ્ઞાનતંતુ).

મજ્જાતંતુ—જે વડે આપણને સ્પર્શજ્ઞાન થાય છે. તેમજ બહારની અને અંદરની ઇંદ્રિયોનો વ્યાપાર ચાલે છે તેને મજ્જાતંતુ કહે છે. આ તંતુઓ સંદેશા લાવ લઇજા કરે છે. આ તંતુઓ બારીક રેષાના બનેલા છે. તે આખા શરીરના દરેક ભાગમાં ફેલાય છે. તે બાહારના વ્યાપારની ખબર મગજને આપે છે, અને મનને સાવધ કરે છે. તેમજ બીજી તરફથી મગજનો હુકમ શરીરના કોઇ પણ ભાગને પહોંચાડે છે. આ પ્રમાણે તંતુ બે પ્રકારના છે. જે તંતુઓ શરીર ઉપરની ખબર મગજ તરફ લઇ જનાર છે તેને અભિગામી—જ્ઞાનતંતુ કહે છે અને મગજના હુકમને અનુસરી શરીર ઉપર જે અમલ ચલાવે છે તેને ઉદ્દગામી—ગતિ તંતુ કહે છે. આ બંને જાતના તંતુઓ શરીરના બધા ભાગમાં પ્રસરેલા છે. આ તંતુઓ મજ્જાસ્થાનમાંથી નીકળી શરીરના જુદા જુદા ભાગ ઉપર ફેલાય છે, અને તેથી તે ભાગોને ગતિ અને જ્ઞાનશક્તિ મળે છે.

કરોડરજ્જુ, મગજ અને મજ્જાતંતુ ગ્રંથીમાળા આ ત્રણ મજ્જાસ્થાનો છે.

કરોડરજ્જુ—મગજના પાછળના ભાગમાંથી આ રજ્જુ નીકળી છેક બરડાની પોલમાં કમર સુધી જાય છે. આમાં ડાબો અને જમણો બે વિભાગ પડે છે. દરેક બાજુ આગળ ને પાછળ ખાંચા છે તેમાંથી તંતુઓનાં મૂળ નીકળે છે. આ કરોડની દરેક બાજુ જે છિદ્ર

ાય છે તેમાંથી તે બહાર નીકળે છે. આગળના ઉદ્દ્ગામી (મગજની
ાબર શરીરમાં લાવનાર) અને પાછળના અભિગામી (શરીરની ખબર
ગજને આપનાર) તંતુ છે. આ રજ્જુનાં કાર્ય સંદેશા લઇ જવા
ાવવાનું છે. બહારનો વ્યાપાર આ તંતુદ્વારા ચાલે છે તેના સંદેશા
ંતુદ્વારા રજ્જુને મળેછે અને રજ્જુ તેમને મગજમાં લઇ જાય છે,
ાને મગજમાં ગયા પછી જ તેનું મન ને જ્ઞાન થાય છે, અને મગ-
નો હુકમ આ રજ્જુદ્વારા તંતુવાટે શરીરને મળે છે. ગતિ ઉત્પન્ન
રવાની શક્તિ રજ્જુમાં છે.

૧. **મગજ**—મોટું ભેજું, નાનું ભેજું, પૉન્સ વૅરોલી અને
ડયુલાઓ બ્લૉગેટા આ મગજના ચાર ભાગ છે. મગજનો મધ્ય
ાગ શ્વેત દ્રવ્યનો અને બાહ્ય ભાગ રાતા ભૂરા દ્રવ્યનો છે. સૌથી
ાટો ભાગ **મોટા ભેજા**નો છે. કોઇપણ શરીરના ભાગનો સંદેશો
ા ભાગને પહોંચે છે તો જ મનને તેનું જ્ઞાન થાય છે. વિચાર શ-
ક્ત, કલ્પના શક્તિ, ન્યાય શક્તિ, સ્મરણ શક્તિ વિગેરે ઉત્તમ શ-
ક્તિઓનો આધાર મગજ ઉપર છે. આ ભેજાના બે અર્ધગોળ છે.
ચમાં મોટી ફાટ છે, મગજનો સૌથી મોટો વિભાગ આ છે.

૨. **નાનું ભેજુ**—આ ભાગ મગજના પછવાડેના ભાગની નિચે
હેલો છે. પક્ષિયોનો આ ભાગ કપાઇ જાય તો તે ઉડી શકતાં નથી.

૩. **પૉન્સ વેરોલી**—નિચેના રજ્જુમાંથી આવેલા સંદેશા
ગજને પહોંચાડવાનું કામ કરે છે.

૪. **મેડયુલાઓબ્લોગેટા**—આ ભાગ રજ્જુ અને પોન્સની વચ્ચે
ાવેલો છે. આયુષ્યનો આધાર આ ભાગ ઉપર છે. શ્વાસો શ્વાસની
ેરણા આ ભાગ ઉપર આધાર રાખે છે. તેમાં ઇજા થવાથી બોલ-
ાની કે ખાવાની કે શ્વાસ લેવાની શક્તિ રહેતી નથી.

મગજના મજ્જાતંતુઓ.

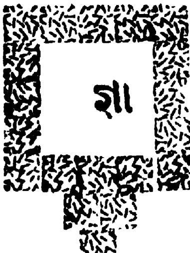
મગજના તંતુનાં ૧૨ જોડાં છે. તે ખોપરીનાં છિદ્રોમાંથી વહેંચાઇ જાય છે.

૧ લું જોડું ભેજાંમાંથી નાકમાં ઉતરે છે તેથી સારી નરસી વાસ ઓળખી શકાય છે.

૨ જું જોડું આંખમાં ઉતરે છે. ૩-૪-૬ઠું જોડું આંખના સ્નાયુને ગતિ શક્તિ આપે છે, ૫ મા તંતુના જોડાથી ચ્હેરા અને મગજના ભાગને જ્ઞાન શક્તિ મળે છે. ૭મા તંતુના બે ભાગ થઇ ૧ કાનમાં અને બીજો ચ્હેરાના કેટલાક ભાગમાં જાય છે. ૯મો તંતું ગળાની અંદરના ભાગને જ્ઞાન શક્તિ આપે છે. ૧૦મો તંતુ નરગોટાના સ્નાયુ, રસત્વચા, અન્નનળ, હોજરી અને ફેફસાંની સાથે સંબંધ રાખે છે. ૧૧મો તંતુ ડોકના કેટલાક સ્નાયુને પુરા પાડે છે. અને ૧૨મો તંતુ જીભ અને ડોકના તંતુને પુરા પડે છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

જ્ઞાનેંદ્રિયો.

જ્ઞાનેંદ્રયો છે. ઘ્રાણેંદ્રિય (નાક) દર્શનેંદ્રિયા (આંખ) શ્રવણેંદ્રિય (કાન), સ્વાદેન્દ્રિય જીભ અને સ્પર્શેન્દ્રિય, (ચામડી).

ઘ્રાણેંદ્રિય—નાક એ વાસ સમજવાની શક્તિ છે તેનું મૂળ કપાળ સાથે જોડેલું છે તે દ્વારા શ્વાસોશ્વાસ લેવાય છે તેમ તેમાં સુંઘવાના તંતુ રહેલા છે. નાકના ઉપરના ભાગ ઉપર મગજના તંતુનું ૧ લું જોડું પથરાયેલું છે તેથી ઉપરના ભાગથી વાસ સમજી શકાય છે, અને નિચેનો ભાગ શ્વાસોશ્વાસ લેવાના કામમાં આવે છે.

૨. **દર્શનેંદ્રિય**—આંખ. જ્ઞાનેંદ્રિયોમાં આ ભાગ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. તેના રક્ષણ માટે નાકની દરેક બાજુએ ચ્હેરાના ભાગમાં ખોપરીમાં અકેક ખાડો છે. તેમાં અકેક આંખ રહેલી છે. નેત્રનો ગોળો ૩ પડનો બનેલો છે. ૧ **નેત્ર બાહ્યપડ** જે શ્વેત તંતુમય છે તેમાં થઇ દ્રષ્ટિતંતુ અંદર દાખલ થાય છે. તેનો રંગ સફેદ છે. ઘડીઆળ ઉપર જેમ કાચ હોય છે તેમ આ પડ આવેલું છે. ૨ **નેત્રમધ્યપડ** તે ઉપરના પડની અંદર કાળું પાતળું પડ છે તેનો ભાગ લોહીની સૂક્ષ્મ નળીઓથી બનેલો છે. કનીનિકા મંડળ એક માંસમય પડદો છે. આની મધ્યમાં કીકીનું છિદ્ર છે તેમાં થઇ કિરણો અંદર જાય છે. તેની પાછળ કાળા પદાર્થનો લેપ છે. ૩ **નેત્રદર્પણ** આ પડ ઘણું અગત્યનું છે તેની બહાર કાળા પદાર્થનો લેપ અને અંદર કાચ રૂપ રસ છે. બહારના પદાર્થોની છબી આંખમાં આ પદાર્થ પર પડે છે. તેનાં બારીક ત્રણ પડ છે. બહારનાં બે પડ બારીક કણનાં અને અંદરનું પડ દૃષ્ટિ તંતુના તાંતણાનું બનેલું છે. દ્રષ્ટિતંતુ મગજમાંથી નીકળે છે. નેત્રગોળની અંદર કિરણોનું વક્રી ભવન કરનાર નેત્રરસ પણ ૩ છે. ૧ **જલરૂપ** રસ જે આંખનો આગલો અને પાછલો ખંડ આ રસથી ભરેલો છે. ૨ **સ્ફટિકયવ**—આ કાચરૂપ રસની આગળ અને કીનીનીકાની પછવાડે છે. અને ૩ **કાચરૂપ રસ** નેત્રયવની પાછળ અને નેત્ર દર્પણની આગળનો ખાલી ભાગ બધો આરસથી ભરેલો છે. આંખના રક્ષણ માટે ભમર, પાંપણ, નેત્ર રસત્વચા, અશ્રુપેશી, નાકની નળી અને નેત્રસ્નાયુ આ અવયવો છે.

૩. **શ્રવણેંદ્રિય**—કાન, બહારનો ધ્વનિ હવા મારફત કાનની અંદરના કર્ણપટલ તરફ જાય છે. કર્ણનલની અંદર હવા ભરી છે તેમાં પ્રતિધ્વનિ થાય છે અને તેથી સાંભળી શકાય છે. કર્ણપટલ

એ અર્ધ પારદર્શક તથા ગોળાકાર છે અને તે મધ્ય કાન અને કર્ણ નલની વચમાં આવેલ છે. બ્હારનાધ્વનીની લ્હેરો આ પડદા ઉપર પડે છે અને જેથી અંદરના કાનમાં જે શ્રવણતંતુ મગજમાંથી આવે છે તે ઉપર અથડાવાથી શબ્દજ્ઞાન થાય છે.

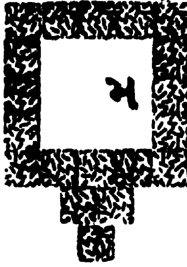
૪. **સ્વાદેંદ્રિય**—જીભ, જીભ માંસના લોચાની બનેલી છે. સ્વાદ જાણવા માટે જીભના જુદા જુદા તંતુ છે. એક તંતુથી જીભના આગળીના ભાગમાંથી સ્વાદ સમજાય છે. અને બીજા તંતુથી જીભના પાછળીના ભાગમાંથી સ્વાદ સમજી શકાય છે.

૫. **સ્પર્શેન્દ્રિય**—(ચામડી) ચામડીથી શરીરનું રક્ષણ થાય છે અને તેની મારફત સ્પર્શજ્ઞાન પણ થાય છે. તેના બે ભાગ છે. ૧ ઉપરની ચામડી તે ઉપત્વચા અને અંદરની ચામડી તે ખરી ત્વચા છે. ઉપત્વચા વપરાશ પ્રમાણે જાડી અને કઠણ છે, ખરી ત્વચા રેષામય પદાર્થ છે તેની નિચે ચરબીનો થર હોય છે. તેની ઉપર સુક્ષ્મ સ્પર્શાકુર પથરાયેલા છે તેની સપાટીમાં સ્પર્શજ્ઞાન સર્વત્ર હોય છે તેમાં કેશવાહિની તથા જ્ઞાનતંતુના તાંતણા હોય છે. સ્પર્શાકુરના વચલા માર્ગમાં સ્વેદ પીંડનાં મુખ હોય છે. ચરબીમાં તેની નળીનું એક ઘુંચળું હોય છે તેમાં સ્વેદ (પરસેવો) પેદા થાય છે. તેની નળી ઉપત્વચાની સપાટી ઉપર હોય છે તે વાટે પરસેવો બહાર પડે છે. તે સરળ અને ફરતી હોય છે. સ્વેદપીંડ આખા શરીરપર અને કાખમાં વધારે હોય છે. વાળ અને નખ ઉપત્વચામાંથી બને છે. કેશનું મૂળ ઉપત્વાચામાંથી છેક ચરબીના થર સુધી ઉંડુ હોય છે. તેની તળે અંકુર હોય છે તેમાંથી વાળની વૃદ્ધિ થાય છે. ઉપત્વચાના કોશ કઠણ થવાથી નખ થાય છે જ્યાં કેશ વધારે ત્યાં સ્નિગ્ધ પીંડ વિશેષ હોય છે.

ભાગ ૩ જો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

નિદાન સ્થાન.

મનુષ્યના રોગની પરીક્ષા ૧, સ્પર્શ કરવાથી થઇ શકે છે તેમાં નાડીની પરીક્ષાથી, ત્વચા પરીક્ષાથી થરમામીટર અને સ્ટેથોસ્કોપથી સ્પર્શ પરીક્ષા થઈ શકે છે. ૨. શ્રવણ પરીક્ષાથી તેમાં ફેફસાં અને રક્તાશય (હૃદય) માં થતા ધબકારાનું શ્રવણ કરવાથી અને ૩ દર્શન પરીક્ષાથી–તેમાં જીભ, આંખો, ચ્હેરો, ચામડી, મૂત્ર અને મળના રંગ ઉપરથી જોઇને રોગની પરીક્ષા થઇ શકે છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

સ્પર્શ પરીક્ષા.

નાડી પરીક્ષા, ત્વચા પરીક્ષા, થરમામીટર અને સ્ટેથોસ્કોપથી સ્પર્શ પરીક્ષા થઇ શકે છે.

નાડી પરીક્ષા–હૃદયમાંથી લોહિ બહાર ધકેલાઇને બહાર ધોરી નસોમાં જાય છે અને તેથી ધોરી નસોમાં ધબકારા થાય છે અને તે ધબકારા

ઉપરથી લોહીનું ઓછા વધતા જોરથી ફરવું તેનું જ્ઞાન થાય છે. આને નાડી પરીક્ષા કહે છે.

હાથના પોંચા આગળ બે સખત દોરી જેવી નસો છે તેમાંથી અંગુઠા તરફની, અંગુડા નિચે આવેલી નસ ઉપર હાથનાં આંગળાં મુકી જોવાથી નાડી ધડકતી જણાય છે. તેના ધડકારા ઉપરથી મનુષ્યના રોગની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે તેને નાડી પરીક્ષા કહે છે. આયુર્વેદ શાસ્ત્રાનુસાર નાડી પરીક્ષા નિચે પ્રમાણે થઇ શકે છે. દરદીના હાથના અંગુડાના મૂળમાં કાંડાના છેડા ઉપર જે નાડી છે તે ઉપર, સ્ત્રીને ડાબા અને પુરૂષના જમણા હાથ પર પરીક્ષકે ત્રણ આંગળી મુકવી એ ત્રણ આંગળીથી વાત, પિત્ત અને કફની અનુક્રમે પરીક્ષા કરવી. અંગુડા પાસે પહેલી આંગળીની નીચે વાયુની, બીજી આંગળી નીચે પિત્તની, અને ત્રીજી આંગળી નીચે કફની નાડીની પરીક્ષા થઇ શકે છે.

વાત (વાયુ)ની નાડી—આ નાડી જો સરપ તથા જળોની પેઠે વાંકી અને ત્રાંસી ચાલથી ચાલતી હોય તો વાત નાડી જાણવી.

પિત્ત (ગરમી)ની નાડી—આ નાડી જો કાગડા અને દેડકાની પેઠે કુદતી અને ઉતાવળી ચાલથી ચાલતી હોય તો પિત્તની—ગરમીની નાડી સમજવી.

કફ (શરદી)ની નાડી—આ નાડી જો હંસ કે મોરની માફક મંદ ચાલથી ચાલતી હોય તો કફની એટલે શરદીની નાડી જાણવી.

વાત—પિત્ત—આ નાડી સરપની પેઠે વાંકી અને દેડકાની પેઠે કુદતી ચાલે છે.

વાત કફની નાડી—આ નાડી સરપની પેઠે વાંકી અને મોરની પેઠે ધીમી ગતિથી ચાલે છે.

પિત્ત–કફની નાડી—દેડકાની પેઠે કુદતી અને હંસની પેઠે ધીમી ચાલથી ચાલે છે.

સન્નિપાતની નાડીમાં વાત, પિત્ત અને કફની ત્રણે નાડી ચાલે છે.

લાકડાને વેરવાના કરવત પેઠે ચાલે, ચાલતાં અટકી પડે, વળી ચાલે, વળી અટકે, અને વળી બે ત્રણ કુદકા મારે, વળી અટકે આવી નાડી ત્રિદોષની નાડી છે.

બે દોષની નાડી—પ્રથમ હળવે ચાલે વળી સરરર ચાલે છે. જે નાડી ઘણી ક્ષીણ અને ટંડી પડે તે ચારે પ્રકારની નાડી ભયંકર છે.

તાવ–ની નાડી ગરમ અને ઉતાવળી ચાલે છે. ચિંતા અને ભયવાળી નાડી મંદ પડી જાય છે.

કામાતુર અને ક્રોધી માણસની નાડી–ઉતાવળી ચાલે છે.

લોહિના કોપવાથી–નાડી ગરમ અને પથ્થર માફક જડ થાય છે.

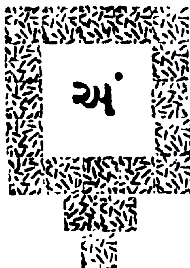
આમ–ના દોષ વાળી નાડી અતિ ભારે ચાલે છે.

મંદાગ્નિ, અને ધાતુક્ષીણની નાડી સ્થિર ચાલે છે.

ગર્ભીણીની નાડી–ગંભીર, પુષ્ટ અને હલકી ચાલે છે.

પ્રકરણ ૧૩મું.

અંગ્રેજી વૈદકશાસ્ત્ર પ્રમાણે નાડી પરીક્ષા.

ગ્રેજી વૈદક પ્રમાણે, ૧. ઉતાવળી, ૨. ધીમી, ૩. ભરેલી, ૪. નાની, ૫. સખત, ૬. અનિયમિત અને ૭. આંતરીયા નાડી આ પ્રમાણે સાત પ્રકારે પરીક્ષા થઈ શકે છે.

૧. **ઉતાવળી નાડી**—સાધારણ રીતે તંદુરસ્ત સ્થિતિમાં ના-
ડીના વેગનું પ્રમાણ ૭૫ થી ૮૫ સુધી હોય છે. તે માંદગીમાં વ-
ધીને ૧૦૦ થી ૧૫૦ સુધી ધબકારા થાય છે. જ્યારે આમ વેગ
વધે તેને ઉતાવળી નાડી કહે છે. હૃદયનો ધબકારો ઉતાવળો ચાલ-
વાથી નાડી ઉતાવળી ચાલે છે. જેમ નાડી ઉતાવળી ચાલે તેમ રો-
ગનું જોર વધે છે એમ જાણવું.

આંતરિયા કે સન્નિપાતના તાવમાં સખ્ત ખાંસી, ક્ષય, હૃ-
દય ફેફસાં, હોજરી, આંતરડાંનો સોજો, સખત મરડો. કલેજાંનું આંખ,
કાનના પાકવાથી, પરમાથી કે ચાંદીથી ઉતાવળી નાડી ચાલે છે.
ધુપ, લુ લાગવાથી કે ઘણી નબળાઇથી નાડી જોરમાં ચાલે છે.

૨. **ધીમી નાડી**—તંદુરસ્ત કરતાં મંદ ચાલથી નાડી ચાલે
તેને ધીમી નાડી કહે છે. ટાઢ, શરદી, ભૂખ ઉદાસી, ફેફર, બેશુદ્ધિ
વગેરે દરદમાં અને અંતકાળની નાડી ધીમી ચાલે છે.

૩. **ભરેલી નાડી**—આંગળાંને જેમ નાડીની ગતિ લાગે છે તેમ
તેનું વજન કે કદ પણ લાગે છે તે કદ જોઈએ તેથી વધે એટલે
નાડી પહોળી જણાય ત્યારે તેને ભરેલી નાડી કહેવામાં આવે છે.
શરીરમાં લોહી પુરતું અથવા ઘણું હોવાથી ભરેલી નાડી ચાલે છે.

૪. **નાની નાડી**—થોડી લોહિવાળી એટલે આંગળાં ને નાડીનું
કદ નાનું લાગે એટલે નાડી પાતળી લાગે ત્યારે નાડી નાની જાણવી.

લોહિ જવાથી, નબળાઇથી જુના દરદોમાં અને કોલેરામાં
નાડી નાની લાગે છે.

લોહિના વધુ જોરથી ભરેલી, લોહી મધ્યમ હોવાથી નાડી
મધ્યમ અને અલ્પ લોહિમાં નાની અને કોલેરામાં નાડી છેક ઉડી
જણાય છે.

૫. સખત અને પોચી નાડી—ધોરી નસમાં લોહીને સંકોચાવાની શક્તિ વધારે હોય તો નાડી સખત ચાલે છે અને સંકોચાવાની શક્તિ કમી હોય તો પોચી નાડી ચાલે છે નાડી પર આંગળાં મુકી ત્રીજી આંગળીથી દબાવતાં છતાં જો બાકીનાં આંગળાંને નાડીનો થડકો લાગે તો સખત અને થડકો ન લાગે તો પોચી નાડી જાણવી.

૬. અનિયમિત નાડી—નાડીની નિયમિત ચાલ એક સરખી ચાલતી રહે તો નિયમીત અને એક ઠણુકો જલ્દી આવી બીજો થોડી વખત રહીને આવે તો અનિયમિત નાડી જાણવી.

અનિયમિત નાડી ચાલવાથી હૃદયનું દરદ, ફેફસાં, સન્નિપાત જ્વર, સુવારોગ શરીરનો સખત સળો કે દરદની ધાસ્તી ભરેલી સ્થિતિ જાણવી.

૭. આંતરીયા નાડી—નાડીના બે ત્રણ ઠણુકા આવ્યા પછી વચમાં એકાદ ઠણુકા જેટલો ખાંચો પડે અથવા તો થોડી વખત બંધ પડે તો આંતરીયા નાડી જાણવી.

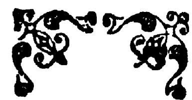
હૃદયના રોગમાં લોહી ફરવાની ક્રિયા બરોબર ન થવાથી મોટી ધોરી નસ પહોળી થાય છે ત્યારે અને મગજનો કોઈ ભાગ બગડવાથી આવી નાડી ચાલે છે.

નાડી પરીક્ષામાં આયુર્વેદ પ્રમાણે વાત, પિત્ત અને કફની નાડી જોવા માટે, સરરર ચાલતી, થડકા મારતી અને મંદ ગતિથી ચાલતી આ ત્રણ બાબત જોવાની છે તેમજ અંગ્રેજી રીત પ્રમાણે નાડીની ચાલ ઉતાવળી છે કે ધીમી, નાડીનું કદ મોટું છે કે નાનું, નાડી સખત છે કે નરમ આ પ્રમાણે ત્રણ બાબત લક્ષમાં રાખવાની છે

ઉતાવળી, ઘણી સખત, અને ઘણી મોટી નાડી સંધિવા, કલેજાના રોગો, મગજના સોજા, અને લોહીવાળા જોરાવર માણસના તાવમાં ચાલે છે. આવી નાડી વધુ વખત ચાલે તો રોગનું જોર વધે છે એમ જાણવું.

ઉતાવળી, નાની, નરમ નાડી કોઈ પણ ભાગમાં સોજો હોય તો અને નબળા માણસોના તાવમાં, પેટના પડદામાં કે આંતરડાંમાં સોજો હોય અને લોહી ઓછું હોય તો ચાલે છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ત્વચા પરીક્ષા—ચામડી ઉપર હાથ લગાડવાથી શરીર ગરમ ઠંડું કે પરસેવાવાળુ છે તેનો વિચાર કરી રોગની પરીક્ષા થઈ શકે છે. વાત રોગવાળાની ચામડી ઠંડી હોય છે, પિત્ત રોગીની ગરમ અને કફ રોગીની ચામડી ભીની હોય છે.

ઠંડી ચામડી—વાત રોગીની હોય છે. જીર્ણ રોગોમાં, કોલેરામાં, તાવ ઉતરી ગયા પછીની નબળાઈમાં અને બીજા મંદવાડની નબળાઈમાં ચામડી ઠંડી પડી જાય છે.

ગરમ ચામડી—પિત્ત રોગીની હોય છે. તાવમાં ચામડી ગરમ હોય છે. આ ગરમી પરથી તાવની ગરમી જાણી શકાય છે.

ભીની ચામડી—કફ રોગીની હોય છે. વિશેષ પરસેવો થવાથી ચામડી ભીની રહે છે. સંધિવામાં ચામડી ગરમ અને ભીની

હે છે. કોલેરામાં ચામડી ઠંડી અને ભીની રહે છે. ઠંડુ અને ભીનું શરીર નબળાઇ બતાવે છે. રાત્રે પરસેવો થાય, નબળાઈ વધે તો ક્ષયની નિશાની છે.

સુકી ચામડી—નિરંતર ચામડીના છિદ્રોમાંથી પરસેવો નીકળે છે તેથી તે નરમ રહે છે પણ પરસેવો બંધ થવાથી ચામડી સુકી અને બરસટ થાય છે. તાવવાળાની તેમજ વાત રોગવાળાની ચામડી સુકી અને ફીકી પડે છે.

થરમોમેટરથી પરીક્ષા—થરમામેટરથી તાવની વધતી ઓછી ગરમી જાણી શકાય છે. તેમાં પારાવાળા ઘોળા બલ્બથી જીભ નિચે કે બગલમાં પાંચેક મીનીટ થરમામીટર રાખીને પછી બહાર કાઢી જોવાથી તેની અંદરનો પારો શરીરની ગરમીના પ્રમાણમાં ચઢેલો કે ઉતરેલો જણાઈ આવે છે.

તંદુરસ્ત માણસની ગરમી ૯૮ થી ૧૦૦ ડીગ્રીની અથવા ૯૮॥ થી ૯૯॥ ડીગ્રીની વચમાં રહે છે. સાદા તાવમાં ૧૦૧ થી ૧૦૨ ડીગ્રી સુધી પારો ચઢે છે. સખત તાવમાં ૧૦૪ ડીગ્રી સુધી, અને ભયંકર તાવમાં ૧૦૫ થી ૧૦૬॥ સુધી પારો ચઢે છે. ૧૦૮ સુધી ગરમી વધે તો ભયંકર માંદગી સમજવી.

કોલેરામાં ગરમી ઘટી જઇ સાધારણ ગરમી કરતાં ઓછી થાય છે અને ૭૭ ડીગ્રી સુધી ઓછી થાય છે. સ્વાભાવિક ગરમી કરતાં બે ડીગ્રી વધે તે કરતાં એક ડીગ્રી ઓછી થાય તેમાં વિશેષ ભય રાખવાનું કારણ છે.

સ્વાભાવિક ગરમી કરતાં એક ડીગ્રી ગરમી વધે તો નાડીના સ્વાભાવિક ધબકારા કરતાં ૧૦ ધબકારા વધારે થાય છે. સીસી મુકતી વખતે બગલ ભીની ન હોય તે જોવું.

છાતીની પરીક્ષા અવલોકનથી, સ્પર્શથી, ઠોકવાથી અને ધબકારા શ્રવણ કરવાથી થઈ શકે છે. છાતી ઝડપથી ઉછળતી હોય તો શ્વાસ ઉતાવળે ચાલે છે એમ જાણવું, રકતાશયનાં દરદ, કલેજા વિગેરેના સોજાથી શ્વાસ ઉતાવળો ચાલે છે, ક્ષય, સસણી, ફેફસાંનો સોજાના દરદથી શ્વાસ ઝડપથી ચાલે છે છાતી થોડી ઉછળે તો શ્વાસ ધીમો ચાલે છે એમ જાણવું. મગજ ઉપર લોહીના જોરથી કે ઝેરથી અને નિંદ્રાથી ધીમો શ્વાસ ચાલે છે. ફેફસાંમાં હવા, પાણી કે લોહી ભરાઈ રહેવાથી, ફેફસાંના વધવાથી, છાતીમાં ગ્રંથી થવાથી, રકતાશય વધવાથી કે જલંદર થવાથી છાતીનો કેટલોક ભાગ ઉપસેલો જણાય છે.

છાતી નાની અને બેસી ગયેલી હોય તો ફેફસાંનાં દીર્ઘરોગ અને ક્ષયની નિશાની જાણવી.

છાતી ઉપર હાથ મુકવાથી ફેફસાં મારફતે હાથને કાંઈ અથડાવાથી **વાકસ્પર્શ**ઘાતથી, અને જો દરદી તે વખતે બોલે તો અમુક જાતનો તે વખતે સ્પર્શ થાય તે સ્પર્શઘાતથી રોગની પરીક્ષા થઇ શકે છે.

ફેફસાંમાં સોજો કે ગાંઠ થવાથી ક્ષયની શરૂઆતથી વાકસ્પર્શઘાત વધારે લાગે છે. પણ ફેફસાંના પડમાં રસ કે પવન ભરાઇ રહ્યો હોય કે વાયુ નાડીનો માર્ગ બંધ થયો હોય તો વાકસ્પર્શાઘાત કમી થાય છે.

ઉરોસ્થિ (પાંસળીઓ વચ્ચેનું હાડકું) ઉપર કે તેની પડખે પહેલા બીજા કે ત્રીજા પાંસળામાં ડાબી બાજુએ દાબતાં દરદ થાયતો મોટી ધમનીના પડદાના તંતુઓનો બીગાડ જાણવો.

રકતાશયના વ્યાધિમાં છાતીમાં દાબવાથી અથવા તો વગર દાબવાથી પણ દુઃખાવો રહે છે.

છાતી ઉપર હાથનાં આંગળાંના ટકોરા ઠોકવાથી રોગની પરીક્ષા થઇ શકે છે. ફેફસાં ઉપર ટકોરા મારવાથી પોકળ અવાજ નીકળે તો ફેફસાંના પડમાં પવન ભરાઇ ગયો છે એમ માનવું.

જો ઢોલ જેવો અવાજ આવે તો ક્ષય જેવા રોગથી ફેફસાં ખવાઇ ગયાં છે એમ જાણવું. રક્તાશય, કલેજું કે બરોળના પ્રદેશમાં ઠોકવાથી મંદ અવાજ નીકળે તો બોદો અવાજ સમજવો તેથી ફેફસાંનો કોઇ ભાગ, ગાંઠથી કે સોજાથી કઠણ થયો સમજવો.

પ્રકરણ ૧૫મું.

શ્રવણ પરીક્ષા.

આ પરીક્ષા સ્ટેથોસ્કોપથી થઇ શકે છે. છાતીના અવયવો ઉપર **સ્ટેથોસ્કોપ** મુકી રોગની પરીક્ષા થઇ શકે છે. તેને ફેફસાં ઉપર મુકી એક બાજુની બે નળી બે કાનમાં ઘાલી સાંભળવાથી અંતઃશ્વાસ વધારે લાંબો વખત સુધી ને જોરથી ચાલતો જણાય તો દમ, ફેફસાંના શ્લેષ્મ પડનો સોજો અને ફેફસાંના સ્નાયુયોની નબળાઇ જાણવી.

સ્વાભાવિક શ્વાસ ધ્વની મંદ સંભળાય તો, ફેફસું કફથી, પડમાં પાણી કે પરૂનો જમાવ થવાથી કે ગ્રંથીનું દબાણ થવાથી ફુલી શકતું નથી એમ જાણવું.

ખાલી શીસામાં ફુંક મારવાથી જેવો અવાજ થાય તેવો અવાજ સંભળાય તો ફેફસાંની નળી છાતીની દીવાલને ચોંટી ગયેલું કે ક્ષય જેવા દરદને લીધે ફેફસાંનું પોલાણ પડેલું જાણવું.

અંતર્શ્વાસ કરતાં બાહ્યશ્વાસ લાંબો ચાલે તો ફેફસાંની સ્થિતિ સ્થાપક ક્ષય જેવા દરદથી કમી થયેલી જાણવી.

પરપોટા જેવો ધ્વની સંભળાય તો ફેફસાંના જલંદર કે તેની મળીમાં કફ ભરાયલો જાણવો.

પરીક્ષા વખતે દરદીની સાથે વાતચિત કરતાં જે અવાજ સંભળાય છે તે વાકધ્વનિ કહેવાય છે. જો વાકધ્વનિ મંદ સંભળાય કે ન સંભળાય તો શ્રવણ નળીકા છાતીના કોઇ નક્કર ભાગ ઉપર મુકેલી હોય અથવા શ્વાસ નળીકા કફથી ભરેલી હોય, અને ફેફસું કલેજાની વૃદ્ધિથી દબાયું હોય એમ જાણવું.

વાકધ્વનિ થોડા જોરથી સંભળાય તો ફેફસું કફ અગર કોઇ રસથી ઓછું ભરાયલું જાણવું. વાકધ્વનિ વધારે જોરથી સંભળાય તો ફેફસાંમાં પોલાણ થયેલું સમજવું.

રક્તાશયના ધ્વનિની પરીક્ષા પણ સ્ટેથોસ્કોપ (શ્રવણ નળી) થી થઇ શકે છે.

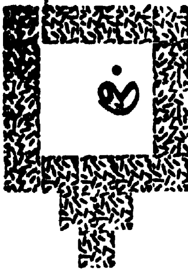
હૃદયમાં ૧લો ધ્વનિ જરા લાંબો પણ મંદ થાય છે અને બીજો ધ્વની ટુંકો થાય છે.

પેલો ધ્વની રક્તાશયના પડદા બંધ થવાથી અને બીજો ધ્વની મોટી ધમનીના પડદા બંધ થવાથી થાય છે. રક્તાશયમાં દરદ થવાથી તેના પડદા બરોબર બંધ થતા નથી અને લોહિ પાછું હઠે છે ત્યારે કોઇ અંદરથી ફુંક મારતું હોય તેવો ધ્વનિ સંભળાય છે. જો બીજો ધ્વનિ સાથે ફુંકાતો અવાજ સંભળાય તો મોટી ધમનીના પડદાનો વ્યાધિ સમજવો.

પ્રકરણ ૧૬મું.

દર્શન પરીક્ષા.

જીભ, નેત્ર, ચ્હેરો, ત્વચા, મૂત્ર અને મળને જોવાથી રોગની પરીક્ષા થઇ શકે છે.

જીભની પરીક્ષા—જીભ ઉપરથી ગળાની, હોજરીની અને આંતરડાંની હાલત જાણી શકાય છે.

તંદુરસ્ત શરીર હોય તો જીભ ભીની, ચોખી અને અણી ઉપરથી જરાક લાલ હોય છે.

જીભ ભીની હોય તો તાવ કે દરદ નથી એમ જાણવું, જીભ સુકી હોય તો–શરીરને જોઇએ તે પ્રમાણમાં રસ ઉત્પન્ન થતા નથી એમ જાણવું, તાવમાં જીભ સુકાય છે. બહુ સુકી અને કઠણ જીભ ભયભરેલી છે.

લાલ જીભ—જીભ અણી અને કોર ઉપર લાલ હોય છે. પણ જો આખી જીભ લાલ હોય અથવા જીભનો ઘણો ભાગ લાલ હોય તો પેટનો સોજો, મ્હોં આવવું, અને સોમલની ઝેરી અસર સમજવી.

જીભ ફીકી હોય તો—શરીરમાંથી લોહિ કમી થવાથી તાવ, બિમારી અને બરોળને લીધે જેમ ચ્હેરો અને ચામડી ફીકી પડે છે તેમ જીભ પણ ધોળી અને ફીકી પડે છે.

જો મેલી જીભ—એટલે જીભ ઉપર સફેદ છારી બાઝી હોય તો સંધિવા, સખત તાવ, કલેજાનું દરદ, અને મગજના રોગ જાણવા. ઝાડાની કબજીયાતમાં જીભ ઉપર છારી બાઝે છે.

જીભ ઉપર વચમાં ચીરો પડે તો જરૂર મંદવાડની નિશાની જાણવી, જીભ ઉપર પીળો મેલ હોય તો પિત્ત રોગ જાણવો. જીભનો થર જલ્દી નીકળી જાય અને જીભનો ભાગ લાલ ચળકતો અને ચીરા પડેલો દેખાય તો આંતરડામાં સડો કે જખમ થયો છે એમ જાણવું. જીભની અણી અને બાજુની કોર તરફથી મેલ ઓછો થતો જાય તો રોગ નરમ પડે છે એમ જાણવું અને જીભના પાછલા ભાગમાંથી મેલનો થર ઓછો થતો જાય તો રોગનો ઘટાડો ધીમે ધીમે થાય છે એમ જાણવું. પ્લેગમાં જીભ ઉપર સફેદ ચાક જેવું ગોળ કુંડાળું પડે છે.

જો જીભ કાળી—એટલે કાળા જાંબુડા રંગની કે કાળા રંગની થાય તો દમ, શ્વાસ, ફેફસાંનો બીગાડ, ખાંસી કે લોહી બરાબર સાફ થતું ન હોય તો જીભ આસમાની રંગની કાળી ઝાંખી થાય છે. જ્યારે જીભ કાળા રંગની થાય ત્યારે દરદીની ભયંકર સ્થિતિ જાણવી.

જો જીભ ધ્રુજતી—જણાય, બહાર કાઢે અને દરદીના કાબુમાં જીભ ન રહે તો સન્નિપાત અને મગજનો ભયંકર રોગ જાણવો

વાયુના દોષવાળી જીભ ખરબરી, ફાટેલી તથા પીળી, **પિત્તના** દોષવાળી જીભ રતાશ અને કાળાશ પડતી, **કફના** દોષવાળી જીભ ધોળી ભીની અને નરમ હોય છે. **ત્રિદોષના** દોષવાળી જીભ કાંટાવાળી અને સુકાયલી, અને મૃત્યુ કાળ વખતે અંદરથી વધેલી, ફીણવાળી અને લાકડા જેવી કઠણ અને ગતિ રહિત જીભ હોય છે.

નેત્રપરીક્ષા—વાત (વાયુના) દોષવાળી આંખો નિસ્તેજ, ધુમાડા જેવી, ચંચળ તથા દાહવાળી હોય છે, **પિત્ત** દોષવાળાની આંખો પીળી, દાહવાળી, અને દીવાના તેજને ન સહન કરી શક-

નાર હોય છે. કફ રોગવાળાની આંખ ભિની, સફેદ, મંદ, નરમ, તેજરહિત હોય અને ત્રિદોષની આંખ રાતી જરા કાળી અને મીંચેલી જણાય છે.

ચ્હેરાની પરીક્ષા—વાતદોષવાળાનો ચ્હેરો રહવારમાં તેજ વિનાનો, અને ઝાંખો તથા કાળાશ પડતો હોય છે; **પિત્ત** દોષવાળાનો ચ્હેરો પીળો, સુજેલો હોય છે અને કફ દોષવાળાનો ચ્હેરો તેલના જેવો તગતગતો દેખાય છે.

ફીકકો ચ્હેરો—ઘણું લોહી જાય, જીર્ણજ્વર, બરોલનું દરદ, નબળાઈ, અને લોહીમાં ફેરફાર થવાથી સ્ત્રીઓને ઋતુ શ્રાવ બહુ થવાથી ફીકકો ચ્હેરો રહે છે.

લાલ ચ્હેરો—તાવ, મગજનો સોજો, લુ લાગવી, લોહીનો માથા તરફ મગજમાં જોશ વધવાથી અને ગરમીથી લાલ ચ્હેરો થાયછે.

ચિંતાતુર ચ્હેરો—તાવ, ભયંકર દરદની શરૂઆત, આંચકા દમ, શ્વાસ કલેજા કે ફેફસાંના દરદથી ફીક્કો ચ્હેરો રહે છે.

ફુકાયલો ચ્હેરો—નબળાઈ, જીર્ણજ્વર, જળોદર, વિગેરે દરદમાં ફુગાયલો એટલે થેથર કે સોજાવાળો ચ્હેરો રહે છે.

સોશયલો ચ્હેરો—કોલેરામાં મોતની અણી વખતે, આવો ચ્હેરો થાય છે, કપાળે કરચલીઓ પડવી, આંખના ડોળા ઉંડા પેશી જઈ ખાડા પડવા, નાક અણીદાર થવું, કાનપટી આગળ ખાડા પડવા, ગાલ બેસી જવા, હડપચીએ કરચલી વળી અને ચ્હેરાનો રંગ આસ્માની થઈ જવો આવો ચ્હેરો દરદીની આખર અવસ્થાનો હોય છે.

ત્વચા પરીક્ષા--શરીરપર લાલ અથવા રતાશવાળો સોજો થાય તો લોહિના જોસથી કે પિત્તના દોષથી થયેલ સમજવો. વાત

દોષ હોય તો ચામડાનો રંગ કાળો પડતો જાય પીતદોષ હોય તો ચામડી પીળી પડતી જાય અને કફ દોષ હોય તો ચામડી સફેદ અને ગોરી થતી જાય છે.

લોહી બગડેલું કે તપી ગયેલું હોય તો ચામડી લુખી થઇ અંદર તરડ પડે છે. ચામડીમાં કાળાં ચાઠાં અને ધાબાં પડે તો લોહી બગડેલું જાણવું, ચામડીનો રંગ તાંબા જેવો ત્રાંબડો થતો જાય એટલે ચામડી રતાશ વાળી અને તગતગતી હોય તો વાત રક્ત કે રક્તપિત્તની નિશાની જાણવી. ચામડી તથા નખ કાળા આશમાની રંગના થાય તો મરણનાં ચિન્હ જાણવાં.

મૂત્રપરીક્ષા—વાતદોષવાળાનું મૂત્ર વાદળી રંગનું, **પિત્તદોષ**વાળાનું મૂત્ર લાલ કસુંબા જેવું, અથવા પીળું ગરમ તેલ જેવું, અને કફદોષવાળાનું મૂત્ર ઠંડુ, તળાવના પાણી જેવું, સફેદ ફીણવાળું અને સંન્નિપાત દોષનું મૂત્ર ઝાંખુ કાળું હોય છે.

અજીરણવાળાનું મૂત્ર ચોખાના ધોવણ જેવું, તાવમાં કીરમજી રંગનું, અને લોહી કોપેલું હોય તો મૂત્ર સ્નિગ્ધ, ગરમ અને લાલ હોય છે. પેશાબ કરતાં લાલ ધાર થાય તો ભયંકર રોગ સમજવો, કાળી ધાર થાય તો રોગી મરી જાય, બકરાના મૂત્ર જેવી વાસ આવે તો અજીરણનો વ્યાધિ સમજવો.

પેશાબની વચલી ધાર કાચના પ્યાલામાં લેવી પછી એક કલાક સુધી સ્થિર રાખી તેમાં એક સળી વતી તેલનું ટીપું મુકવું જો તે પેશાબમાં પડતો ફેલાઈ જાય તો રોગ સાધ્ય જાણવો, ટીપું ફેલાયા વગર ઉપર તરી રહે તો કષ્ટ સાધ્ય અને પેશાબની અંદર ડુબી તળીએ બેસે અથવા અંદરથી ઉપર આવી ફરવા લાગે

અથવા તેલનું ટીપું પેશાબમાં પડતાં છીદ્ર પડી જાય અથવા તો પેશાબ સાથે મળી જાય તો રોગ અસાધ્ય જાણવો.

મળ પરીક્ષા—વાતદોષવાળાનો મળ ફીણવાળો, ધુમાડા જેવો અને ચોથો ભાગ પાણી સરખો હોય છે, **પિત્ત** દોષવાળાનો મળ લીલો, પીળો, ગંધવાળો ઢીલો અને ગરમ હોય છે.

કફ રોગવાળાનો ઝાડો ધોળા રંગનો, સુકો ચીકણો અને કાંઇક ભીનો હોય છે. **ત્રિદોષ**વાળાનો ઝાડો કાળો, ઢીલો, ગાંઠાવાળો ધોળો અને પીળો હોય છે.

અજીરણવાળાનો ઝાડો ગંધાતો અને ઢીલો હોય છે. જલંદરવાળાનો ઝાડો ગંધવાળો, ધોળો, અને **મરણ કાળ** વખતનો ઝાડો અતિશય ગંધાતો, રાતો, જરા ધોળો માંસ જેવો તથા કાળો હોય છે

જેનો ઝાડો પાણીમાં ડુબી જાય તે દરદી બચતો નથી.

પાતળો ઝાડો—આંતરડામાં પીત્તનો વધારો થવાથી અતિસાર, કોલેરા, અપચો, સંગ્રહણીમાં પાતળો ઝાડો આવે. ક્ષયની છેલી અવસ્થામાં પાતળા ઝાડા આવે તો મરણનો ભય સમજવો.

કઠણ ઝાડો—એ બંધકોશની નિશાની છે. હરસવાળાને સખત ઝાડો આવવાથી સફરાનો ભાગ છોલાતાં લોહી પડે છે. પેટમાં કે સફરામાં વાયુ હોય તો હંમેશાં બંધકોશ રહે. અને ઝાડો થોડો તથા સખત રહે, કાળજામાં પિત્તની ક્રિયા બરાબર ન ચાલવાથી જોઇતું પિત્ત પેદા ન થવાથી મળ આગળ ધકેલવા આંતરડાં સમર્થ ન થવાથી કઠણ ઝાડો થાય છે.

લોહિવાળો ઝાડો—ઝાડાની સાથે મળેલું લોહિ કે **આમ** પડે તો મરડો સમજવો, હરસમાં અને રક્ત પિત્તમાં ઝાડાથી જુદુ

લોહિ પડે છે. એટલે જુદી લોહીની ધાર પડે છે. જો ઝાડા વાટે લોહી ઘણું તુટી પડે તો કલેજાનો પાકેલો ભાગ આંતરડામાં ફુટયો છે એમ જાણવું. જો ઝાડો માંસના પાણી જેવો લોહી હોય કે ન હોય, બહુ વાસ મારતો હોય અને કાળા છોતરાં જેવો આવે તો આંતરડું સડવા લાગ્યું છે એમ સમજવું.

ધોળો ઝાડો–હોય તો કાળજામાં જોઈતા પ્રમાણમાં પિત્ત થતું નથી એમ સમજવું. કમળો, પિત્તાશય કે કલેજાના વરમમાં આવા ઝાડો થાય છે. દવાથી ઝાડો કાળો આવે તો ગભરાવું નહિ.

પ્રશ્ન પરીક્ષા.

દરદીને રોગ કેટલા વખતથી થયો છે, શું શું દરદ થાય છે, ખુલાસે ઝાડો આવે છે કે નહી, પેસાબે બળતરા થાય છે કે કેમ, શરીરના કયા ભાગમાં દુ:ખ છે, તાવ આવે છે કે નહિ, વ્યસન છે કે નહિ, લગન થયું છે કે નહિ, અને સ્ત્રી હોય તો તેને નાહ્યાને કેટલા દિવસ થયા, દરમહિને રૂતુશ્રાવ થાય છે કે નહિ, વિગેરે પુછી દરદીના કહેવાથી, તથા તેની ટેવ વિગેરેથી રોગની પરીક્ષા કરવી.

ભાગ ૪ થો.

સુત્રસ્થાન.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

આરોગ્યતાને ઉપયોગી કુદરતી નિયમો.

દરેક મનુશ્યે પોતાના શરીરને આરોગ્ય રાખવાને માટે કુદરતી નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ. આરોગ્યતાનો મુખ્ય આધાર હવા, પાણી, અને ખોરાક ઉપર છે. વ્યાધિ થાય તે પછી ઉપાયો કરતાં તે થાયજ નહિ તે માટે કુદરતના નિયમનું ઉલ્લંઘન ન કરવું એ વધું ઉપયોગી છે.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

હવા.

મનુષ્ય—હવા સિવાય જીવી શકતો નથી. હવા સ્વચ્છ હોય અને તે જેમ વધુ પ્રમાણમાં આવે તેમ આરોગ્યતાને લાભ કર્તા છે. ચોખી હવા તંદુરસ્તી બક્ષનાર, લોહીને સુધારનાર છે. અશુદ્ધ હવા લોહીને બગાડનાર છે. શ્વાસમાંથી જે હવા નીકળે છે તે ઝેરી છે. શ્વાસો શ્વાસથી હવામાં બિગાડ થાય છે. શ્વાસ લેવામાં આવે છે તેમાંથી ઓકિસજનનો ભાગ લોહી સુસી લે છે અને તેના બદ-લામાં કાર્બોનિક ગેસ બહાર નિકળે છે. શ્વાસમાંથી વરાળ નીકળે છે,

અને તે વાસ મારે છે. એકજ જગ્યામાં અથવા ટુંકી જગ્યામાં વધુ માણસોના એકઠા થવાથી આ ઝેરી હવાનું પ્રમાણ વધવાથી હવા અશુદ્ધ થાય છે. કેટલીકવાર સાંકડા મકાનમાં વધુ માણસોના મળવાથી અકળામણ થવાનું પણ તેજ કારણ છે બારી બારણાં વગરના મકાનમાં રહેવું કે ગીચ વસ્તીવાળા લત્તામાં રહેવું . એ આરોગ્યતાને નુકશાન કરનાર છે.

અગ્નિને લીધે, ગટરના વાયુને લીધે, જાજરૂને લીધે, અને એવા જ કારણોથી હવા બગડે છે. ઘરમાં સામસામી બારીઓ હોયતો તેથી ફાયદો થાય છે.

બહારની હવા વાસ મારતી હોયતો તે નઠારી છે એમ સમજવું. ખુલ્લા મેદાનોની હવા શુદ્ધ હોય છે દિર્ઘશ્વાસ પ્રશ્વાસથી આરોગ્યતા સુધરે છે. સીધા ટટાર ચાલવું તથા બેસવું, તેથી પણ લાભ થાય છે. શુદ્ધ હવા એ આરોગ્યતાનો પાયો છે.

વાતાવરણની નિરંતર ગતિથી અશુદ્ધ હવા તેમાં ફેલાઇ જાય છે. કાર્બોનિક ગેસ જે ઝેરી છે તે વનસ્પતિનું પોષણ કરનાર હોવાથી તેને વનસ્પતિ ચુસી લે છે અને તેથી હવાને શુદ્ધ રહેવામાં મદદ થાય છે.

કપડાં અને શરીર સાફ રાખવા, મળમૂત્રનું ગંદુ પાણી દુર ફેંકી દેવું, ઘરનું તળીયું ઉંચું જોઇએ કે જેથી તેમાં ભેજ રહે નહિ. ઘરની અંદર હવા આવવા જવાને માટે બારી બારણાં ઉઘાડાં રાખવાં જોઇએ. શ્વાસમાં જેમ બને તેમ શુદ્ધ હવા લેવી.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

પાણી.

ઑક્સિજન અને હાઇડ્રોજનના સંયોગથી પાણી બને છે તળાવ, નદી, સમુદ્રનું પાણી વરાળ વાટે ઉંચું ચઢે છે અને ત્યાં તેનાં વાદળાં બંધાઇ વરસાદદ્વારા પાણી થઇ નિચે પડે છે.

વરસાદ, વાવ, કુવા, નદી કે તળાવનું પાણી સારૂં હોય તોપણ તેમાં ક્ષાર અને હવાનો મેલ હોય છે અને તે જો થોડો હોય છે તો વાપરવામાં હરકત નથી.

વરસાદનું પાણી નિચે પડયા સિવાયનું હોય તો તે સ્વચ્છ હોય છે. જે જગ્યાએ ક્ષાર ન હોય એટલે ખારી જમીન ન હોય ત્યાંના કુવાનું પાણી મીઠું હોય છે.

કાર્બોનિક ગેસ શ્વાસમાં લેવાથી નુકશાન થાય છે પણ પીવામાં લેવાથી નુકશાન થતું નથી. છાછરા કુવાનું પાણી ચોખું હોય છે. ઉંડા કુવાનું તથા ઝરાનું પાણી છછરા કુવા કરતાં પણ સ્વચ્છ હોય છે ખડીવાળી જમીનના કુવાનું પાણી હલકું અને મેગ્નેશીયાવાળી જમીનનું પાણી ભારે હોય છે. નદીનું પાણી હલકું છે. મનુષ્યના વપરાશથી દુર તળાવનું પાણી સારૂં હોય છે.

પીવા માટે ઝરા તથા ઉંડા કુવાનું પાણી સારૂં, નદી, ટાંકા, તળાવ તથા છછરા કુવાનું પાણી અનુક્રમે એક કરતાં બીજું ઉતરતું માનવું.

દર માણસને ૭૦થી ૧૦૦ ઔંસ પાણી જોઇએ. તેમાં ૨૦થી ૩૦ ઔંસ ખોરાકમાં અને બાકીનું પીવામાં આવે છે.

મનુષ્ય, જનાવરોના મળમુત્ર, વનસ્પતિ, ન્હાવાનાં પાણી, ક્ષાર, મીઠું, રેતી, સીસું, ધાતુ વિગેરે બીજી ચીજો પાણીમાં પ્રવેશ કરે છે, તે પાણી સાથે પીવામાં આવવાથી રોગ કરે છે.

પાણીમાં ક્ષારનો ભાગ વધારે હોય તો અજીરણ, અગ્નિમાંદ્ય, મળાવરોધ, અરૂચિ, ઝાડો વિગેરે રોગ થાય છે.

ખરાબ પાણીને લીધે ઝાડો, મરડો, તાવ, કંઠમાળ, પથરી, ખસ, દાદર, કૃમિરોગ વિગેરે રોગો થાય છે. ચોખું પાણી રંગ, વાસ તથા સ્વાદ વિનાનું સ્વચ્છ અને પારદર્શક હોય છે.

પાણીને ગાળીને સ્વચ્છ કરીને વાપરવું.

પ્રકરણ ૨૦મું.

આહાર.

શરીરનો ત્રીજો આધાર ખોરાક ઉપર છે. દરરોજ બે વખત નિયમસર માણસે ખોરાક લેવો જોઇએ. ખોરાક પચવામાં વાલ, વટાણા, ચણા, ચોળા એ ચીજો ભારે છે અને બાજરી, બંટી, ચોખા, કોદરી એ હલકી ચીજો છે. કાચું અનાજ બરોબર પાચન થઇ શકતું નથી.

૧. કસરત કે મહેનત કરનારને ખોરાક ઝટ પચી જાય છે, અને બેઠા બેઠા કામ કરનારને દાળભાતનો પણ અપચો થાય છે. પચવામાં

ચોખા ઘણાજ હલકા છે. તેમ તેમાં પોષણકારક તત્વ પણ થોડું છે. નવા ચોખાથી અજીરણ કે ચુંક થાય છે. માટે જુના ચોખા ખાવા, સાબુચોખા, આરારૂટ વિગેરે માંદા માણસને માટે વપરાય છે. બાજરી, જુવાર, જવ, મકાઇ અને ઘઉં પચવામાં એક કરતાં બીજું ભારે છે. તેમજ તેનામાં પોષણકારણ તત્વ પણ વધુ પ્રમાણમાં છે. ઘઉંમાં સેંકડે ૧૫ થી ૨૦ ભાગ પૌષ્ટિક તત્વના છે.

પચવામાં ખોરાકની જાત અને ચાવવા ઉપર આધાર હોય છે. ખોરાક બરોબર ચાવીને ખાવો જોઇએ. બરોબર ચાવ્યા સિવાયનો ખોરાક ઝટ પચી શકતો નથી.

ઘઉંમાં ચરબી તથા ક્ષારનો ભાગ થોડો છે તેથી તે સાથે ઘી કે મીઠું લેવું જોઇએ.

૨. કઠોળ, તુવેર, ચણા, મગ, અડદ, વાલ, ચોળા વીગેરેની દાળ, રોટલા કે ચોખાની સાથે ખવાય છે. આ કઠોળ બહુ પૌષ્ટિક છે. તેમાં સેંકડે ૨૦ ટકા ઉપરાંત પૌષ્ટિક તત્વ છે. ચણાની દાળ અને લોટમાં સેંકડે ૨૨ ટકા પૌષ્ટિક ભાગ છે. તેમાં ચરબીનો ભાગ ઘણો થોડો હોવાથી તેની સાથે ઘી અગર તેલનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.

૩. **દુધ**—દુધ એ ઘણું ઉપયોગી અને પોષણકારક પદાર્થ છે. દુધમાં ભેગ વધુ થાય છે. તેમાં પાણી કે સાપરેટનો ભેગ કરી લોક વેચે છે તેથી સાવચેત રહેવું.

૪. **માંખણ**—દહીંને વલોવવાથી ઉપર ઠરેલી તારને માંખણ કહે છે માંખણમાં સેંકડે ૮૦ ટકા ચરબી હોય છે. તે પૌષ્ટિક છે.

૫. **ઘી**—ચોખું ઘી સહેજથી ઠરી જાય છે. તે શરીરને ગરમી

આપનાર પદાર્થ છે. તે વધુ પ્રમાણુમાં લેવામાં આવે તો શરીરમાં ચરબીનો વધારો થાય છે.

૬. મીઠું તેલ કાળા કરતાં ધોળા તલનું તેલ સારૂં છે.

મુખવાસ જમ્યા પછી પાન સોપારીનો મુખવાસ કરવાથી સારૂં છે. તે ચાવવાથી મોંમાં થુંક ઉત્પન્ન થાય છે અને થુંક એ પાચન ક્રિયામાં ઉપયોગી ચીજ છે.

ચ્હા—ઉત્તેજક છે. તે ગરમ પીવાથી શરીરમાં ગરમાવો આવે છે. ઠંડા દેશમાં ચ્હા પીવાથી ફાયદો થાય છે. આપણા ગરમ દેશમાં ચહા બહુ પીવો ફાયદાકર્તા નથી. ચ્હા વધુ પીવાથી ફાયદાને બદલે નુકશાન થાય છે. તેનાથી ભૂખ મરી જાય છે એટલે ખોરાક પચી શકતો નથી. ચ્હાની ટેવ સારી નથી તેથી લાંબે વખતે નુકશાન થાય છે. ચ્હા તંદુરસ્તીને નુકશાન કર્તા છે. **કોફી** કે બુંદદાણા પીવાથી ચ્હા કરતાં વધુ ગરમી આવે છે. તે ગરમ હોવાથી ભૂખ લાગે છે. બુંદદાણા જ્ઞાનતંતુને ઉશ્કેરે છે. અને પરસેવામાં વધારો થાય છે. દારૂને બદલે બુંદ પીવા સારા છે. સવારે વહેલા ઉઠવું, કસરત કરવી, શરીર સ્વચ્છ રાખવું અને ઠાંસી ઠાંસીને ખાવું નહિ એ આરોગ્યતાનું મૂળ છે. બહુ ખોરાક ખાવાથી પાચન થતો નથી તેથી બેચેની થાય છે, પેટ ફુલે છે, અને અજીરણ, ઝાડો, ઉલટી, ચુંક વિગેરે પેદા થાય છે. પચ્યા સિવાયનો ખોરાક આંતરડામાં સડે છે, અને વાયુ પેદા કરે છે. બહુ ખાવાથી હોજરી ફુલવાથી હૃદય તરફ દબાણ થાય છે. તેથી કોઇવાર મરણ પણ થાય છે. રાંધવામાં કાચાં રહેલાં અનાજ ખાવાથી અજીરણ થાય છે. કાચાં અનાજ ખાવાથી અપચો, ઝાડો અને ચુંક થાય છે.

સડેલું અનાજ, બહુ જુનું અને બગડેલો ખોરાક ખાવાથી

આરોગ્યતાને નુકશાન કરે છે. રાંધેલો વાસી ખોરાક ખાવાથી રોગ થવાનો સંભવ છે. બહુ ખાટું ખાવાથી શરીર નિર્બળ થાય છે. સાંધામાં ઉપદ્રવ થાય છે. બહુ મરચાં કે મશાલો ખાવાથી પેશાબ કે ઝાડે બળતરા બળે છે. તેથી હરસ અને પથરી જેવા રોગ થાય છે. ઘઉં ચોખા, ઘી તથા ગળપણ ખાવાથી ચરબીમાં વધારો થાય છે અને પેટ મોટું થાય છે. બહુ દારૂ પીવાથી હોજરી, કલેજુ અને મગજના રોગ થાય છે.

વનસ્પતિ આહાર માણસને બહુ અનુકુળ છે. બહુ ખોરાકથી ગેરફાયદો થાય છે તેમ થોડા ખોરાકથી પણ નુકશાન થાય છે. તેનો દાખલો દુકાળમાં ગરીબ ગરબાંનાથી સમજાય છે. ચ્હેરો ફીક્કો પડે છે, બદન નબળું પડે છે, મ્હેનત થતી નથી.

ખોરાક ન લેવાથી દુર્બળતા આવે છે, શક્તિ રહેતી નથી, માંદા માણસની જઠરાગ્નિ મંદ હોય છે. માટે તેને હલકો ખોરાક આપવો. ચેપી રોગવાળાના ઘરનું અનાજ કે દુધ લેવાથી તે રોગ ચેપદ્વારા ફેલાય છે. જે વાસણમાં કાટ ચઢે છે તેમાં ખોરાક ખાવાથી આરોગ્યતામાં નુકશાન થાય છે. તાંબાપીતળના વાસણમાં કાટ જલ્દી ચઢે છે, અને તે કાટ ઝેરી છે. કાટ ચઢેલો ખોરાક ખાવાથી ઉલટી, ઝાડો, ફેર અને મોળ થાય છે. માટે વાસણોને કલઇ કરાવી વાપરવાં. ઘી, તેલ તથા ખટાઇવાળા પદાર્થો કાચ અગર માટીના વાસણમાં રાખવા.

દારૂ, અફીણ, ગાંજો, ભાંગ, તમાકુ વિગેરે વ્યસનો એ તંદુરસ્તીમાં હાનિ કર્તા છે.

પ્રકરણ ૨૧મું.

આરોગ્યતામાં ઉપયોગી સાધનો.

બાળલગ્ન.

બાળલગ્ન કરવાં એ નુકશાનકારક છે. તેથી શરીરને નુકશાન થાય છે શરીર નબળાં, નિસ્તેજ અને કૌવતહિન રહે છે. રોગ થતાં વાર લાગતી નથી. બુદ્ધિ મંદ થાય છે. અને જલ્દી મૃત્યુ થાય છે. તેમનાથી થયેલ છોકરાં દુબળાં, પાતળાં, બળહિન અને ટુંકા આયુ-ષ્યવાળાં થાય છે. માટે પુખ્ત ઉમર થયા સિવાય છોકરાં છોકરીનાં લગ્ન કરવાં નહિ.

કુંવારા રહેવું એ સુખદાયક નથી. આખી જીંદગી કુંવારા રહેવાથી દુરાચરણમાં ફસાવાની ધાસ્તી રહે છે.

કુદરતી નિયમ પ્રમાણે યુવાન વયમાં પ્રાણી માત્રનો પ્રજાની વૃદ્ધિ કરવાનો વખત છે. તેમ ન કરવાથી તન–મનને હાનિ થાય છે. નીતિ અને સંસારીક બંધનને અનુસરી લગ્ન કરવાની જરૂર છે. આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરનારને ઉપદંશ, પ્રમેહ, હાથરસ આદિ ભયંકર રોગ થાય છે.

વ્યાયામ.

કસરત—વપરાશ વિનાના વાસણને કાટ ચઢે છે. ઉપયોગ વિનાના સામાનને મેલ ચઢે છે. પડી રહેલા પદાર્થને ઉધેઇ ખાય છે. તેવીજ રીતે મહેનત અથવા કસરત સિવાય શરીરમાં મેલ એકઠો થાય છે. સાંધા અને સ્નાયુ અકડાઇ જાય છે અને રોગ પેદા થાય છે.

મહેનતુ લોકોને કસરત કરવી પડતી નથી પણ મધ્યમ અને શ્રીમંત મનુષ્યો તથા લખવા વાંચવાનું કામ કરનાર અને બેસી રહેનારને મહેનત કરવાની ન હોવાથી કસરત કરવાની જરૂર પડે છે. તેવા માણસને કસરત કરવાની સાથે ચોખી હવા અને ગમ્મત પ્રાપ્ત થાય છે. કસરતનું મહત્વ જ્યાં સુધી સમજવામાં નહિં આવે ત્યા સુધી શારીરિક સ્થિતિ સુધરવી એ મુસ્કેલ છે અક્કલબાજ, ડાહ્યા થવાને માટે તંદુરસ્તી અને બળની જરૂર છે. અને તે અંગ કસરત કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. વિદ્યાર્થીની મનશક્તિ ખુલ્લી કરવાને માટે શરીરની શક્તિઓ કે જે ઉપર મન પ્રેરણા કરે છે તે જેમ પ્રફુલ્લીત થાય તેમ કરો.

ઘોડે બેસવાથી, ખેલ રમવાથી, હલેસાં મારવાથી, વ્યાયામ કરવાથી કસરત થાય છે.

ફરવા જવાની કસરતથી શરીરના સ્નાયુને અને પગને સારી મહેનત પડે છે. એકથી પાંચ કે સાત માઇલ ફરવાની જરૂર છે. દંડ પીલવા, મુગદળ ફેરવવા, એ કસરત પણ ઉત્તમ છે. હોડીમાં બેસી ફરવાથી, ઘોડાપર કે ગાડીમાં બેસી ફરવાથી, બાઇસીકલપર બેસી ફરવાથી પણ કસરતનો લાભ મળે છે. શેતરંજ, ગંજીફો, રમવાથી પણ મનની કસરતનો લાભ થાય છે.

કસરતથી લોહી જલ્દી ફરે છે, હૃદય ઝડપથી ચાલે છે, અને ફેફસાંમાં લોહીનું આવાગમન વધે છે. તેથી કારબોનિક એસીડ વધુ અને વરાળ નીકળે છે, શ્વાસમાં હવા વિશેષ લેવાય છે. પરસેવો થાય છે. સ્નાયુને કામ વધુ પડવાથી તેમને લોહી વધુ મળે છે. તેથી ભૂખ લાગે છે. કસરત પછી થોડે થોડે પાણી પીવું. કસરત પછી સ્નાયુને વિશ્રામની જરૂર પડે છે. કસરતથી છાતી અને ફેફસાં મોટાં થાય છે.

રોગી માણસ પણ કસરતથી નિરોગી થઇ જાય છે. તેના સ્નાયુ બળવાન અને નીરોગી થાય છે. કસરતથી મગજને ચોખું લોહી પોષણ માટે મળવાથી નિર્મળ અને ચંચળ થાય છે. કસરત પછી થોડા વખતે ન્હાવું જોઇએ જેથી મેલ નીકળી જાય છે.

અતિશય કસરત કરવાથી હૃદય તથા સ્નાયુ થાકી જાય છે. થડકો ઉપડે છે અને હૃદયનો વ્યાધિ થાય છે.

કસરત સિવાય શરીર નબળું રહે છે. માટે દરેક માણસે કસરત કરવીજ જોઇએ.

વસ્ત્રો.

આરોગ્યતાને લાભકર્તા વસ્ત્રો પણ છે. વૃદ્ધ અને બાળકોને ગરમ કપડાં પહેરાવવાં તેનાથી હાથ, પગ, છાતી અને ગરદનને રક્ષણ મળે છે.

કપડાં પહેરવાથી શરીરની સ્વાભાવિક ગરમી સરખી રહે છે. કપડાં પહેરવાથી શરીરનો કોઇ પણ ભાગ સંકોચાયેલો ન જોઇએ. કપડામાં રૂતુ પ્રમાણે ફેરફાર કરવો જોઇએ.

રેશમનાં કપડાં પરસેવાને ચૂસતાં નથી. માટે અંદર પહેરવામાં સારાં છે. કાળા રંગનાં કપડાં સૂર્યનાં કિરણને સંઘરે છે તેથી ગરમ જણાય છે અને સફેદ તથા ભૂરા રંગનાં કપડાં સૂર્યનાં કિરણને સંઘરતાં નથી. રૂનાં કપડાં સફાઇદાર હોય છે. ઉષ્ણતાવાહક છે. અંદર ઉનનું અને બહાર રૂનાં કપડાં પહેરવાં સારાં છે. શણનાં કપડાં ઉષ્ણતાવાહક છે માટે અંદર પહેરવાં નહિ. ઉનનાં કપડાં શરીરની ગરમીને વહી જવા દેતાં નથી, માટે અંદર પહેરવાં ઉપયોગી છે.

નિંદ્રા.

દરેક માણસને વિશ્રાંતિ લેવાની જરૂર છે દિવસે કામ કરી રાત્રે ઉંઘ લેવી એ આરોગ્યતાને લાભકર્તા છે. દિવસે કામ કરનારને રાત્રે સારી ઉંઘ આવે છે. તન અને મન બંનેને જ્યારે વિશ્રામ મળે છે ત્યારે ખરી ઉંઘ આવી સમજવી. ઉંઘ ન આવે તો મનુષ્ય થોડા રોજમાં ગાંડો બની મરણ પામે છે. ઉજાગરો કરવાથી ઉન્નત વાયુ કે ગાંડપણ થાય છે. ચ્હા કોફી પીવાથી કે અજીરણથી નિંદ્રા આવતી નથી. મનની ફીકરથી કે વિચારથી પણ ઉંઘ આવતી નથી.

મોટા માણસે પાંચથી આઠ કલાક ઉંઘવું જોઇએ. રાત્રે દીવો ન જોઇએ. ખાઇને તરત સુવું નહિ પણ થોડીવાર પછી સુવું. રાત્રે દિવસનાં કપડાં પહેરી સુવું નહિ. રાત્રે ઉજાગરો કરી દિવસે સુવું એ સારૂં નથી. કારણકે રાતની એક કલાકની ઉંઘ તે દિવસના બે કલાકની ઉંઘની બરાબર છે.

સ્વચ્છતા.

સ્વચ્છતા સુખ આપનાર છે. તેથી સ્વાભાવિક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વચ્છતા એ ગૃહસ્થાઇનું લક્ષણ છે. શરીરની, કપડાંની ઘરની અને ઘરની વસ્તુઓની સ્વચ્છતા રાખવાની જરૂર છે ન્હાવાથી શરીર સ્વચ્છ થાય છે. ન્હાવાથી ચામડીનાં છિદ્રોનો મેલ ધોવાઇ જાય છે અને શરીર સાફ રહે છે. સ્નાન કરવાથી માણસની આળસ અને સુસ્તી મટી જઇ ચંચળાઇ આવે છે. ન્હાતી વખતે પ્રથમ માથું ભીનું કરવું પછી બીજું શરીર ભીનું કરવું શરીર ચોળીને ન્હાવું પછી રૂમાલથી શરીર લૂછી નાંખવું પછી બીજાં ધોયેલાં કપડાં પહેરવાં. ન્હાયા પછી થોડો વખત ચાલવું જેથી શરીરમાં ગરમાળો આવે છે.

જમ્યા પછી બે કલાકની અંદર ન્હાવું નહીં. માંદા માણસે ભૂખે પેટે ન્હાવું નહિ. શરીર થાકેલું હોય તો તરત ન્હાવું નહી ન્હાયા પછી ઉઘાડા શરીરે પવન વાય તેમ બેસવું નહિ સ્હવારમાં ન્હાવું ફાયદાકારક છે. નહાતી વખતે શરીર રૂમાલથી ઘસવું જોઇએ.

શરીરનાં કપડાં સ્વચ્છ રાખવાં જોઇએ. મેલાં અને અસ્વચ્છ કપડાં રોગ ઉત્પન્ન કરે છે શરીરનું અંદર પહેરેલું કપડું રોજ ધોવું જોઇએ.

ઘરને પણ સ્વચ્છ રાખવું. ગંદકીથી હવા બગડે છે અને તે શ્વાસમાં લેવાથી નુકશાન થાય છે. ઘરનો કચરો તથા બાવાં વાળી ઝુડીને કાઢી નાંખવાં, ઘરનો સામાન પણ સાફ રાખવો. ઘરમાં રસોડાની જગ્યા પણ બરોબર સ્વચ્છ રાખવી. વાસણ પણ સ્વચ્છ રાખવાં. ગોદડાં ખાટલા પણ સ્વચ્છ રાખવાં કે તેમાં માંકણ થાય નહિ. બિછાના પરની ચાદર ધોયેલી રાખવી.

આવી રીતે આરોગ્યતાને લાભકર્તા સર્વ વસ્તુઓ સ્વચ્છ રાખવી. સ્વચ્છ હવા, સ્વચ્છ પાણી, અને ઉપયોગી અહારનું સેવન કરવું, વ્યાયામ કરવો, વિશ્રાંતિ લેવી, કપડાં તથા ઘર અને ઘરની વસ્તુઓ સ્વચ્છ રાખવી એ આરોગ્યતાને બક્ષનાર છે.

ભાગ ૫ મો.

વનસ્પતિ વિભાગ.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

વનસ્પતિના ગુણ દોષ.

અકુલકરો—સં. આકલ્લક, તેનાં મૂળીયાં ગાંધીને ત્યાંથી મળેછે. મોંઢામાં રાખવાથી તમતમે છે. દાંત દુઃખતા હોય તો તેમજ નાનાં છોકરાંને વાચા શુદ્ધ થવા માટે મોંમાં રખાય છે. તે ગરમ વાત હર અને લાળને પેદા કરનાર છે. જીભના રોગ ઉપર, અપસ્માર ઉપર, સિંદુરના વિષ ઉપર, અકલકરો મોંમાં રાખવાથી ફાયદો થાય છે.

અંકોલ—સં. અંકોલ, તેનાં બી ગોળ થાય છે. મૂળની છાલ, બી તથા પાન દવામાં વપરાય છે. ઉંદરના ઝેર ઉપર તેનું લાકડું ઘસી પીવું, ધારાં પર ચોપડવાથી, સાન્ધ સંધિવા પર પાનાંની પોટીસ બાંધવાથી, તેના ફળનું તેલ વ્રણ અને ત્વચારોગ ઉપર ચોપડવાથી મટે છે. ગુણ, શોધક સ્વેદક અને વામક છે.

અખરોડ—સં. અક્ષોટ તેનાં વૃક્ષ કાબુલ તરફ થાય છે ફળ મીંઢળ જેવાં આવે છે. તેનું તેલ કાઢવામાં આવે છે. હરસ ઉપર તેલમાં પલાળેલ કપડું રાખવાથી મટે. ગુણ વીર્યવર્ધક, રૂચિકર, પિત્ત કફ, ગરમ, અને મળવર્દ્ધક છે. તેનું તેલ પીવાથી જુલાબ થાય છે.

અગર—સં. સ્વાદ્ગર. તે ચંદનની એક જાત છે. સુગંધીવાળું છે. તે સિયામ તથા સીંગાપોરથી આવે છે. ગાંધીને ત્યાં મળે છે. તેની અગરબતી બને છે. દાહને શાંત કરે છે.

ગથીઓ—સં. અગસ્ત્ય. દવામાં તેની છાલ, પાન, ફુલ અને ગુંદર વપરાય છે. તેના પાનનાં ટીપાં નાકમાં નાંખવાથી ચોથીઓ તાવ, આધાશીશી, ચિત્તભ્રમ વિગેરે મટે છે. તે ખાંસી, કફ, ઝાડો, શૂળ અને ત્વચારોગ ઉપર કવાથમાં વપરાય છે.

અંઘેડો—સં. અપામાર્ગ. તેનાં સર્વાંગ દવામાં વપરાય છે. અંઘેડાને બાળી તેની રાખ ચાર ઘણા પાણીમાં એક રાત પલાળી રાખી સવારમાં ઉપરનું નિતર્યું પાણી ગાળી લઇ તેને લોખંડની કઢાઇમાં બાળતાં તળે જે જામી રહે તે અંઘેડાનો ક્ષાર સમજવો. આ ક્ષારની માત્રા ૫ થી ૬ ગ્રેન છે તે મધ સાથે ખાવાથી દમ, ખાંસી, ગોળો, પેટના વાયુ, જલોદર, શૂળ, તથા પાંડુરોગ મટે છે. વીંછીના ડંખ ઉપર મૂળ પાણીમાં ઘસી ચોપડવાથી ઉતરે છે. ઉંદરના અને કુતરાના ઝેર ઉપર અઘેડાની અંતર છાલ, બીયાં કે મૂળ ૧ તોલો મધમાં ઘસી ચાટવાથી મટે. તેનાં મૂળ મધમાં ઘસી આંખના ફુલ પર આંજવાથી મટે છે. અંઘેડાનું મૂળ હાથે બાંધવાથી અથવા તેનાં પાનની ગોળમાં ગોળી કરી ખાવાથી ચોથીઓ તાવ મટે છે. રતાંધળા ઉપર મૂળ ઘસી પીવાથી, રકતાર્શ ઉપર બી વાટી પીવાથી, મસ્તક રોગ ઉપર બીયાંની ખીર કરી ખાવાથી, મોરસ ઉપર મૂળ પીવાથી, ઉપદંશ ઉપર જીરા સાથે મૂળનો રસ પીવાથી, જલ્દી પ્રસવ થવા માટે મૂળ અંબોડે બાંધવાથી ફાયદો થાય છે.

અજમો—સં. યવાની. તે ઉષ્ણ, વાતહર, અને દીપક છે. અજમા અને સંચળની ફાકી લેવાથી પેટનો દુઃખારો, ચુંક, અજીરણ, ગોળો, આફરો, શીતપીત ઉલટી મટે છે. સાકર સાથે ખાવાથી ગરમી મટે છે.

અડદ—સં. માષ. ખાવામાં આવે છે. પૌષ્ટિક, વાતહર, વીર્યવર્દ્ધક, મૂત્રલ અને ધાવણ વધારનાર છે. અડદનાં વડાં કરી ખાવા-

થી અડદીયો વા (મોં વાંકુ થઇ જવું) દુર્બલપણું, લાડુ કરી ખાવાથી બળ આવે–પુષ્ટતા આવે છે. તેના લોટની પોટીસ બાંધવાથી **વાળો** બહાર આવે છે.

અતિવખની કળી—સં. અતિ વિષ. આ દવાની કળીગો આવે છે તે ઝેરી નથી. સ્વાદે કડવી છે. બચ્ચાંની ઉદરસ, દમ, તાવ, ઉલટી, ઝાડા અને કૃમિ ઉપર અતિવિષની કળી મદમાં ઘસી વાલ ૧ આપવાથી મટે છે.

અનંતમુળ—સં. સારીવા. ઉપલસરી જુવો.

અફીણ—સં. અહિફેન. અફીણનું ઘણા માણસોને વ્યસન હોય છે. તેના બી તે ખસખસ છે. ઝાડો, ઉલટી, ખાંસી, દમ અને વેદના હીસ્ટીરીઆ અને આંચકીની ખેંચતાણ માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે.

અંબર—માછલીની હગાર છે. સુવાસીત છે. ગુણ ઉષ્ણ, પૌષ્ટિક, નબળાઇ, નામરદાઇ અને ક્ષયમાં વપરાય છે.

અમરવેલ—સં. અમરવલ્લરી. ઝાડ ઉપર થાય છે. નાસ લેવામાં તેમજ પીત્ત વિગેરે રોગને માટે ન્હાવાના ઉકાળામાં પડે છે. વાળા ઉપર લુગદી બંધાય છે.

અબરખ—સં. અભ્રક. તેની ભષ્મ બનાવવામાં આવે છે. કાળો અબરખ દવામાં વપરાય છે. તેને દુધમાં ઉકાળવાથી શુદ્ધ થાય છે. તેને ડાંગર સાથે ધાબળીમાં બાંધી ત્રણ દિવસ પાણીમાં ડુબાડી રાખી પછી કોથળીમાંથી ચાળવાથી લોટ જેવી થઇ અભ્રક નીચે બેસે પછી ઉપરથી પાણી કાઢી લઇને લોટ લેઇ લેવો તેનો ધાન્યાભ્રક કહે છે. તેને આકડાના દુધમાં ઘુંટી સાત ગજપુટ આપવાથી ભષ્મ થાય છે છેલો પુટ વડની વડવાઇના ઉકાળાનો દેવાથી ગુલાબી ભષ્મ થાય છે. તે પૌષ્ટિક, પુરૂષત્વ આપનાર, ક્ષય, દમ, સંગ્રહણી,

જીર્ણ જ્વર મટાડનાર છે. મધ, સાકર કે સોનાના વરખ અને ઘી સાથે અપાય છે. તેની સહસ્રપુટી ભષ્મ બને છે.

અરડુસી—સં. વાસક, દવામાં પાન અને ફુલ વપરાય છે. માત્રા ૦। થી ૦॥ તોલા સુધી. તેના પાનનો રસ ૧ તોલો મધ પીંપર સાથે પીવાથી કફ, તાવ, સ્વાસ, ત્રિદોષ, મરડો, ઝાડો, પ્રમેહ, પ્રદર, રક્તવિકાર મટે છે. તેનો રસ બાળકને છાતીએ ચોપડી ધીમોધીમો શેક કરવાથી સસણી–વરાધ મટે છે.

અરડુસો—સં. અરણ્ય. તેની છાલ તથા મૂળ દવામાં વપરાય છે. દશ મૂળમાં તે આવે છે. તે પાચક, જ્વરઘ્ન, તથા ગ્રાહિ છે. ઝાડામાં તેનો રસ મધ નાંખી પીવાથી મટે છે.

અરણી—સં. અગ્નિમંથ. ઉષ્ણ, વાતહર છે. દવામાં પાન અને મૂળ વપરાય છે. તેનાં પાનનો રસ સોજા પર કે દુઃખવા આવેલી આંખ પર ચોપડાય છે.

અંજીર–સુકાં અંજીર અરબસ્તાનમાંથી આવે છે. તે પૌષ્ટિક છે.

અરિઠાં—સં. અરિષ્ટ. અરીઠાં વિષનાશક છે. સાપનું અફીણ, વછનાગ, સોમલ, મોરથુથુ કે હરતાલનું ઝેર ચઢયું હોય તેમજ નળવાયુ, હોય તો અરીઠાનું પાણી કરી પાવું કે જેથી ઉલટી થઈ ઝેર ઉતરી જશે.

અરજુનવૃક્ષ—સં. કુંકુંભ. તેની છાલનો ભૂકો વપરાય છે. હૃદયરોગ પર તેની છાલનો કવાથ દુધ સાથે પીવાય છે. તે ગ્રાહી અને શીતળ છે.

અષ્ટવર્ગ—૧ જીવક અને ૨ રૂષભક, ૩ મેદા, ૪ મહામેદા, ૫ કાકોલી, ૬ ક્ષીરકાકોલી, ૭ વૃદ્ધિ અને રૃદ્ધિ. આ વનસ્પતિ હિમાલયના શીખરો પર થાય છે. તે હાલ મળી શકતી નથી માટે તેને

બદલે જીવક અને રૂષભકને બદલે ભુંઈ કોળું, મેદા અને મહામેદાને બદલે શતાવરી, કાંકોલી અને ક્ષીર કાકોલીને બદલે. આસંન, અને વૃદ્ધિ તથા રૂદ્ધિને બદલે વિદારી કંદ વાપરવો. તે વીર્ય વર્દ્ધક અને પૌષ્ટિક છે.

અશાળીયો—સં. અશાલિક. ઉષ્ણ, વાતહર અને વાજીકર છે. વાગવાથી કે માર ખાવાથી કચર થવાથી કે વાના ચસકામાં અસાળીયાના બીની ખીર કરી ખવાય છે. દુઃખાવા પર વાટીને ચોપડાય છે. આંખ દુઃખતી હોય તો તેનાં બી આંખમાં ભરાય છે.

અળસી—સં. અતસી. તેનાં બી અને તેલ દવામાં વપરાય છે. ફેફસાંના વરમ અને મુઝારાની ગાંઠ પર તેમજ સોજા ઉપર અળસીની પોટીશ બધાય છે.

આકડો—સં. અર્ક. તેનાં સર્વાંગ દવામાં વપરાય છે. તેનાં ફુલને રવાઇયાં કહે છે. તેનાં મૂળ કાઢી તેની છાલ ઉતારી સુકવીને ચુર્ણ કર્યું હોય તો દવાના કામમાં આવે છે. જે ચામડીના–વાતરક્ત ઉપદંશના વિકારો, યકૃત, તાવ, નબળાઇ, મરડો, ઝાડો, સંધિવા, આંચકી, ખાંસી અને જળોદરમાં, આમવાત, રક્તાતિસારમાં છાલની ફાકી ૧૫ માસો દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી ગુણ કરે છે. તેના ફુલમાં જઠરાગ્નિ વધારવાનો ગુણ છે. તે મરી સાથે ખાવાથી ખાંસી હીસ્ટીરીઆ, તથા શ્વાસ મટે છે. પાન પર દીવેલ લગાવી ગરમ કરી બંધારણ કરવાથી કે માથે બાંધવાથી ઝાડાની કબજીઆત, સોજો, વાળો, વાયુ અને માથાનો દુઃખાવો મટે છે. તેના પાનના રસનાં ટીપાં કાનમાં નાંખવાથી ચસકા મટે છે.

આદુ—સં આદ્રક. સુકા આદુને સુંઠ કહે છે. આદુનો રસ

મદ સાથે ખાવાથી કફ, વાયુ, હૃદય શુળ, આફરો મટાડી જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે.

આંબલી—સં અમ્લીકા. આ ઝાડને સર્વ કોઇ ઓળખે છે. આંબલી કફ પ્રકૃતિવાળાએ ખાવી નહિ. આંબલીની રાખનો ખાર પાચન માટે અપાય છે. સોજા ઉપર આંબલીનાં પાન બંધાય છે.

આંબાહળદર—આમ્રહરિદ્રા. શીતળ અને રોપક છે. મુંઢમાર અને જખમ ઉપર તે સાજી ખાર અને મેંદાલકડી સાથે ઘસીને ચોપડાય છે.

આંબો—સં. આમ્ર. તેનાં ફળને કેરી કહે છે. ગ્રાહી તથા ક્રમિઘ્ન છે. તે ઝાડા, મરડો અને અતિસારને મટાડે છે. ચાંદાં અને ખરજવા ઉપર તેના પાંનની રાખ ચોપડાય છે. કેરીની ગોટલીથી ઝાડો મટે છે, પાકી કેરી ખાવાથી કૃમિ, તથા કફ મટાડે છે. પૌષ્ટિક છે.

આંમળા—સં. ધાત્રીફલ, આમલક. ત્રિફળાંમાં આંબળાં પડે છે. ઉલટી થતી હોય, પેટમાં કાંઇ ટકતું ન હોય, સ્ત્રીઓનાં પ્રદર, તાવ, પેશાબનો રોગ, આંમળાં, દ્રાક્ષ અને સાકરનું પાણી પીવાથી બેસી જાય છે, આંખ અને વાળને ફાયદો કરે છે. લોહિના શ્રાવને અટકાવે છે.

આવળ—સં. આવર્તકી. શોધઘ્ન અને ગ્રાહિ છે. માર અનવાયુ અને સંધીવામાં તેનાં પાન ઉનાં કરી બંધાય છે.

આસંન—સં. અશ્વગંધા. તેનાં મૂળ દવામાં વપરાય છે. પૌષ્ટીક, ગરમ અને વાતહર છે. દુધ સાથે લેવાથી પુષ્ટતા આવે છે. આસનનું ચુર્ણ સાકરમાં ખાવાથી દુબળાં બાળકો વધે છે. વાયુ, ક્ષય, દમ અને સંધિવાના ઉકાળામાં તે પડે છે.

આસોંદરો—સં. અશ્મંતક. ઉષ્ણ, શોધક, વાતહર અને મૂત્રલ છે. મૂળ પથરી માટે ગોખરૂ સાથે ઉકાળામાં પીવાય છે. કાં-ચનારને બદલે આની છાલ કેટલાક વાપરે છે. તે કોઢ, ગુદભ્રંશ, ગંડમાળ, વિદાહ, વિષ, ઉલટી કંઠરોગ અને લોહિ વિકારમાં ફાયદો કરે છે.

આસોપાલવ—સં. અશોક. પિત્ત, દાહ, શ્રમ, રક્તપિત્ત, ગુલ્મ, ઉદર, શૂળ, કૃમિ, પ્રદર ને મટાડે છે. છાલ તથા પાન વપરાય છે.

ઈંદ્રિજવ—સં. ઈન્દ્રયવ. કડાના વૃક્ષની સીંગોમાંથી બી નીકળેછે તે ઇંદ્રજવ છે. તે સ્વાદે કડવા લાગે છે. ગ્રાહી પાચક, દીપક, જ્વરઘ્ન તથા કૃમિઘ્ન છે. તાવ, હરસ, શૂળ, અતિસાર, કરમ, રકતાતિસાર, ચુંક, ઉલટી, અરૂચિ અજીર્ણ ઉપર આપવાથી ફાયદો કરે છે. ઈંદ્રજવ તથા વાવડીંગને શેકીને તેની કડવી ફાકી બાળકોને ખવરાવવાથી પેટનો દુઃખાવો તથા કૃમિ મટે છે. માત્ર ૧ વાલ.

ઈંદ્રવરણું—સં. ઈંદ્રવારૂણી તેનાં ફળ અને મૂળ વપરાય છે. રેચક અને કૃમિઘ્ન છે તે કબજીઆત, કમળો, જલંદર, શીળસ અને ચુંક માટે વપરાય છે. માત્રા ૧૦ થી ૩૦ ગ્રેનની આપવી.

ઉત્કંટો—સં. ઉત્કંટક-કાંટાશેળીઓ તેને કહેછે. તે શીતળ અને મૂત્રલ છે. તેનાં મૂળ વાટીને પીવાથી સ્ત્રીને જલ્દી પ્રસવ થાય છે. તાવ અશ્મરી, પ્રમેહ, મોટી ઉધરસ અને મૂત્ર કચ્છને મટાડે છે.

ઉંદરકાની—સં.મૂષકકર્ણી. તેનાં પાન ઉદરના કાનને મળતાં છે. દવામાં પાન વપરાયછે. સ્વાદે કડવાં ને તુરાં છે. તે શોધક મૂત્રલ અને કૃમિઘ્ન છે. તે રેચક, તાવ, કૃમિ, કફ, મૂત્ર કચ્છ, શૂળ, પ્રમેહ ઉપર કવાથમાં પડે છે.

ઉપલસરી—સં. સારિવા. તે કાળી અને સફેદ વેલ થાય છે. દવામાં મૂળીયાં વપરાય છે. મૂળ સુગંધવાળાં હોયછે. તેનો ગુણ અંગરેજી સારસાપરેલાનાં મૂળીયાં જેવો છે. તે શીતળ, શોધક મૂત્રલ અને પૌષ્ટિક છે. લોહીને શુદ્ધ કરે છે. ઉપદંશ ચામડીની ગરમીપર અપાય છે.

ઉપલેટ—કઠ—સં. કુષ્ટ—તેનાં મૂળ વપરાય છે. પૌષ્ટિક, ઉત્તેજક, વાતહર અને જંતુનાશક છે. ખુશબોવાળાં હોય છે. ધુપેલના મશાલામાં પડેછે. માથાના દુખારાપર ઘસી ચોપડાય છે.

ઉંબ્મબરો—ઉમરડો સં. ઔદુમ્બર. તેનાં ફળ ખાવાથી માથાની ગરમી મટાડે છે. તેની છાલ અને દુધ વપરાય છે. સંધીવા ઉપર તેનું દુધ ચોપડાય છે. બચ્ચાંનું ગળું પડે તો તાળવે દુધ ભરવાથી અને છાલનો રસ ધાવણ સાથે પાવાથી મટે. પ્રદર, રક્તશ્રાવ અને ત્વચા રોગ ઉપર છાલ વપરાયછે.

એકલકંટો—શતાવરી જોવી.

એખરો—સં. કોકિલાક્ષ. તે પાણીવાળી જગામાં થાય છે તેનાં બી, મૂળ, પાન અને રાખ દવામાં વપરાય છે. તે ધાતુ પૌષ્ટિક, મૂત્રલ અને શીતલ છે તેનાં બી ધાતુ ક્ષય ઉપર સાકર સાથે ખવાયછે.

એરંડો—સં. એરંડ. તેનાં મૂળ, પાન અને બી વપરાયછે તેનાં બીને દાવેલી અને દીવેલીના તેલને દીવેલ કહેછે. તે રેચક, શોધક અને વાતહર છે. પુષ્કર મૂળને બદલે તેનાં મૂળ વપરાય છે. દીવેલ પીવાથી જુલાબ થાય છે. માથાના દુઃખારા પર પાન બંધાયછે.

એલચી—સં. એલા. મુખવાસમાં વપરાય છે. તે ઉત્તેજક શીતળ અને વાતહર છે.

એળીઓ—સં. એલીયક, કુંવારનો સુકાયેલો રસ તે એળીઓ છે. ગર્ભિણી સ્ત્રી એળીઓ ખાયતો ગર્ભપાત થાય માટે ખાવો નહિ. તે જુલાબ માટે વપરાય છે. તે ૧ રતીથી ૧ વાલ સુધી ખવાય છે.

ઓથમી જીરૂ—સં.-સ્નિગ્ધજીરક, ઉટીંયું જીરૂ મરાઠીમાં કહે છે. મરડો, સંગ્રહણી, તથા ઝાડા ઉપર તે સાકર અને દહીં સાથે ખવાય છે.

કચુરો—સં. કર્ચુર, તેના મૂળીઆના ચપટા ગોળ રૂપીઆ જે વડા કકડા આવે છે. સુગંધી તેલોમાં અને ત્રિદોષ જન્ય તાવમાં પાચન માટે પડે છે.

કઠ—જુવો ઉપલેટ.

કડવી ઘીસોડી—કડવી દોડકી કે પાડાવેલું. સં. તિક્ત કોશાતકી. બી. રેચકવામક એ વિષ તુલ્ય છે દવામાં વધુ વપરાતી નથી. ચોમાસામાં વાડે થાય છે સુકા ફળનો ભુકો કમળા પર સુંધાય છે.

કડવી નહી—સં. તિક્તાનાહિ. તેને તુંબડાં થાયછે. મૂળની ગાંઠ દવામાં વપરાયછે. શોધઘ્ન તથા શોધક છે, હાથ પગના દાહ અને સોજામાં, જીર્ણ જવરમાં કંદ ઘસી પાવાથી મટે છે. વળી તેનો કંદ ઘસીને પીવાથી સાપનું ઝેર ઉતરે છે.

કડાયો ગુંદર—તે દવામાં પૌષ્ટિક તરીકે વપરાય છે.

કડુ—સં. કટુકી દવામાં મૂળ વપરાયછે તે કડવાં છે તેના નાના કકડા કાળા, પોચા, ડબાય તેવા પાતળા આવે છે. તાવ, મંદાગ્નિ, વાયુ, અરૂચિ કરમ, મળાવરોધ અને માથાના ચસકાઉપર અપાયછે તે જવરઘ્ન પાચક, સારક અને કડુ પૌષ્ટિક છે.

કુડો—સં. કુટજ તેનું ઝાડ નાનું થાયછે તેનાં બીને ઈંદ્રજવ કહેછે, દવામાં બી (જુઓ ઈંદ્રજવ) અને છાલ વપરાયછે. તેની છાલ તાવ, હરસ, મરડો, કૃમિ, જુની ખાંસી, ત્વચારોગ ઉપર કવાથમાં અપાય છે.

કણેર—સં. કરવીર. તેનાં મૂળ દવામાં વપરાય છે. તેનાં મૂળ વીંછીના ડંખને ઉતારે છે. ચાંદી ઉપર ઘસી ચોપડવાથી મટે છે. તે ઝેરી છે.

કપાસનાછોડ—તેના મૂળની છાલ વપરાય છે. રૂતુ લાવનાર, ગર્ભાશયનો સંકોચ કરનાર, નષ્ટાર્તવ અને જલ્દી ગર્ભ પ્રસવ માટે મૂળનો ક્હા કરી પીવા અપાય છે.

કપીલો—સં. કંપિલ્લક તે રાતો ભૂકો આવે છે. કૃમિઘ્ન, રેચક અને રોપક છે કપીલો ૧ થી ૨ ડ્રામ મધ સાથે આપ્યા પછી જુલાબ આપવાથી કૃમિ બહાર પડે છે.

કપુર—સં. કર્પૂર. જંતુનાશક છે. ઉષ્ણ, સ્વેદલ, વૃષ્ય અને સ્નાયુને શિથીલ કરનાર છે. તાવમાં આવવાથી સુસ્તી મટે છે. મગજના રોગો, આંચકી, હીસ્ટીરીઆ વિગેરેપર અપાય છે. કપુરનું તેલ વા ઉપર ચોળાય છે.

કપુર કાચલી—સં. સુગંધ મૂલા તે સુગંધીદાર અને શીતળ છે માથા તથા શરીરે લગાડવામાં તથા તેલોમાં વપરાય છે.

કમળ—સં. પદ્મ. શીતલ અને ગ્રાહી છે. ફુલનું શરબત રક્તશ્રાવ અને ખાંસીપર અપાય છે.

કમળકાકડી—સં. કમલાક્ષ. મધુર, પૌષ્ટિક અને વાંતિહર છે.

કરંજ—સં. કરંજ જેને કણઝ પણ કહે છે. તેનાં બી, છાલ, પાન અને બીનું તેલ વપરાય છે. વાતહર અને જંતુઘ્ન છે. તેલ વા, ખસ ઉંદરી અને ત્વચા રોગપર વપરાય છે.

કરંઢીયું—કાળીપાટ સં. લઘુપાઠા. દવામાં મૂળ વપરાય છે. સોજા ઉપર મૂળ ઘસી ચોપડાય છે. તાવ, અજીરણ, પેશાબની દાહ ઉપર અપાય છે.

કરીયાતું—સં. કિરાતતિક્ત. તે જ્વરઘ્ન કટુ પૌષ્ટિક અને સારક છે. સર્વ તાવમાં વપરાય છે.

કલોંજી જીરૂં—સં. સ્થુલજીરક, વાતહર, દીપક, દુગ્ધોત્પાદક, આર્તવોત્પાદક છે. દુધ વધારે છે. અજીરણ, ચુંક અને ઝાડા ઉપર વપરાય છે.

કંકુચીયા—કાચકી. સં. કકચિકા. તેનાં બી અને પાન દવામાં વપરાય છે. બીને કાચકાં કહે છે. તે કૃમિઘ્ન, પાચક અને કટુ પૌષ્ટિક છે. ટાઢીઆ તાવ, કરમ, પેટનો વાયુ, ચુંક અને ઉલટીપર કાચકાંની ફાકી ફાકવામાં આવે છે. માત્રા ૧૦ ગ્રેન.

કાકડીનાં બી—સં. કર્કટીબીજ. મૂત્રલ, તાવ, મૂત્રકૃચ્છ ઉપર અપાય છે કાકડી, ચીભડાં, તડબુચ, કોળું અને દુધીનાં બીને પંચ બીજ કહે છે. પેશાબ બંધ થયો હોય કે બળતરા થતી હોય તો આ બી આપવાથી મટે છે.

કાકડાશીંગી—સં. કર્કટશૃંગી કફ, ઉદરસ તથા તાવના ઉકાળામાં પડે છે.

કાકમારી—જંતુઘ્ન છે. ઝેરી છે. માથુ ચોળવામાં વપરાય છે.

કાંચનાર—સં. કાંચનાર. તેની છાલ દવામાં વપરાય છે. ત્વચા રોગ, કંઠમાળ, અશકતી અને ગળાની ગાંઠો ઉપર તેની છાલ ચોખાના ધોવણમાં વાટી અંદર સુંઠ નાંખી પીવાથી મટી જાય છે. પીઠનું હાડકું સડતું હોય તો મટે છે.

કાંટાશેરીઓ—સં. કુરંટક, દવામાં પાન અને છાલ વપરાય છે. પગનાં ગુમડાં, વીયા ફાટવા, ઝામરવા, દાંતના પેઢાના રોગ ઉપર પાન વાટી લગાડાય છે. શ્વાસ, ઉદરસ અને ત્વચા રોગ મટાડે છે.

કાથો—સં. ખદીર. ગ્રાહી, શીતળ, અને ઝાડો બંધ કરનાર છે. ત્વચા રોગ, ગુમડાં, ચાંદાં ઉપર તેની ભૂકી લગાડાય છે. તેના પાણીના કોગળા કરવાથી મ્હોં આવેલું મટે છે.

કાયફળ—સં. કટફલ. તેની છાલ દવામાં વપરાય છે. તે કફઘ્ન, વાતહર, અને ઉષ્ણ છે. તેના ચુર્ણને સુંઘવાથી છીંકો આવી માથું ઉતરે છે. કોગળા કરવાથી દુઃખતા દાંત મટે છે. પેટના વાયુ, ઝાડા, ઉલટી, ઉદરસ અને દમ ઉપર કવાથમાં પડે છે.

કાળીજીરિ—સં. વનજીરક. તેનાં બી દવામાં વપરાય છે. કૃમીનો નાશ કરવામાં સેન્ટોનાઇન જેવો ગુણ કરે છે. તે શોધક, કૃમિઘ્ન, અને વાતહર છે. તાવ, ચુંક, કૃમિ, ત્વચારોગ, અરૂચી અને ગોળા ઉપર અપાય છે.

કાળીપાટ—કરંઢીયું જોવું.

કીડામારી—સં. કીટારિ. દવામાં સર્વાંગ વપરાય છે. પાનનો રસ જખમ ઉપર લગાડવાથી જીવ પડયા હોય તો મરી જાય છે. તાવ અને સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે. તાવ, ગોળો, વાયુ, ચુંક, કરમ તથા અરૂચી ઉપર અપાય છે.

કુલીંજન—સુંઠના જેવા ગુણ છે. સ્વાદ તીખો છે.

કુવાડીઓ—સં. ચક્રમર્દન. દાદર, કોઢ, કરોળીઆ તથા ત્વચા રોગ ઉપર તેનાં બી વાટીને ચોપડાય છે તેમ ખાવાથી પણ મટે છે.

કુંવાર—સં. કુમારી. તેનાં પાનનાં લફરાં (ગરભ) દવામાં વપરાય છે, ઉષ્ણ, સારક, વાતહર, કફઘ્ન, અને શોધક છે. તાવ,

ચુંક, કલેજા (યકૃત)ના રોગ, બરોળ, નષ્ટાર્તવ, પાંડુ, દમ, શ્વાસ, હરશ, ઉદર અને ચામડીના રોગ, સ્ત્રીઓના રક્ત ગુલ્મ ઉપર તેનો ગર્ભ ખાવામાં આવે છે.

કેસર—યોગ વાહી તરીકે બીજી દવાઓની સાથે અપાય છે.

કેળ—સં. કદલી. કાચાં કેળાંના ગરભને સુકવી લોટ કરી મધુ પ્રમેહવાળાને આપવાથી મટે છે. પાકાં કેળાં ધાતુ પૌષ્ટિક છે.

કોકમ—સં. વૃક્ષામ્લ. તેનાં ફળ ખાટાં હોય છે. આંબલીની જગ્યાએ કેટલાક તેનો દાળમાં નાંખવાનો ઉપયોગ કરે છે. તેનું તેલ નીકળે છે તે હોઠ કે હાથ પગ ફાટતા હોય, તો તે પર લગાડાય છે.

કોઠી—સં. કપિત્થ ગ્રાહી, અને ખાટાં છે ઝાડા તથા મરડા ઉપર તેના પાનનો રસ, ફળ અને ગુંદર વપરાય છે.

કોળુ—(ભુરૂં) સં. શ્વેતકુષ્માંડ. ધાતુક્ષય, જીર્ણ જ્વર, નષ્ટાર્તવ, પૌષ્ટિક શોધક, અશક્તિ અને ક્ષય ઉપર તેનો પાક ખવાય છે.

કૌવચ—સં. મર્કટી, તેનાં ફળ કાતરા જેવાં હોય છે તેને ભેરવસીંગ કહે છે તે શરીરે અડવાથી ખજુરી થાય છે. શીંગમાંથી બી નીકળે છે તેને કઉચાં કહે છે. શીંગની રૂંવાંટી કૃમિઘ્ન છે. બી. ધાતુ પૌષ્ટીક છે અને મૂળ વાત હર છે.

ખડસલીઓ પીતપાપડા—સં. પર્પટ. તે શોધક, જ્વરઘ્ન અને સ્વેદક, પિત્ત મટાડનાર અને મૂત્રલ છે. જીર્ણ જ્વર, પાંડુ, ઉપદંશ, મંદાગ્નિ અને ત્વચા રોગ ઉપર ઉકાળામાં પડે છે.

ખપાટ—(કાંસકી) સં. અતિબલા. વાતહર, કૃમિઘ્ન અને પેશાબની બળતરા મટાડે છે.

ખસખસ—સં. પૌષ્ટીક, રૂચિકર અને સ્તંભક છે તે પાકમાં પડે છે.

ખાખરો—સં. પલાશ. તેનાં ફુલને કેસુડાં કહે છે. ઉનવા કે મૂત્ર ગાંઠથી પેશાબ બંધ થયો હોય તો કેશુડાં પેટપર બાંધવાથી પેશાબ છુટે છે. બીને પીતપાપડા કહે છે. તેને શેકી અંદરના ધોળા ભાગનું ચુર્ણ ખાવાથી કૃમિનો નાશ થાય છે. મા. ૧૦ થી ૩૦ ગ્રેન ગુંદર, ઉલટી, ઝાડો, અતિસાર તથા લોહીને બંધ કરે છે.

ખેર—સં. ખદિર તેની છાલ વપરાય છે. ગ્રાહી, શીતળ, કફઘ્ન અને રોપક છે. પ્રમેહ, તાવ, ઉન્માદ અને ત્વચા રોગ ઉપર ઉકાળામાં અપાય છે. તેના ગુંદરને ખેરસાર કહે છે. મોંઢાનાં ચાંદાં, ખાંસી અને કફ ઉપર અપાય છે.

ગજપીંપર—સં. ગજપીંપલી. ગુણ ઉષ્ણ છે. પીંપરીમૂળ જેવા તેના ગુણ છે તેને કોઇ મોટી પીંપર માને છે.

ગરણી—સં. ગિરિકર્ણી. દવામાં મૂળ તથા બી વપરાય છે. બચ્ચાંને જુલાબ આપવામાં વપરાય છે. તે સારક અને મૂત્રલ છે.

ગરમાળો—સં. રાજવૃક્ષ. આરગ્વધ, હિં. અમલતાસ. તેની શીંગોનો ગર વપરાય છે, તેને ગરમાળાનો ગર અથવા ગોળ કહે છે. સ્વાદ ગળ્યો છે. રેચક છે, બંધકોશ, ગોળો, બરોળ, ચામડીના રોગ, યકૃત તથા ઉદર રોગ ઉપર તેનો જુલાબ લેવાય છે.

ગર્જનનું તેલ—શોધક તથા મૂત્રલ છે. પ્રમેહ, પ્રદર, કોઢ, પત વિગેરે રોગો ઉપર પીવાથી અને ચોપડવાથી ફાયદો કરે છે. જ્વરઘ્ન, પૌષ્ટિક, શોધક અને મૂત્રલ છે.

ગળી—સં. નીલી. તેના પાનની પોટીસ દુઃખતા હરસ ઉપર

તેમજ બંધ પેશાબ હોય તો પેટ ઉપર લગાવાય છે. તે કાળા વાળ કરવાના કલ્પમાં પડે છે.

ગળો—સં. ગુડુચી, અમૃતા તેના વેલા થાય છે. તેનો રસ મધ, દૂધકે પાણી સાથે પીવાથી, ટાઢીઆ તાવ, પિત્તજ્વર, જીર્ણ જ્વર, ઉપદંશ, હરસ, ત્વચા રોગ, કોઢ, નબળાઇ, ખાંસી, દમ, પ્રમેહ, ધાતુક્ષય, પ્રદર, રક્તસ્રાવ, સંધિવા અને મંદાગ્નિ ઉપર વપરાય છે. ઘણા ઉકાળામાં તે પડે છે. જ્વરઘ્ન, પૌષ્ટિક, શોધક અને મૂત્રલ છે.

ગાજર—સં. ગર્જર. તેની ગુમડાં, ચાંદાં, જખમ ઉપર પોટીસ બંધાય છે. તેનાં બી ગર્ભપાત માટે વપરાય છે.

ગાંજો—સં. વિજયા. ગાંજો દવા તરીકે ચલમમાં પીવાથી દમ, ખાંસીમાં ફાયદો કરે છે. સાધારણ વ્યસન તરીકે લોકો વાપરે છે.

ગુગળ—સં. ગુગ્ગુલ. ગુગળીના ઝાડમાંથી ગુંદરની પેઠે ગુગળ નીકળે છે. તે ઉષ્ણ, વાત હર, સારક, શોધક અને રોપણ છે. સંધિવા, શૂળ, ચસકા, કટિશુળ, વાત રક્ત, પ્રમેહ, શુક્ર દોષ, આર્તવ દોષ, જીર્ણજ્વર, ત્વચારોગ, મૂત્ર રોગ ઉપર અપાય છે. માત્રા ૧૦ થી ૨૦ ગ્રેન. વા, શુળ તથા લચક ઉપર તેનો લેપ મારવામાં આવે છે.

ગુંદર—સં. બબુલ. બાવળના ઝાડમાંથી ગુંદર થાય છે. તે પૌષ્ટીક છે.

ગુલાબ—સં. કુબ્જક. રેચક તથા પિત્ત શામક છે. તેનો ગુલકંદ બને છે.

ગોખરૂ—સં. ગોક્ષુર. દશમૂળમાં તેનાં મૂળ પડે છે. ઘણુંકરી

ફળ દવામાં વપરાય છે. તે ધાતુક્ષય, અશકિત, મૂત્રરોધ, પથરી પરમીયો, ઉનવા ઉપર અપાય છે. મૂત્રલ અને ધાતુ પૌષ્ટિક છે.

ચણકબાબ—સં. કંકોલ. શીતલ, મૂત્રલ, પ્રમેહ તથા પેસાબના રોગમાં અપાય છે દાણા મરી જેવા હોય છે.

ચણાનો ખાર—સં. ચનકામ્લ. શિયાળામાં ચણાના છોડ ઉપર ઝાકળ પડે ત્યારે કપડું ભીંજવી જે પાણી નિચોવી લેવામાં આવે તેને ચણાનો ખાર કહે છે. તે ખાટો અને પિત્ત શામક છે. અરોચ, અજીરણ અને પેટની ચુંક મટાડે છે.

ચણોઠી—સં. ગુંજા તેનાં મૂળ રેચક છે. સફેદ ચણોઠી દવામાં વપરાય છે તે પૌષ્ટિક છે. મૂળ અને પાક, શીતળ છે. તે ખાવાથી ઝેરી અસર થાય છે. ઉલટી થાય છે.

ચંદન—સુખડ. સં. ચંદન. શીતળ તથા સુવાસિત છે ખીલ, ગુમડાં ખસ ઉપર ઘસીને ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે.

ચંદન તેલ—સુખડનું તેલ પ્રમેહ ઉપર ગુણ કરે છે.

ચવક—સં. ચવ્ય. વેલા થાય છે. ઉષ્ણ રૂચીકર, પાચક અને દીપક તથા વાતહર છે તાવ, વાયુ, કમળા વિગેરે દરદોના ઉકાળામાં પડે છે. પીપરી મૂળ જેવા તેના ગુણ છે.

ચિતરો—સં. ચિત્રક દવામાં તેનાં મૂળ વપરાય છે. ઉષ્ણ, દીપક પાચક, વાતહર, ગર્ભપાતક, અર્શઘ્ન, તાવ, અજીરણ, ઉદર રોગને મટાડે છે. તે ઘણા ઉકાળામાં પડે છે તાજુ મૂળ ઘસી ચોપડવાથી ફોલ્લો થાય છે.

ચીમેક—સં. કુલત્થિકા. તેનાં બી બારીક વાટી આંખમાં આંજવામાં આવે છે. તેથી દુઃખતી આંખ મટે છે. તેના ગુણ પૌષ્ટિક છે.

ચોપચીની--સં. વ્યાધિનાશન. પૌષ્ટિક અને શોધક છે. ઉપ-દંશ, ગણુખીયો પ્રમેહ અને સંધિવા ઉપર વપરાય છે.

જટામાંસી--સં. જટામાંસી. વાયુનાશક છે. વઇ, આંચકી, હીસ્ટીરીઆ જેવાં દરદો ઉપર અપાય છે.

જવ--યવ. જવનું પાણી ઉલટી મટાડે છે. શીતળ અને મૂત્રલ છે.

જવખાર--સં. યવક્ષાર. ઉષ્ણ, દીપક, કફઘ્ન અને મૂત્રલ છે. માત્રા ૫ થી ૨૦ ગ્રેન, પાનના બીડા સાથે આપવાથી ખાંસી મટે છે. કફ, ખાંસી, ઉદર રોગ, ગોળો, શૂળ, અરૂચી, અજીરણ, બરોળ ઉપર અપાય છે.

જવાસો--સં. યવાસા. ધમાસાને મળતો તેનો ગુણ છે. તેનો ગુંદર સારક અને કફઘ્ન છે. છોડ મૂત્રલ અને કફઘ્ન છે.

જાંબુ--સં. જંબુ. છાલ, પાન અને બીનો ગુણ ગ્રાહી છે. જાંબુ ખાવાથી પથરી મટે છે તેનાં બી મધુ પ્રમેહ મટાડે છે. ઝાડા તથા સંગ્રહણીમાં તે બીજી દવાઓ સાથે અપાય છે.

જાયફળ--સં. જાતિફલ. જાયફળના ઝાડની અંતરછાલને જાવંત્રી અને ફળને જાયફળ કહે છે. માદક, સ્તંભક, સુગંધીદાર છે ધાતુ પૌષ્ટિકમાં વપરાય છે. ઝાડો કબજ કરે છે.

જાવંત્રી--સં. જાતિપત્રી ઉષ્ણ, દીપક, અજીરણ, આફરો ચુંક અને ઉલટી ઉપર અપાય છે.

જાસુસ--સં. જપા. તેનાં ફુલ લાલ અને ધોળાં પણ થાય છે. દવામાં, પાન, ફુલ અને મુળ વપરાય છે ધોળાં ફુલ વધુ ગુણ વાળાં છે. પ્રમેહ નપુંસકત્વ તથા પ્રદરને મટાડે છે.

જીરૂ--સં. જીરક. દીપક, વાતહર, રૂચિકર અને ઠંડું છે.

અજીરણ, પિત્ત વિકાર તથા અરૂચી ઉપર અપાય છે મશાલા તરીકે તેનો વધુ ઉપયોગ થાય છે.

જુઇ—સં. યુથી. તેનાં પાન દવામાં વપરાય છે. ફુલ સુગંધીદાર છે રોપક તથા મૂત્રલ છે.

જેઠીમધ—સં. યષ્ટિમધુ. તેનાં મૂળ દવામાં વપરાય છે. મૂળ ગળચટાં લાગે છે. શીતવીર્ય, કફઘ્ન, પૌષ્ટિક અને ઉપલેપક છે. ઉદરસ મોંમાં રખાય છે બીજી દવા માટે કવાથમાં વપરાય છે.

ઝીપટો—સં ઝિંઝીરટા. તેનાં મૂળ પૌષ્ટિક છે.

ઝેરકોચલાં—સં. વિષતિંદુક. બીને ઝેરકોચલાં કહે છે, તે દવામાં વપરાય છે. ઝેરી છે માદક, પાચક, પૌષ્ટિક વાતહર અને સ્નાયુ સંકોચક છે તે ઘસીને ખીલ ગુમડાં તથા સોજા પર ચોપડાય છે તેને ઘીમાં તળી તેની ફાકી કરી પેટનો દુઃખાવો, કરમ, ઝાડા લકવો, વિર્યશ્રાવ અને ઉલટીપર અપાય છે. માત્રા ૧ થી ૪ ગ્રેન.

ડીકામારી—સં. નાડિહિંગુ. ઝાડનો ગુંદર છે. કૃમિઘ્ન અને વાતહર છે. બાળકોની ચુંક, ઉલટી અને કરમ ઉપર અપાય છે.

ડુંગળી—સં. પલાંડુ. તેનો કંદ વપરાય છે. ઉષ્ણ, વાતહર, પોષ્ટિક, ઉત્તેજક છે તેનો રસ કોલેરા, ધનુર્વા, આંચકી અને શૂળ ઉપર પીવા અપાય છે.

તકમરીયાં—સં. વહવહ. તેના દાણા ઝીણા કાળા હોય છે. શીતળા પ્રમેહ, વીર્યશ્રાવ, મરડો, પ્રદર અને પેસાબની અગન ઉપર તેનો પાણીવાળો લુઆબ સાકર સાથે પીવાય છે.

તગર—સં. તગર, સુવાસિક છે. વાતહર, ત્વચા રોગ, કોઢ અને રતવા ઉપર ચોપડાય છે.

તજ—સં. ત્વક્પત્ર. તજના ઝાડની છાલ તે તજ તરીકે વપ-

રાય છે. દીપક, પાચક, કફઘ્ન, ખાંસી, દમ, અરૂચિ, અજીરણ અને વાયા ઉપર ખવાય છે. માત્રા ૦ાા થી ૨ ડ્રામ.

તમાકુ—વામક અને કફઘ્ન છે. દાંત દુઃખતા હોય તો ઘસવાથી આરામ થાય છે. માથુ દુઃખતું હોય તો સુંઘવાથી આરામ થાય છે. વૃષણ વૃદ્ધિ૦પર તેનાં પાનને સીલાજીત ચોપડી બાંધવાથી ફાયદો થાય છે. જખમના જીવડા તમાકુ દાબવાથી મરી જાય છે. ઘણા વ્યસન તરીકે પીવે છે તથા સુંઘે છે.

તમાલપત્ર—સુગંધીદાર થાય છે. તજનાં ઝાડનાં પાંનને તમાલ-પત્ર કહે છે. ગુણ તજને મળતા છે.

તલકંટો—સં. બ્રહ્મદંડી. વા તથા સોજાને મટાડે છે. ગરમ છે.

તવખીર—સં તવક્ષીર. તે મૂળનો ભૂકો છે. ખોરાક તરીકે પણ વપરાય છે. મોંઢું આવ્યું હોયતો મોંમાં ભભરાવાય છે. ચાંદાં અને ખરજવાં ઉપર ભૂકી કે તેનો મલમ લગાવાય છે.

તાંદળજો—સં. તંદુલીય. આની ભાજી થાય છે. તે વાટી ઝામરા ઉપર ચોપડાય છે. તેનો રસ ગાંઠ કે બરોળ ઉપર પીવાય છે. રેચક, શોધક અને શીતળ છે.

તાલીસપત્ર—એ પાન થાય છે. ગ્રાહી, કફ મટાડનાર અને ઉત્તેજક છે. ખાંસી તથા કફની દવાઓમાં વપરાય છે.

તુળસી—સં. વૃંદા. તેનાં પાન અને બી વપરાય છે તેનો રસ ગરમ છે. બી મૂત્રલ તથા પૌષ્ટિક છે. આંચકી શૂળ તથા અજી-રણ ઉપર અનુપાન તરીકે અપાય છે. તેનો રસ ધંતુરા સાથે સુંઘ-વાથી આદાશીશી મટે છે. બી વીર્યસ્રાવ અને પ્રમેહ ઉપર ગુણ કરે છે.

તેજબળ—સં. તેજોવતી. આ એકઝાડની છાલ છે પાક તથા ચુર્ણમાં વપરાય છે. ફળ મરી જેવાં થાય છે.

ત્રાયમાણ—સં. ત્રાયંતિ, સારક, કડુ પૌષ્ટિક અને જ્વરઘ્ન છે. ઉલટી, પિત્તરોગ, ગોળો, કફ, તાવ, શૂળ અને તૃષા ઉપર અપાય છે.

થોર—સં. સ્નુહિ, ખરસાણી, હાથલો (થોરી) કંટાળો, ત્રીધારો, ચોધારો અને વિલાયતી થોર એમ છ પ્રકારના થાય છે. દુધ ઝેરી છે. સંધિવા તથા દુઃખાવા ઉપર દૂધ ચોપડી ઉપર ઈંટનો ભૂકો ભભરાવવાથી આરામ થાય છે. બરોળ અને લીવર (કલેજા) ના રોગો ઉપર થોરને બાફી પેટ ઉપર બંધાય છે. થોરીનાં લાલ જીંડવાંને બાફી તેનો રસ કાઢી બચ્ચાંની સસણી, ઉદરસ તથા વરાધ ઉપર ગોળ સાથે આપવાથી ફાયદો થાય છે.

દાડમ—સં. દાડિમ તેના મૂળની છાલ દવામાં વપરાય છે. ફળને દાડમ કહે છે. તેની છાલ તથા રસ પણ દવામાં વપરાય છે. શીતળ, પિત્ત મટાડનાર, કફઘ્ન અને ગ્રાહિ છે. દાડમના બી પિત્ત મટાડનાર, તેની છાલ ઉદરસ તથા ઝાડાને મટાડનાર એને મૂળની છાલ કૃમિ મટાડનાર છે.

દાંતીમૂળ—સં. દંતીમૂળ. નેપાળાનાં મૂળને દંતીમૂળ કહે છે.

દારૂડી—સં. સ્વર્ણક્ષીરી તેનાં ફુલ પીળાં થાય છે. તેનાં પાન, બી અને તેલ દવામાં વપરાય છે. દુધ પીળા રંગનું, અને રેચક છે. મસા, ચાંદી ત્વચા રોગ ઉપર ચોપડાય છે.

દારૂહળદર—સં. દારૂ હરિદ્રા. તેના મૂળની છાલ દવામાં વપરાય છે. શીતળ, સ્વેદક, જ્વરઘ્ન અને ગ્રાહિ છે દારૂ હળદરનો ઉકાળો મધ સાથે કમળા અને પ્રમેહ ઉપર અપાય છે તેના ઘનને

રસવંતી કહે છે. રસવંતી આંખ આવી હોયતો ચોપડવાથી અને આંજવાથી મટે છે.

દેવદાર—સં. દેવદારૂ તેનું લાકડું દવામાં વપરાય છે. સુગંધીદાર છે શોધક, મૂત્રલ તથા સ્વેદક છે.

ધંતુરો—સં. ધંતુર. દવામાં આખા છોડ વપરાય છે. ધંતુરો ઝેરી છે. પાનની પોટીસ કરી સોજા અને દુઃખાવા ઉપર બંધાય છે. દમ ઉપર બી ચલમમાં પીવાય છે. ઝાડો, દમ, ખાંસી, પીડા મટાડે છે સ્નાયુ શિથિલ કરવા વપરાય છે.

ધમાસો—સં. ધન્યાસ. શોધક, મૂત્રલ અને કફઘ્ન છે. ત્વચા રોગ, વિસ્ફોટક, ખસ, લુખસ, ખાંસી, તરસ અને ઉલટીના રોગો પર ઉકાળામાં અપાય છે. પાણીમાં ધમાસો ઉકાળી તે વડે સ્નાન કરવાથી ચેળ મટે છે.

ધરાખ—સં. દ્રાક્ષ. કાળીદ્રાક્ષ દવામાં વપરાય છે. રેચક તથા ઠંડી છે તાવ, ખાંસી અને બંધકોશ ઉપર વપરાય છે.

ધાણા—સં. ધાન્યક. મુખ શુદ્ધિ માટે વપરાય છે. ઉલટી, દાહ, તૃષા અને તાવ ઉપર ધાણાનું પાણી સાકર સાથે પીવાય છે.

ધાવડીનાં ફુલ—સં. ધાતકી પુષ્પ. ગ્રાહી તથા ઠંડાં છે તેનો ભૂકો ચાંદા ઉપર દાબવાથી ભોંય આવે છે. અત્યાર્તવ ઉપર મધ સાથે ખવાય છે મરડા ઉપર દહીં સાથે ખવાય છે. માત્રા ૦॥ તોલો, ઝાડો, મરડો, સંગ્રહણી, હરસ અને તાવ ઉપર ઉકાળા અને ચૂર્ણમાં અપાય છે.

પાખાણ ભેદ—સં. પાષાણ ભેદ. મૂત્રલ, પ્રમેહ, ઉનવા, મૂત્ર રોગ તથા પથરી પર અપાય છે.

પીઠવણુ—પીલુડી. પોપટી. સં. પૃષ્ટિપર્ણી. આ છોડનાં મૂળ દશમૂળમાં વપરાય છે.

પીતપાપડો—સં. પલાશ બીજ (ખાખરો જોવો.)

પીંપર–સં. પિપ્પલી. નાની પીંપરને લીંડી પીપર કહે છે. મોટીને ઘોડાપીંપર અને ત્રીજીને ગજ પીંપર કહેછે. સ્વાદ તીખો અને તમતમો છે. ગરમ, દીપક, પાચક, વાતહર, આંચરી, ધનુર, તાવ, ઝાડો, અજી-રણુ, અરૂચિ, મંદાગ્નિ, હરસ, નબળાઈ, દમ અને ખાંસી વિગેરે દરદો ઉપર તેનું ચુર્ણ ઘુંટીને મધ સાથે ૧૦ થી ૪૦ ગ્રેન સુધી અપાય છે ત્રિકટુમાં મરી, સુંઠ અને પીંપર આવે છે.

પીંપરીમૂળ—સં. પિપ્પલીમૂલ. પીંપળના મૂળને પીંપળી મૂળ કહે છે તેના ગુણ પીંપરને મળતા છે.

પીલુડી—સં. કાકમાચી. તેનો રસ સોજા ઉપર ચોપડાય છે તથા પીવાય છે.

પોપૈયું—સં. વાતકુંભ. બરોળની ગાંઠ પર પોપૈયું ખવાય છે. દુધ કૃમિનો નાશ કરનાર છે.

ફટકડી—સં. સ્ફટિકા. તેને ફુલાવીને વપરાય છે ગ્રાહી, રક્ત સ્તંભક, જ્વરઘ્ન, સંગ્રહણી, ઝાડો, પ્રદર ઉપર અપાય છે. મોઢું આવ્યું હોય, ચોરીયા કે પડ જીભ ઉતરી હોય તો ફટકડીના પા-ણીના કોગળા થાય છે.

ફાલસા—સ્વાદે ખાટાં મીઠાં થાય છે તાવ તથા બળતરાની શાંતિ કરે છે. પિત્ત શામક છે.

ફુદીનો—સં. પુદીન. ગરમ ને પાચક છે. ચુંક, ઝાડો,

ઉલટી, કોલેરા અને આફરા ઉપર તેનો રસ અપાય છે. પીંપરમીંટને મળતા તેના ગુણ છે.

બકુલ—બોલસરી સં. બકુલ. છાલ ગ્રાહી છે. મુખ રોગમાં છાલના પાણીના કોગળા કરાય છે.

બદામ—સં. વાતામ. બદામ પુષ્ટિને માટે વપરાય છે તેના પાક બને છે. નબળાઇ, ધાતુ ક્ષીણતા, આંખ અને મસ્તકની ગરમી ઉપર ફાયદો કરે છે.

નગોડ—સં. નિગુંડી તેનાં પાન તથા રસ દવામાં વપરાય છે. ગરમ તથા વાતહર છે. સંધિવા, સોજા, સુતિકા રોગ અને આંચકી પર ઉકાળામાં અપાય છે, માથાનો દુઃખાવો, વા, સોજા અને ગાંઠ ઉપર તેનાં પાન ગરમ કરી બાંધવાથી મટે છે.

નસોતર—સં. ત્રિવૃત્ત. તેના વેલા થાય છે. વેલાનું લાકડું જુલાબમાં વપરાય છે. ગુણ રેચક છે.

નાકછીંકણી—સં. છિક્કિપત્રા. તેનું ચુર્ણ વસ્ત્રથી ચાળી સુંઘવાથી છીંકો આવે છે અને માથું ઉતરી જાય છે.

નાગકેસર—તેના સુકાયલાં ફળને નાગકેસર કહે છે. રાતા ફુલ સારાં છે. તેના બીમાંથી તેલ નીકળે છે. તે વા ઉપર ચોપડાય છે. ગ્રાહી તથા દીપક છે. ઉલટી, રક્તાતિસાર ઉપર અપાય છે. તેજાનામાં વપરાય છે.

નાગરમોથ—સં. મુસ્તા. ગુણ મોથ જુવો.

નાગરવેલ—સં. નાગવલ્લી. વાત્તહર, દીપક, પાચક અને કફઘ્ન છે. પાન મુખવાસ તરીકે ખવાય છે પાનનો શેક છોકરાંને છાની ઉપર સસણીમાં કરવામાં આવે છે.

નારંગી—રસ ખાટો પિત્ત મટાડનાર છે, છાલ કડુ પૌષ્ટિક છે.

નાળીએર—સં. નારીકેલ. તેના ફળનું ટોપરૂ પૌષ્ટિક છે. તેનું પાણી મૂત્રલ અને ટંડુ છે. તેનું તેલ વાળને વધારનાર છે.

નિર્મળ—સં. કતક. તેનાં ફળ પાણીમાં નાંખવાથી પાણી નિર્મળ થાય છે.

નેપાળો—સં. જયપાલ. તેનાં બી દવામાં શુદ્ધ કરીને વપરાય છે, રેચક છે. બીને દુધમાં ઉકાળી તેની સાથે સરખે ભાગે કાથો મેળવી અબે ગ્રેનની ગોળીઓ કરી આપવાથી જુલાબ થાય છે. તેનાં મૂળને દંતી મૂળ કહે છે.

પટોળ—સં. પટોલ. દવામાં પાન, મૂળ અને ફળ વપરાય છે, તાવ મટાડે છે, રેચક ને શોધક છે.

પતંગ—સં. પત્રાંગ. તેનું લાકડું દવામાં વપરાય છે. ગ્રાહી છે. નાનાં છોકરાંને ઝાડા ઉપર અપાય છે.

પદ્મક—સં. પદ્મકાષ્ટ. લાકડાનાં છોડાં કવાથ તથા લેપમાં વપરાય છે. સુવાસિત છે. તાવ, દાહ, ભ્રાંતિ અને સોજા મટાડે છે.

બનફસા—શીતળ રેચક અને કફ મટાડનાર છે.

બળદાણા—બળબીજ સં. બલા તે પૌષ્ટિક અને મૂત્રલ છે.

બહુફલી—સં. બહુફલા. દવામાં પંચાંગ વપરાય છે. પાણીમાં નાંખવાથી ચીકણી લુવાબ થાય છે તે અથવા બહુફળી વપરાય છે. ગુણ ગુંદર જેવા છે. ધાતુ ક્ષય અને અશક્તિ ઉપર અપાય છે.

બાદીયાન, મશાલામાં વપરાય છે.

બાવચી—સં. બાકુચી. તેના બી શોધક, ત્વચા રોગ, પત્ત, કોઢ, કરોળીઆ અને ખરજવા ઉપર ખવાય છે તથા બહાર લગાવાય છે.

બાવળ—સં. બબ્બુલ—તેની છાલ, પાન અને ગુંદર દવામાં

વપરાય છે. તેની છાલના પાણીના કોગળા કરવાથી મોઢું આવેલું મટે છે. બાવળની છાલ અને બોરડીનાં મૂળીયાંને વગલ કહે છે. તેની પાલી ઉદરસ ઉપર વપરાય છે. તેનો ગુંદર ઉનવા અને પ્રમેહ ઉપર અપાય છે. જખમ ઉપર છાલની ભૂકી ભભરાવવાથી મટે છે.

બીજોરૂં—સં. માતુલુંગ. ગ્રાહી અને પૌષ્ટિક છે. ગુલ્મ, બરોળ, તાવ, પિત્ત દાહ, અરૂચિ, તૃષા, ખાંસી, મંદાગ્નિ, રક્તપિત્ત, મરડા, સંગ્રહણી, તથા નબળાઈ ઉપર બીજોરૂં ખવાય છે.

બીડલવણ—મીઠું જોવું.

બીલી—સં. બિલ્વ. તે ગ્રાહી, સારક તથા દીપક છે. બીલી ગર્ભ, ગોળ સાથે આપવાથી ઝાડા મટે છે. તેનાં મૂળ દશ મૂળમાં પડે છે. પાકેલાં બીલાં સારક છે. રક્તપિત્ત તથા હરસ માટે ખવાય છે. તેનાં મૂળ, પાન અને ફળ દવામાં વપરાય છે.

બુંદ—મ. કારી. ઉષ્ણ, પાચક અને નિદ્રાહર છે. ઘેનને દુર કરે છે.

બેહેડાં—સં. બિભીતક. બેહેડાંનાં ફળ ફળની છાલ સારક, શીતળ, શોધક, કફઘ્ન અને માદક છે. બેહેડાં ત્રિફળામાં પડે છે. હાથ પગના દાહ ઉપર બેહેડાંના બીને પાણીમાં વાટી ચોપડવાથી મટી જાયછે.

બોદારસીંગ—સં. મુરદાડ. મુરદારસીંગ, બોદાર કાંકરાનો બચ્ચાંને જુલાબ અપાય છે પણ તેથી નુકશાન થાય છે, પાણીમાં વાટી ગુમડાં પર લગાવાય છે.

બોરડી—સં. બદરી. બોરડીની છાલ વગળમાં કોગળા કરવા માટે વપરાય છે.

બ્રાહ્મ—ભરમી સં. બ્રાહ્મી. જ્વરઘ્ન, શોધક અને પૌષ્ટિક છે. જ્વર, પાંડુ, કમળો તથા કૃમિ રોગ ઉપર કવાથમાં અપાય છે. બ્રાહ્મી

વિશેષે કરીને મગજના રોગ, અપસ્માર ઘેલછા વિગેરે અપાય છે બ્રાહ્મીને બદલે કેટલાક ઉંદરકાની વાપરે છે.

ભાંગ—સં. વિજય. ભાંગ અને ગાંજો એકજ છોડમાંથી થાય છે. ચરસનો રસ પણ તેમાંથીજ થાય છે. ઝેરી છે. ગ્રાહી, માદક, પીડા શામક, વિષયેંદ્રિય, ઉત્તેજક અને દીપન છે. ઝાડાને મટાડનાર છે.

ભાંગરો—સં. ભૃંગરાજ. શોધક, ઉષ્ણ, કફઘ્ન અને રેચક છે. તાવ, વાયુ, આંચકી અને અપસ્માર ઉપર ઉકાળામાં પડે છે. આંબળાં સાથે તેનું તેલ કાઢી વાપરવાથી કેશ કાળા થાય છે.

ભારંગી—સં. ભાર્ગી. તેના ગુણ કરીયાતા જેવા પણ કાંઈક ઉતરતા છે.

ભીલામું—સં ભલ્લાતક. લગાડવાથી દાહક અને ખાવામાં ગરમ, શોધક અને પૌષ્ટિક છે. તેમાંથી તેલ નીકળે છે. તે લગાડવાથી ફોલ્લો ઉઠે છે. અજીરણ, હરસ, સંધિવા અને નળગાંઠ ઉપર અપાય છે.

ભેરવસીંગ—કૌવચ જોવી.

ભોંપાથરી—ગળજીભી, સં. ગોજીહ્વા. જમીનપર પથરાય છે. મુત્રલ, ઉનવા તથા પથરી પર અપાય છે. ત્વચા રોગ પર રસ ચોપડાય છે.

ભોંરીંગણી—ઉભી અને બેઠી ભોંરીંગણી. ઉભીને સં. ક્ષુદ્રા કંટકારી. ઉષ્ણ તથા કફઘ્ન ખાંસી, કફ, શ્વાસ, તાવ અને વાતરોગ ઉપર ઉકાળામાં પડે છે. બેઠી ભોંરીંગણીને સં. બૃહતી કહે છે. ગુણ ઉભી ભોંરીંગણી જેવા છે.

મજીઠ—સં. મજીષ્ટ. તેનાં મૂળ દવામાં વપરાય છે. શોધક અને મૂત્રલ છે. કફ, નેત્રરોગ, ત્વચારોગ, વિસ્ફોટક અને ઉપદંશ ઉપર કવાથ કે ચુર્ણમાં અપાય છે.

મધ—પૌષ્ટીક, કફ શામક અને સારક છે. ખાંસી, દમ શ્વાસ, તાવ, તૃષા તથા ઉલટી પર અપાય છે.

મમીરો—હિમાલય તરફથી આવે છે. તેનું કાજળ કરી આંખમાં અંજાય છે.

મરચાં—સં. રક્તમીરચ. ઉષ્ણ તથા વાતહર છે. થુંક તથા જઠર રસને વધારે છે.

મરડાશીંગી—સં. મૃગશૃંગી. શીંગ વપરાય છે. ગ્રાહી છે. મરડો, અતિસાર અને સંગ્રહણી માટે કવાથમાં વપરાય છે. ચાંદા ઉપર તેનો ભૂકો લગાવાય છે.

મરી—સં. મરીચ. કાળાં અને ધોળાં બે પ્રકારનાં મરી થાય છે. ઉષ્ણ, પાચક અને જ્વરઘ્ન છે. ત્રિકટુમાં આવે છે.

મહુડાં—સં. મધુક. તેનાં ફળ તથા છાલ વપરાય છે. પૌષ્ટિક તથા મુત્રલ છે. ઉનવા અને નગળાઈ ઉપર અપાય છે.

માયફળ—સં. માયફલ. ગ્રાહી છે. સંગ્રહણી અતિસાર પ્રદર, લોહી પડતું હોય તો તે ઉપર અપાય છે. દંત મંજનમાં પડે છે.

માલ કાંકણાં—સં. જ્યોતિષ્મતિ. બી તથા તેલ વપરાય છે. ઉષ્ણ, સ્વેદક અને વામક છે. અપસ્માર, તાવ, પક્ષાઘાત, સંધિવા અને અજીરણ ઉપર અપાય છે. તેલ વા ઉપર ચોપડાય છે.

મીંઢળ—સં. મદન ફળ બીનો ભૂકો ઉલટી કરનાર છે. ખીલ, ગુમડાં તથા સોજા ઉપર તે ચોપડાય છે.

મીંઢીઆવળ—સોનામુખી જેવી.

મુગલાઈબેદાણા—પૌષ્ટિક, શીતળ અને ઉપલેપક છે. ધાતુ ક્ષય, અશક્તિ, મરડો, ઝાડો અને તણખીયા ઉપર અપાય છે. તેને પાણીમાં નાંખી તેનો લુઆબ સાકર સાથે અપાય છે.

મુરદ્દાલસીંગ—બોદારસીંગ જોવી.

મુશળી—સં મૃશલી. ધોળી અને કાળી બે જાતની થાય છે. પૌષ્ટિક છે.

મૂળા—સં. મૂલક. મૂત્રલસારક અને પથરી મટાડનાર છે.

મેથી—સં. મેથિકા. દવામાં બી વપરાય છે. શાક અને મશાલામાં ઉપયોગ થાય છે. વાતહર, મૂત્રલ, પાચક અને ગરમ છે. વાયુશૂળ, સંધિવા, ઉપર, મેથી ખવાય છે.

મેંદી—સં. મેંદિકા. શીતળ છે. હાથ પગ રંગવામાં વપરાય છે.

મોચરસ—શિમળો જોવો.

મોથ—સં. મુસ્તા. તાવ, પીત્ત, કફ, વાયુ, દાહ, તૃષા અતિસાર રક્તદોષ અને અરૂચિ ઉપર અપાય છે. સ્વેદક, ગ્રાહિ વાતહર અને મૂત્રલ છે.

રગત રોહીડા—સં. રક્તરોહિતક. છાલ વપરાય છે. સોજાપર ઘસીને ચોપડાય છે ગ્રાહિ અને રક્તસ્તંભક છે.

રતનજોત—સં. વૃદ્ધદંતી. તેનાં મૂળ રેચક છે. જલંદર રોગ ઉપર અપાય છે.

રતવેલીઓ—સં. જલ પિપ્પલી. ઉપલેપક અને શીતળ છે. રતવા, સોજા, ગાંઠ ઉપર લગાવાય છે.

રતાંજળી—સં. રક્તચંદન. શીતળ અને ગ્રાહિ છે. કોઢ ત્વચારોગ, દાહ, તૃષા અને તાવ ઉપર કવાથમાં અપાય છે. ઠંડક માટે બહાર ચોપડાય છે.

રસવંતી—દારૂહળદરમાંથી બને છે. જુઓ દારૂ હળદર.

રાઇ—સં. રાજીકા. મશાલામાં વપરાય છે. વા ઉપર લગાવાય છે.

રાસ્ના—સં. રાસ્ના. ઉષ્ણ અને વાતહર છે. વા ઉપર, દમ, સોજા, હેડકી ઉપર વપરાય છે.

રાળ-સં. રાલ. ગ્રાહી અને રોપક છે. તે હવામાં સળગી ઉઠે છે. ઝાડાને મટાડનાર છે.

રીસામણી—સં. લજ્જાલુ. છોડ થાય છે. તેના પાનનો સ્પર્શ કરવાથી સંકોચાઈ જાય છે. મરડા અને ઝાડા ઉપર અપાય છે. દવામાં તેનાં મુળીયાં વપરાય છે.

રૂમીમસ્તકી--એક જાતનો ગુંદર છે. ગ્રાહી અને મુત્રલ છે. પ્રમેહ અને પ્રદર માટે વપરાય છે.

રેવંચીનો શીરો—એક જાતની રાળ છે. પાંદડાં તોડયાથી રસની કણીને જામી જાય છે. તેને રેવંચીનો શીરો કહે છે મુત્રલ શોધક, રેચક છે. પરમીયા અને મુત્રઘાત ઉપર અપાય છે.

રોહીસો—સં. રોહિસ. આ ઘાસ છે તેમાંથી સુગંધિત તેલ નીકળે છે તે વાયુ ઉપર લગાવાય છે.

લવીંગ—સં. લવંગ. ઉષ્ણ, કફ મટાડનાર, વાત હર છે, ચુંક, ઉલટી અને અજીરણ ઉપર અપાય છે. ઉદરસ ઉપર ગુણ કરે છે.

લસણ—સં. લશુન. ઉષ્ણ, વાતહર અને જંતુઘ્ન છે. વાયુ ઉપર ખવાય છે. આંચકી. ચુંક, કોગળીયુ અને સંધિવા ઉપર વપરાય છે.

લીમડો—સં. નિમ્બ. તેની અંતર છાલ, પાન તથા લીંબોળી દવામાં વપરાય છે. ગુણ. જ્વરઘ્ન, ગ્રાહી અને પિત્ત શામક છે. અંતરછાલનો ઉકાળો પીવાથી ટાઢીઓ તાવ, જીર્ણજ્વર, પિત્તજ્વર, નબળાઈ, મંદાગ્નિ, દાહ, તૃષા અને અજીરણ દુર થાય છે, તેનાં

પાન ગુમડાં, ચાંદાં તથા સોજા ઉપર બાફીને બંધાય છે. તેનું તેલ કૃમિઘ્ન છે.

લીંબુ—સં. નીંબુ. શીતળ તથા દીપક છે. અજીરણ, અને ઉલટીના દોષ ઉપર ગુણ કરે છે.

લોબાન—સંતરૂષ્ક. દેવધૂપ. કોડીયો લોબાન સારો . ગણાય છે. છાલમાંથી લાખ જેવો રસ નીકળે છે. તેને લોબાન કહે છે. કફઘ્ન, ઉષ્ણ અને સ્તંભક છે. તેનાં ફૂલ થાય છે.

લોદર—સં. લોધ્ર. મૂળની છાલ દવામાં વપરાય છે. ગ્રાહી છે. અતિસાર, મરડા અને અત્યાર્તવ ઉપર વપરાય છે.

વખમો—સં. વિષમ. તાવ, ઉલટી, ઝાડો ચુંક અને કરમ ઉપર ગુણ કરે છે. વાતહર, અને કડુ પૌષ્ટિક છે.

વછનાગ—સં. વનત્સનાભ. તેનાં મૂળ શંકુ આકારનાં છે. તે ઝેરી છે. દેશી દવામાં વપરાય છે. તાવ, સંધિવા વિગેરેમાં વપરાય છે.

વજ—સં. ઉગ્ર ગંધા. તેની દુધીયો અને ઘોડાવજ એ જાત થાય છે. કફઘ્ન. વાતહર, જ્વરઘ્ન, અને સ્વેદક છે ઉદરસ, વરાધ તથા તાવ ઉપર ઘસીને પવાય છે.

વરીઆલી—સં. મધુરામિસિ. દીપક, પાચક અને રૂચિકર છે. મુખવાસ તરીકે વપરાય છે.

વાપુંભા—સં. કટભી. વાતહર, શોધક અને ગ્રાહી છે.

વાવડીંગ—સં. વિડંગ. વાતહર અને કૃમિઘ્ન છે. ઉલટી, કરમ, ઝાડો, તાવ, અરૂચી ઉપર અપાય છે.

વાંસકપુર—સં. વંશલોચન. વાંસની અંદર સફેદ રંગનો પથ્થર બંધાય છે તેને વાંસકપુર કહે છે. કફઘ્ન, શીતળ, ગ્રાહી અને વૃષ્ય છે. કફ, શ્વાસ, ઉધરસ રકતદોષ અને ઝાડા મટાડે છે.

વાળો—સં. વાલક. હિ. ખસ તે ઘાસનાં મૂળ છે. શીતળ, સ્તંભક, પિત્ત જ્વર, દાહ, તૃષા, પરમીઓ, ઉનવા, પ્રદર, ત્વચા રોગ, સંગ્રહણી, રક્તદોષ તથા અતિસાર ઉપર અપાય છે. તેનું શરબત પણ બને છે.

વીદારીકંદ—તે મૂળના કંદની ગાંઠ થાય છે. પૌષ્ટીક મૂત્રળ તથા સ્ત્રીઓને દુધ વધારનાર છે.

વેવડી—વાસનવેલ. સં. પાતાલ ગરૂડી તેનો વેલો તૃષા, દાહ અને પ્રમેહ ઉપર અપાય છે.

શંખજીરૂ—સં. શંખજીરક. શીતલ, સ્તંભક અને રોપક છે. ધોળા ગાંગડા થાય છે. ખીલ, સોજા, ગુમડાં, રતવા બળતરા ઉપર ચોપડાય છે.

શતાબ—સં. સર્પદંષ્ટા પાન કફઘ્ન, મૂત્રલ અને કૃમિઘ્ન છે. બચ્ચાંની સસણી ઉપર અપાય છે. નાના છોડ થાય છે. કફઘ્ન, મૂત્રલ, કૃમિઘ્ન છે.

શતાવરી—એકલકંટો. સં. શતાવરી. તેનાં મૂળ દવામાં વપરાય છે. પૌષ્ટિક, શીતળ અને ગ્રાહિ છે. મૂશળીને મળતા તેના ગુણ છે.

શરપંખો—સં. શરપુંખ તેને ઝીલ પણ કહે છે. શોધક મૂત્રળ અને કફઘ્ન છે. તેનાં મૂળ બએ વાલ મરી સાથે પીવાથી શીળસ મટે છે. ઉદરરોગ, વાત રોગ અને સોજો તથા દુઃખાવા ઉપર અપાય છે.

શરસવ—સં. સર્ષપ. તેનું તેલ સોજા અને વા ઉપર ચોપડાય છે.

શાલમ—સં. સાલિમકંદ, પંઝાબી શાલમ દવામાં વપરાય છે.

નબળાઈ, ધાતુક્ષય, તથા ક્ષીણતા ઉપર પાકમાં તેમજ તેને દુધમાં ઉકાળી ખવાય છે. માત્રા ૧ થી ૬ ગ્રેન છે.

શાલેડુ—સં. કન્દારી. તેના ગુંદરને **શેશગુંદર** ઇસેસ કહે છે. પ્રમેહમાં અને વધરાવળમાં ખવાય છે.

શાહજીરૂ—સં. કૃષ્ણજીરક. સફેદ જીરાના જેવા તેના ગુણ છે.

શેતુર—સં. શહિતુત, શીતળ, સૌમ્ય અને રેચક છે. તેના પાનનો કલ્ક ઉનવા તૃષા અને દાહ ઉપર અપાય છે. શેતુરનાં પાન ખાઇને રેશમના કીડા જીવે છે.

શેંદરડી—સં. સહદેવી. પાન દવામાં વપરાય છે. કટુ પૌષ્ટિક છે.

શેશગુંદર—સં. કુંદરૂં. શાલેડું જેવું. ગ્રાહીરોપક અને વાત હર છે.

સમદરફળ—સં. સમુદ્રફલ. વાતહર, વાયુ, ચુંક ઉલટીને મટાડે છે. માથુ દુઃખતું હોય તો ચોપડાય છે.

સમદરશોષ—સં. સમુદ્રશોષ. તેનાં પાનની રૂવાંટીવાળી બાજુથી લગાવવાથીજ જખમ રૂઝાય છે. પાનની ઉપરની લીલી બાજુ જખમને પકવે છે.

સરકો—સં. શૌક્તિક. દ્રાક્ષ, શેરડી, તાડી, મદ અને સાકરમાંથી બનાવે છે.

સરગવો—સં. શિગ્રુ, ઉષ્ણ, દીપક, પાચક, સારક અને મૂત્રલ છે. છાલ ઉકાળા અને ચુર્ણમાં દવા તરીકે વપરાય છે. તેનો ગુંદર બદ ઉપર ચોપડાય છે. ફુલ, પાન અને બીનો ઉપયોગ મશાલામાં થાય છે. પાનની ગાંઠ ઉપર પોટીસ બંધાય છે, અને છાલ સંધિવા, અગ્નિમાંદ્ય, બરોળ, સોજા, ખાંસી, ઉપદંશ વિ. માં વપરાય છે.

સાટોડી—સં. પુનર્નવા. શોધક, શોજા મટાડનાર અને મૂત્રલ છે. સોજા, પાંડુરોગ, તાવ, સુવારોગ, સંગ્રહણી, મરડા, કમળો, બરોળ

તથા વાતરોગ ઉપર તેનાં મૂળ વપરાય છે. પાનનો રસ સોજા ઉપર ચોપડાય છે. આંખના રોગ ઉપર મૂળ ઘસીને અંજાય છે.

સાતવીણ—સં. સપ્તપર્ણી પૌષ્ટિક, શોધક, સ્તંભક અને જ્વરઘ્ન છે તેનું સત્વ ટાઢીઆ તાવ ઉપર અપાય છે.

સાબરસીંગ—સં. મૃગશૃંગ. વા, સોજા, કૂળ ઉપર ઘસીને ચોપડાય છે. તેની ભસ્મ દમ અને ક્ષય માટે અપાય છે.

સાલવણ—સં. શાલિપર્ણી. તેનાં મૂળ અને છાલ વપરાય છે. દશ મૂળમાં વપરાય છે. જ્વરઘ્ન અને શોધક છે.

સીમળો—સં. મોચ. તેના ગુંદરને મોચરસ કહે છે. ગ્રાહિ તથા પૌષ્ટિક છે. ઝાડાને મરડામાં મોચરસ સાકર સાથે આપવાથી મટે છે. મૂળ-પૌષ્ટિક અને ગ્રાહી છે. દવામાં વપરાય છે.

શીલાજીત—પૌષ્ટિક, મૂત્રલ, શોધક અને શીતળ છે. પ્રમેહ, ઉનવા, મૂત્રગાંઠ, પથરી, હરસ, ધાતુક્ષય, બરોળ ઉપર અપાય છે.

સુખડ—ચંદન જેવી.

સુવા—સં. સતપુષ્પા, વાયુ, સંધિવા ને તાવ ઉપર અપાય છે.

સુંઠ—સં. વિશ્વા, દીપક, પાચક, ઉષ્ણ અને વાતહર છે. ચુંક, આફરો, અજીરણ, મરડો, તાવ અને ઝાડા ઉપર અપાય છે. વા તથા સોજા ઉપર લગાવાય છે. સુકું આદુ તે સુંઠ છે. તે ત્રિકટુમાં પડે છે.

સુરણ—સં. અર્શઘ્ન. હરસ ઉપર સુરણ ગુણ કરે છે.

સેલારસ—સં. સિલ્લહાક, પૌષ્ટિક, કફ શામક, ગ્રાહિ અને ગ્રંથી શામક છે. વધરાવળ ઉપર લગાવાય છે.

સોનામુખી—મીંઢાઆવળ. સં. મેષશૃંગી. ઝાડાની કબજી-

આત અને ત્વચા રોગ ઉપર જુલાબ માટે અપાય છે. રેચક છે.

સોપારી—સં. કષાયફલ. ગ્રાહિ તથા કૃમિઘ્ન છે. મુખવાસ તરીકે ખવાય છે. તેને બાળીને ભસ્મ કરી દંતમંજનમાં વપરાય છે.

હરડે—સં. હરીતકી. રેચક, શીતળ અને શોધક છે. ત્રિફળામાં પડે છે. તાવ, નેત્રરોગ, કોઢ, ત્વચારોગ, વાત, કમળો, વિષમજ્વર, મૂત્રાઘાત, સંગ્રહણી, ખાંસી, કફ અને બરોળ ઉપર અપાય છે.

હંસરાજકાળો—સં. હંસપદી. રતવા તથા ગડ ગુમડાં પર ચોપડાય છે.

હળદર—સં. હરિદ્રા. મશાલા તરીકે વપરાય છે. આંબાહળદર વાગ્યા ઉપર લગાવાય છે. તે કવાથ અને ચુર્ણમાં પડે છે.

હીંગ—સં. હીંગ. ઉષ્ણ તથા વાતહર છે. સળેલા દાંતમાં હીંગ મુકવાથી દરદ કમી થાય છે. વાયુ માટે પેટપર ચોપડાય છે. ચુંક, શૂળ, અજીરણ, આફરો, હેડકી અને હિસ્ટીરીઆ ઉપર હીંગ શેકીને ઘીની સાથે ગળવાથી ફાયદો થાય છે.

હીરાદખણ—સં. અર્બુદ. ઝાડનો રસ છે. ગ્રાહી અને રક્તસ્તંભક છે. હરસ, પેશાબ તથા ખાંસીમાં પડતું લોહી તથા ઝાડો મટવા માટે અપાય છે.

હીરાબોળ—સં. બોલ તે ગુગળ જેવો એક જાતનો ગુંદર છે. ઉષ્ણ, કફઘ્ન, વાતહર, નષ્ટાર્ત, ઉદરસ અને દમ ઉપર અપાય છે.

હેમકંદ—વેલા થાય છે તેનાં મૂળ રતવા, બળતરા અને ગરમી ઉપર ઘસીને પીવાય છે, અને ચોપડાય છે.

ભાગ ૬ ઠ્ઠો.

ઔષધિ વિભાગ.

પ્રકરણ ૨૩મું.

ઔષધોના ગુણદોષ.

અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર દવા વરીયારી છે.

આમનું પાચન કરનાર દવા નાગકેસર છે.

અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે અને આમનું પાચન કરનાર એરકચોલું, લીંબુની છાલ, નારંગીની છાલ, કડુ, કવીનાઇન. કરીયાતુ, રૂબાર્બ અને ચિત્રો છે.

ગળો એ ઉદ્ધત અને વિષમ થયલા વાતાદિદોષોનું શમન કરે છે. હરડે એ વાતાદિ દોષોના પ્રકોપને શાન્ત કરી છૂટા પાડનાર છે.

ગરમાળાનો ગોળ મલાદિ દોષોને પકાવ્યા વગર નીચેને માર્ગેથી બહાર કાઢે છે.

કડુ—વાતાદિ દોષોને બહાર કાઢનાર છે.

નસોતર, ગંધક, અંજીર, ઇંદ્રવારણાં, દીવેલ, નેપાળાનું તેલ રૂબાર્બ, મીંઢીઆવળ, ગરમાળો, રેંવચી, એપ્સમસોલ્ટ અને ટરપેનટાઇન તેલ, એ રેચક ઔષધો છે.

મીંઢળ, કાચાપિત્ત તથા કફને બહાર કાઢી ઉલટી કરાવનાર છે

જવખાર, મરી અને શીલાજીત ચોંટી ગયલા કફાદિ દોષોને ઉખાડી નાંખે છે.

સુંઠ, જીરૂ, અને ગજપીંપર અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરી, આમનું પાચન કરેછે

કડા છાલ અને અરડુસો વાયુને ઉત્પન્ન કરે છે.

તમાકુ, કપુર, ધંતુરો, કલોરોફોર્મ, અફીણ લોબાન અને તેનાં ફુલ અને હીરાબોળ કફ મટાડનાર છે

ગજો રૂદન્તી, ગુગળ અને હરડે વૃદ્ધાવસ્થાનો અને રોગોનો નાશ કરે છે માટે રસાયન છે.

દાડમનાં મૂળ, ટરપેનટાઇન તેલ, મીઠું, રેવંચી, કપીલો અને એગીચો કરમ મટાડનાર છે.

આસન, ધોળીમૂસળી, સાકર અને શતાવરી એ વીર્ય વધનાર છે.

જસતનાં ફુલ, માયફળ, ચાક, દાડમની છાલ, બીલી, તજ, હીરાકશી, અફીણ અને મોરથુથુ દસ્ત સાફ લાવનાર તથા લોહી બંધ કરનાર છે.

નાગબલા અને કૌચાં ખાવાથી સ્ત્રીઓની સાથે વિલાસ કરવામાં આનન્દ થાય છે.

પારાની, સોમલની, દવાઓ ગંધક અને સારસાપરીલા લોહીને સુધારે છે.

મોરથુથુ, કરીયાતું, સોમલ અને કોડલીવરઓઇલ, કૌવત આપનારી દવાઓ છે.

કોયલો, ચાક, કાથો, હીરાબોળ અને મિઠું દાંતને સાફ કરનાર છે (દંતમંજન).

ઉભી ભોંયરીંગણીનાં ડોડવાં વીર્યને સ્ખલીત કરનાર છે.

જાયફળ વીર્યને સ્તંભન કરનાર છે.

કલોરોફોર્મ, અફીણ, બરફ, ચુનાનું પાણી, કફુ, સોડા લેમોનેડ અને લીંબુનું શરબત ઉલટી મટાડનાર છે.

હરડે વીર્યનું શોષણ કરનાર છે.

દુધ, અડદ, બીલામાના ફળની મજ્જા, બીલામાનાં બી, અને આંબળાં એ વીર્યને જાગ્રત કરનાર અને રેત ધાતુ વધારનાર છે.

દારૂ બુદ્ધિનો નાશ કરે છે.

કડવી વનસ્પતિ, ક્વિનાઇન અને સોમલ, તાવ મટાડનાર છે.

સુંઠ, જાયફળ તથા તેનું તેલ, લવીંગ તથા તેનું તેલ, કેસર પીંપર મેંટનું તેલ, મરી, લીંબુનું તેલ, સુવા અને તેનું તેલ વાયુ મટાડનાર છે.

મરી અને ઘોડાવજ કફાદિ દોષોને નાક, કાન અને મોંઢાવાટે બહાર કાઢનાર છે.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

ઔષધોનું વજન તથા દવાઓ બનાવવાની ક્રિયા.

સંસ્કૃત વજનનાં ગુજરાતી નામ.	ઈંગ્રેજી વજનનાં ગુજરાતી નામ.
૩૦ પરમાણુની ૧ વંશી.	૧ ગ્રેનનો ૧ ઘઉં ભાર.
૬ વંશીની ૧ મરિચી.	૨૦ ગ્રેનનો ૧ સ્ક્રૂપલ.
૬ મરિચીની ૧ રાઈ.	૬૦ ગ્રેનનો ૧ ડ્રામ.
૩ રાઈનો ૧ સર્ષવ.	૮ ડ્રામનો ૧ ઔંસ.
૮ સર્ષવનો ૧ જવ	૧૬ ઔંસનો ૧ પોંડ.
૪ જવની ૧ ગુંજ (ચણોઠી)	૧ ઔંસના ૨॥ તોલા.
૬ ગુંજાની ૧ માષો.	૬ ગ્રેનનો ૧ વાલ.
૪ માષાનો ૧ શાણ (૧ ટંક)	૨ ગ્રેનનો ૧ રતી.
૧ શાણનો ।॥ તોલો.	૧ ડ્રામના ૫૪-૬ ગ્રેન.
૨ શાણનો ૧ કોલ	૧ ઔંસના ૪૩૭-૫ ગ્રેન.
૧ કોલના અર્ધો તોલો	૧૮૪ ગ્રેનનો ૧ તોલો.
૨ કોલનો ૧ કર્ષ (૧ તોલો) રૂપિઆભાર	

અંગ્રેજી પ્રવાહી માપ.

૨ કર્ષની ૧ શુક્તિ (બે તોલા)	૧ મિનીમનો ૦—૯૧ ગ્રેન પાણીનું વજન.
૨ શુક્તિનો ૧ પલ (ચાર તોલા)	૬૦ મિનીમનો ૧ ડ્રામ પાણીનું વજન.
૨ પલની ૧ પ્રસૃતિ (આઠ તોલા)	૮ ડ્રામનો ૧ ઔંસ પાણીનું વજન
૨ પ્રસૃતિના ૧ કુડવ (સોળ તોલા)	૨૦ ઔંસના ૧ પાઇંટ, ૧। શેર.
૨ કુડવનો ૧ શરાવ (૩૨ તોલા)	૮ પાઇંટનું ૧ ગ્યાલન. ૧૦ શેર.
૨ શરાવનો ૧ પ્રસ્થ (૬૪ તોલા)	
૪ પ્રસ્થનો ૧ આઢક (૨૫૬ તોલા)	
૪ આઢકનો ૧ દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા)	
૨ દ્રોણનો ૧ શૂર્પ (૨૦૪૮) તોલા	
૨ શૂર્પની ૧ દ્રોણી (૪૦૯૬ તોલા)	
૪ દ્રોણીની ન ખારી (૧૬૩૮૪ તોલા)	
૨૦૦૦ પલનો ૧ ભાર (૮૦૦૦ તોલા)	
૧૦૦ પલની ૧ તુલા (દશ શેર)	

દવા બનાવવામાં દવાઓ નવીજ વાપરવી. પણ વાવડીંગ, લીન્ડી પીંપર, ગોળ, ધાણા, ઘી અને મદ એ છ દવાઓ જુની વાપરવી.

ગળો, કડાછાલ, અરડૂસી, ભૂરૂં કહોળું, શતાવરી, આસન, કાંટાશેળીઓ, વરીયાળી અને નારીયેળ એ દવાઓ લીલી વાપરવી. આ નવ દવાઓ તેનું જે વજન કહ્યું હોય તે પ્રમાણેજ વાપરવાં અને તે સિવાયની લીલી દવાઓનું વજન કહ્યા કરતાં બમણું લેવું.

કોઇ પ્રયોગમાં એકજ દવા બે વખત કહી હોય તેનું બમણું વજન લેવું. પ્રયોગમાં કોઇ વાસણ લખ્યું ન હોય તો માટીનું વાસણ વાપરવું.

જે ઠેકાણે ઔષધનું કોઇ પણ અંગ ન કહેલું હોય તે ઠેકાણે તે ઔષધનું મૂળ વાપરવું.

ઔષધ ખાવાનો વખત ન લખ્યો હોય તો તે ખાવાનો વખત સવારનો ગણવો.

ઔષધનું પ્રમાણ ન લખ્યું હોય તો તે પ્રયોગમાં આ લખેલા તમામ ઔષધનું સરખું પ્રમાણ ગણવું.

ચૂર્ણ બે માસ પછી કસ વિનાનું થાય છે.

ગોળી તથા અવલેહ તથા અપૂર્ણ ઔષધીઓ એક વર્ષ પછી કસ વિનાની થઇ જાય છે.

વનસ્પતિ બહાર કાઢેલી હોય તો એક વર્ષ પછી કસ વિનાની થઇ જાય છે.

આસવ ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ અને રસાયનો જેમ જેમ જુનાં થતાં જાય છે તેમ તેમ વધારે ગુણવાળાં થાય છે.

પ્રકરણ ૨૫મું.

દવાઓ કેવી રીતે તથા કયા વખતે ખવરાવવી.

દવા ઘણું ખરૂં સવારમાં ખવરાવવી.

પિત્ત પ્રકોપવાળાને અન્ન ખવરાવ્યા વગરજ પહેલા કાળમાં જુલાબ આપવો અને કફ પ્રકૃતિવાળાને પહેલા કાળમાં ઉલટી કરાવવી.

અપાન વાયુ પ્રકોપવાળાને, અરૂચીવાળાને, સમાનવાયુના પ્રકોપવાળાને, આક્ષેપ વાયુવાળાને કંપ વાયુવાળાને અને વ્યાન વાયુ ઉપર બીજા કાળમાં ઔષધ ખવરાવવું.

પ્રાણ વાયુવાળાને અને ઉદાન વાયુવાળાને ત્રીજા કાળમાં દવા ખવરાવવી. તૃષા રોગવાળાને, ઉલટી રોગવાળાને, હેડકીવાળાને શ્વાસના રોગવાળાને અને ઝેરથી થયલા રોગવાળાને ચોથા કાળમાં દવા ખવરાવવી.

પુસ્તકમાં કહેલી માત્રા પુરી વયવાળાને ખવરાવવી. પણ ૧ વર્ષવાળાને બારમો ભાગ, બે વર્ષવાળાને આઠમો ભાગ, ત્રણ વરસવાળાને છઠો ભાગ, ચાર વર્ષવાળાને ચોથો ભાગ, સાત વર્ષવાળાને ત્રીજો ભાગ, ચૌદ વર્ષવાળાને અર્ધી દવા, વીસ વર્ષવાળાને ¾ ભાગ અને વીસ વરસ પછીની ઉંમરવાળાને કહેલી પુરી દવા ખવરાવવી.

પ્રકરણ ૨૬મું.

દવાઓ કેવા રૂપમાં આપવી.

દવાઓને નિચેના રૂપમાં બનાવી ઉપયોગ કરાય છે.

સ્વરસ.

(૧) તાજી વનસ્પતિને કચરી વસ્ત્રથી ગાળી લઇ કાઢેલો રસ તે સ્વરસ કહેવાય છે. તે અર્ધો પળ પાવો.

(૨) ચૂર્ણ કરેલા ઔષધને બમણા પાણીમાં એક રાત્રી પલાળી બીજે દિવસે પ્રભાતમાં વસ્ત્રથી ગાળી તે પાણીને વસ્ત્રથી ગાળી લેવું તે સ્વરસ કહેવાય છે તે એક પલ પાવો. સુકી ઔષધિને આઠગણા પાણીમાં તે અર્ધું રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી તેને લુગડાથી ગાળી લઈને

કાઢેલું પાણી તે સ્વરસ કહેવાય છે. તે એક પલ પાવો.

તેમાં મધ, સાકર, ગોળ, જવખાર, જીરૂ, સિન્ધવ ઘી અને તેલ તથા ચુર્ણ વિગેરે નાંખવાં તે સ્વરસમાં એક પલજ નાંખવાં.

કવાથ.

(૧) માટીના વાસણમાં ઔષધ તથા તેથી સોળગણું પાણી નાખીને ધીમો અગ્નિથી ઉકાળવું અને આઠમો ભાગ રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું તે કવાથ જાણવો કવાથ તે હસેકો (સહજ ઉનો) પાવો.

ખાધેલું અન્ન પચી ગયા પછી કવાથ પીવો. સારો કવાથ બે પલ સુધી પાવો. વાતરોગમાં, કવાથ ચોથો ભાગ, પિત્તરોગમાં કવાથમાં આઠમો ભાગ, અને કફરોગમાં કવાથનો સોળમો ભાગ સાકર નાંખવી.

કવાથ ઉકાળતી વખતે મોંઢા ઉપર ઢશું ઢાંકવું નહિ.

વાતરોગના કવાથમાં ૦ા કર્ષ, પિત્ત અને કફરોગનામાં પા ભાગ, અને કફ રોગના કવાથમાં ચોથો ભાગ મધ નાંખવું, તેમાં જીરૂ, ગુગળ, જવખાર, સીંધવ, શીલાજીત સેકેલી હીંગ, સુંઠ વિગેરે નાંખવું હોય તો એકશાણ નાંખવું.

ફાન્ટાદિ ઔષધ.

માટીના વાસણમાં કચરેલું ઔષધ એક પલ, તથા ખદખદાવેલું ઉનું પાણી એક કુડવ નાંખવું અને તે પાણી ટાઢું થયા પછી લુગડાથી ગાળી લેવું તેનું નામ ફાન્ટ કહે છે. તે બે પલ પીવાય છે.

મધ. સાકર અને ગોળ કવાથ પ્રમાણે તેમાં નંખાય છે.

હિમ ઔષધ.

સારી કચરેલી દવાને ૬ ભાગ પાણીમાં રાતે માટીના વાસણમાં ડુબાડીને સવારના પહોરમાં ગાળી લેવું તેનું નામ હિમ ઔષધ જાણવું. તે બે પલ પીવાય છે.

મન્થાદિ ઔષધ.

માટીના વાસણમાં ચાર પલ ટાઢું પાણી નાંખી તેમાં એક પળ ચુર્ણ કરેલું ઔષધ નાંખી વલોવી પાણી ગાળી લેવું તેને મન્થ કહે છે.

કલ્ક બનાવવાની રીત.

લીલી દવાને શિલાપર વાટવું અને સુકું હોય તો તેને પાણીમાં નાંખીને વાટવું તેનું નામ કલ્ક જાણવું. તે એક કર્ષ ખવાય છે.

તેમાં મદ, ઘી અને તેલ નાંખવા હોય તો બે કર્ષ નાંખવાં, સાકર અને ગોળ નાંખવાં હોય તો એક કર્ષ નાંખવો અને પ્રવાહિ પદાર્થ ચાર કર્ષ નાંખવો.

ચુર્ણ બનાવવાની રીત.

સુકી દવાને સારી રીતે ખાંડી તેને દળીને લુગડાંથી ચાળી લેવી તેને ચૂર્ણ કહે છે. તે એક કર્ષ ખવાય છે,

તેમાં ગોળ નાંખવો હોયતો ચૂર્ણ જેટલોજ નાંખવો, સાકર ચૂર્ણથી બમણી નાંખવી.

તેમાં હીંગ નાંખવી હોયતો સેકેલી હીંગ નાંખવી, તેમાં મદ, ઘી, તેલ વિગેરે પદાર્થો નાંખવા હોય તો બમણાં નાંખવા.

તેમાં દુધ, પાણી, ગાયનું મુત્ર અને રસવાળા પ્રવાહિ પદાર્થો નાંખવા હોયતો ચોગણા નાંખવાં.

તેની સાથે જે અનુપાન આપવાનું હોય તે ત્રણ પલ સુધી, કફ રોગ ઉપર એક પલ સુધી, અને પિત્તરોગ ઉપર બે પલ સુધી આપવું.

ભાવના કેવી રીતે દેવી.

ચૂર્ણને જે પાતળા પદાર્થની ભાવના દેવાની હોય તે પદાર્થ

માં ચૂર્ણ સારૂં પાતળું થાય ત્યાં સુધી નાંખીને પછી તે સુકાય ત્યાં સુધી તે ચૂર્ણને ખલવું (ઘુટવું) તેને ભાવના દેવી એવું કહે છે.

ગોળી બનાવવાની રીત.

પ્રથમ દવાનું ચુરણ કરવું; પછી ગોળ, સાકર કે ગુગળનો દેવતા ઉપરે અવલેહ જેવો પાતળો પાક કરવો અને પછી તેમાં ચુરણ નાખી પછી તેની ગોળીઓ વાળવી. ઉનું કર્યા સિવાય મદ, પાણી, ગૌમૂત્ર, લીંબુનો રસ વિગેરે પ્રવાહી પદાર્થોમાં ચુરણ નાંખી ગોળીઓ વળાય છે.

ગોળી વાળવામાં સાકર ચૂર્ણથી ચાર ઘણી લેવી અને ગોળમાં કે પ્રવાહી પદાર્થમાં ગોળી વાળવી હોય તો તે બમણાં નાંખવાં.

ગોળી એક રૂપિઆભાર સુધીની બનાવવી. ગુગળમાં કે મદમાં ગોળી વાળવી હોય તો ચુરણ જેટલાંજ વાપરવા.

બંધારણ.

આકડા, સમદરફેણ, કે બીજી દવાઓને ગરમ કરી પેટ ઉપર બંધાય છે તેને બંધારણ કહે છે.

પોટીસ.

લીમડા, નગોડ, કાંદા, કે ઘઉંના આટાને પલાળી ઉનો કરી લુગદી બાંધવામાં આવે છે. તેને પોટીસ કહે છે.

ક્ષાર.

કેટલાક ખાર કરવા સારૂ વનસ્પતિને બાળી તેની રાખ ચારગણા પાણીમાં એક દિવસ પર્યંત માટીના વાસણમાં પલાળી રાખવી પછી તેને ગાળી લઈ તેની ચાસણી કરવી તેને ક્ષાર કહે છે.

અંજન.

આંખમાં આંજવાની દવાને અંજન કહે છે.

પુટપાક.

લીલી વનસ્પતિ લાવી કચરી ગોળો કરી (સુકી હોય તો પાણીમાં કચરવી) તેના ઉપર જાંબુ કે કેવડાનાં પાન મુકી સુતર વીંટી એક આંગળ પુર માટી લપેટી તે ગોળાને અડાયાંના અગ્નિમાં પકવવો. ઉપરની માટી લાલ થાય ત્યારે ગોળો કાઢી, તેના ઉપરથી માટી કાઢી નાંખી ગોળો નીચોવી રસ કાઢવો તે રસને પુટપાક કહે છે.

પુટપાક એક પલભાર પાવો તેમાં મધ નાંખવું હોય તો એક રૂપિઆ ભાર નાંખવું.

પ્રકરણ ૨૭મું.

સ્વરસ.

સ્વરસ બનાવવાની રીત, અને પીવાની માત્રા પ્રકરણ ૨૬માં જુઓ.

ધાત્રિસ્વરસ—આંબળાંનો સ્વરસ હરદરના ચુર્ણ અને મધની સાથે પીવાથી સર્વ જાતના પ્રમેહ તથા બળતરા અને દાહ મટે છે. માત્રા તો. ૨।। થી ૫ સુધી.

દ્રોણ પુષ્પીપત્રજ સ્વરસ—તુલસીનાં પાનનો સ્વરસ મરીના

ચુર્ણની સાથે પીવાથી વિષમજ્વર મટે છે. માત્રા તો. ાા થી ૧ સુધી પીવો.

જામ્બુ પલ્લવ સ્વરસ—જાબુનાં પાદડાંનો સ્વરસ મદની સાથે પીવાથી ભયંકર રક્તાતિસાર (લોહી સાથેનો ઝાડો) મટે છે. માત્રા તો. ૧ થી ૨ સુધી પીવો.

આમ્ર પલ્લવ સ્વરસ—આંબાનાં પાંદનો સ્વરસ ઘીની સાથે પીવાથી લોહી સાથે પડતો ઝાડો મટી જાય છે.

જામ્બાદિ સ્વરસ—જાંબુ, અને આંબો એ બંનેના પાનનો સ્વરસ મદ, ઘી અને દુધની સાથે પીવાથી ઝાડે લોહી પડતું હોય તો તે મટે છે.

કુટજત્વ સ્વરસ—કડાછાલનો સ્વરસ પીવાથી સર્વ પ્રકારના ઝાડા મટે છે.

સ્નોનાકત્વ સ્વરસ—અરડુસાની છાલનો સ્વરસ પીવાથી સર્વ પ્રકારના અતિસારો મટે છે.

ઉન્માદના રોગો.

કુષ્માંન્ડ સ્વરસ—ભૂરા કોહોળાનો સ્વરસ પીવાથી સર્વ જાતના ઉન્માદો મટી જાય છે, અને તે ગોળ સાથે પીવાથી, કોદરા ખાવાથી ચડેલો મેણો ઉતરી જાય છે.

શંખીની સ્વરસ—ધોળા ફુળની શંખાવળીનો સ્વરસ મદ અને કડના ચુરણની સાથે પીવાથી સર્વ જાતના ઉન્માદ રોગો મટે છે.

ષટ ગંન્ધા સ્વરસ—ઘોડાવજનો સ્વરસ, મદ અને કડના ચુરણની સાથે પીવાથી સર્વ જાતના ઉન્માદ રોગો મટે છે.

બ્રાહ્મી સ્વરસ—બ્રાહ્મી (ભરમી) નો સ્વરસ મદ અને કડનું ચુરણ મેળવી ૨ાા થી ૫ તોલા સુધી પીવાથી સર્વ જાતના ઉન્માદ રોગો મટે છે.

શતાવરી રસ--શતાવરીનો સ્વરસ મધ સાથે પીવાથી પિત્ત શૂળ મટે છે. માત્રા ૨।। થી ૫ તોલા તેમાં ઘી મેળવી ખાવાથી શક્તિ વધે છે.

બીજુરસ્વરસ—બીજોરાના મૂળનો સ્વરસ મધ તથા જવખારની સાથે પીવાથી પાર્શ્વશૂળ, હૃદયનું શૂળ, બસ્તિ શૂળ અને દારૂણ કોઠાનું વાયુ મટે છે.

પ્રકરણ ૨૮મું.

પુટપાક.

પુટપાક બનાવવાની રીત અને પીવાની માત્રા પ્રકરણ ૨૬ માં જુઓ.

અરલુપુટપાક--અરલુની છાલને વાટી પુટપાક પ્રમાણે રસ કાઢી તે રસ મધ તથા મોચરસનું ચૂર્ણ નાંખી પીવાથી સર્વ અતિસાર મટે છે.

શુંઠીપુટપાક—સુંઠના ચુરણમાં ઘી મેળવી ગોળો કરી એરંડાના પાનમાં વાટી ઉપર માટીનો થર દઇ અગ્નિમાં શેકી તેનું ચુરણ કરી સાકર મેળવી ખાવાથી અતિસાર મટે છે.

દાડિમપુટપાક—પાકેલાં દાડમને પુટપાકની રીતથી પકાવી રસ કાઢવો અને મધ મેળવી પાવાથી સર્વ અતિસાર મટે છે.

વાસાપુટપાક—અરડુશીના પાનને વાટી તેનો પુટપાક બનાવી મધ સાથે તો. ૨ થી ૪ પીવાથી રક્તપિત્ત, ખાંસી ક્ષય અને કફ મટે છે.

બીભીતકપુટપાક—બેડાંની છાલને ઘીનો કરમનો દઇ તેના ઉપર

ઘઉંના લોટનો લેપ કરી પુટપાક કરી તેની છાલ મોંમાં રાખવાથી ખાંસી, શ્વાસ અને સાદ બેસી ગયો હોય તો તે મટે છે.

કંટકારીપુટપાક—ભોંયરીંગણીનું આખું ઝાડ તાજુને તાજુ વાટીને ગોળો કરી પુટપાક કરી રસ કાઢી તે રસ પીંપરના ચુરણ સાથે ખાવાથી ખાંસી, દમ અને કફ મટે છે.

સુરણપુટપાક—સુરણના કંદને વાટીને તલનુ તેલ તથા સીંધવ મેળવી તેનો પુટપાક કરી રસ કાઢી તો. ૨ થી ૪ સુધી ખાવાથી હરસ મટે છે.

પ્રકરણ ૨૯મું.

ક્વાથ.

ક્વાથ કરવાની રીતો અને પીવાની માત્રા પ્રકરણ ૨૬ માં જુઓ.

અમૃતાષ્ટક—ગળો, લીંબડીની અંતર છાલ, કડુ, મોથ ઇન્દ્ર-જવ, સુંઠ કડવાં પરવળ, રતાંજળી સર્વનો ક્વાથ કરી પીંપરના ચુરણ સાથે પીવાથી પિત્ત કફ જ્વર, ઉલટી, અરૂચી, લાળ વહેવી, દાહ અને તરસ મટે છે.

અતિવિષાદિકવાથ—અતિ વિષ, વાળો, બીલી, ઇંદ્રજવ, અને મોથ, સરખે ભાગે લઈ ઉકાળો કરી પીવાથી લોહી તથા શૂળ સાથે પડતા આમાતિસાર મટે છે અને મળ શુદ્ધિ કરે છે.

અર્કાદિકવાથ—આકડાનાં મૂળ, જીરૂ, ત્રિકટું, ભારંગમૂળ, ભોંયરીંગણી, કાકડાશીંગી અને પુષ્કર મૂળનો ક્વાથ ગાયના મુત્ર સાથે પીવાથી શીતાંગ સન્નિપાત, તાવ, અને કફ મટે છે.

(૨) **અર્કાદિકવાથ**—આકડાનાં મૂળ, ધમાસો, કરીયાતું, દેવદાર, રાસ્ના, વજ, નગોડ, અરણીનાં મૂળ, સરગવાની અંતર છાલ, પીંપર, પીંપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રકમૂળ, સુંઠ, અતિવિષ અને ભાંગરો સરખે ભાગે લઈ ક્વાથ કરી, ત્રિદોષ, ધનુર્વા, સીત, ઉદરસ, દમ અને સૂતિકા વાતરોગ મટે છે.

અવળ ગુંજાદિકવાથ—આંબળાં, ખેરસાર બંનેનો ક્વાથ કરી બાબચીના ચુરણ સાથે પીવાથી ધોળો કોઢ મટે છે.

અગ્નિમંથ કવાથ—અરણીનાં મૂળની છાલ તોલા ૨॥ લઇ સોળગણા પાણીમાં ક્વાથ કરવો તે ૨॥ થી ૫ તોલા પીવાથી ઈક્ષુમેહ તથા વસા મટે છે.

અભયાદિ કવાથ—હીમજ (હરડે) નાગરમોથ, ધાણા, રતાંજળી, પદમક, અરડુસીનાં પાન, ઇંદ્રજવ, વાળો, ગરમાળાનો ગોળ, કાળીપાટ, સુંઠ અને કડુ સર્વનો ક્વાથ કરી પીંપરના ચુરણ સાથે પીવાથી ત્રિદોષ જ્વર, તરસ, દાહ, ખાંસી, લખલખાટ, દમ, અને તંદ્રા મટે છે તેમજ મળ, મૂત્ર, વાયુ, ઝાડાનો કબજો, ઉલટી, મોંનું સૂકાવું, અને રૂચી મટાડી દીપન કરે છે.

આરગ્વધાદિ કવાથ—ગરમાળો, પીપરીમૂળ, નાગરમોથ, કડુ, હીમજ સર્વનો ક્વાથ કરી પાવાથી કફના તાવ, આમશૂળ અને બંધકોશ મટે છે.

ઈંદ્રિયવાદિ કવાથ—ઈંદ્રજવ, ધાણા, પટોલનો ક્વાથ, મધ તથા સાકર સાથે પીવાથી સર્વ અતિસાર મટે છે.

કંટકાર્યાદિ પાચન—બે જાતની ભોંયરીંગણી, સુંઠ, ધાણા, અને દેવદારનો ક્વાથ કરી પીવાથી સર્વ જ્વર મટે છે અને પાચન કરે છે.

કુટજાષ્ટક કવાથ—કડાછાલ, અતિવિષ, કાળીપાટ, ધાવડીના ફુલ, લોદર, નાગરમોથ, કાળો વાળો, અને દાડમની છાલનો કવાથ મદ તથા મોચરસના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી અતિસાર મટે છે. વળી દાહ, લોહી, શૂળ અને આમ સાથેનો ઝાડો મટે છે.

ખાંસીનો કવાથ—વરીયાળી, કાળો હંસરાજ, કમળફુલ, અરડુસીનાં પાન, ગરમાળો, કાળીદ્રાક્ષ, વડગુદાં તથા જેઠીમદનો કવાથ મદ સાથે પીવાથી સર્વ પ્રકારની ઉદરસ મટે છે.

ગુડુચ્યાદિ કવાથ—ગળોનો કવાથ પીંપરના ચુર્ણ સાથે પીવાથી જીર્ણજવર મટે છે.

ગ્રંથ્યાદિ કવાથ—પીંપરીમૂળ, ઇંદ્રજવ, દેવદાર, ગુગળ, વાવડીંગ, ભારિંગ મૂળ, ભાંગરો, સુંઠ, પીંપર, મરી, ચિત્રક મૂળ, કાયફળ, ઉપલેટ, રાસ્ના, હરડે, ભોંયરીંગણી બે, અજમો, નગોડ, કરીયાતુ, વજ, ચવક અને કાળીપાટનો કવાથ પીવાથી સન્નિપાતનો તાવ મટે છે.

ગોક્ષુરાદિ કવાથ—ગોખરૂના પાંચ અંગોનો મૂળ સાથે કવાથ કરી સાકર તથા મદ સાથે પીવાથી પ્રમેહ મટે છે તથા જવખાર નાંખી પીવાથી મૂત્ર કચ્છ રોગ મટે છે.

ચાતુર્ભદ્રાદિ કવાથ—ગળો, અતિવિષ, સુંઠ, અને મોથનો કવાથ પીવાથી આમ સાથે સંગ્રહણી મટે છે, મળને બાંધે છે તથા દીપન પાચન કરે છે.

જલધરાદિ કવાથ—મોથ, રતાંજળી, સુંઠ, વાળો, કાળો વાળો અને પીતપાપડાનો કવાથ કરી પીવાથી રૂદ્દાહ સન્નિપાતનો તાવ મટે છે.

તિક્તાદિ ક્વાથ—કડુ, મોથ, ઈંદ્રજવ, કાળીપાટ અને કાયફળનો ક્વાથ સાકર સાથે પીવાથી પિત્તજ્વર મટે છે.

ત્રિફલાદિ ક્વાથ—હરડે, બહેડાં, આંબળાં, દેવદાર, નાગરમોથ અને ઉંદરકની તથા સરગવાની છાલનો ક્વાથ પીંપર તથા વાવડીંગના ચુરણ સાથે પીવાથી કૃમી રોગ મટે છે.

દશ મૂળ ક્વાથ—શાલવણનાં મૂળ, પીઠવણ મૂળ, બે ભોંયરીંગણીના મૂળ, ગોખરૂનાં મૂળ, બીલીનાં મૂળ, અરણીનાં મૂળ, અરડુસાનાં મૂળ, શીવણ મૂળ, અને પાટલા મૂળનો ક્વાથ પીંપરના ચુરણ સાથે પીવાથી વાત કફનો તાવ, સન્નિપાતનો તાવ, સુવાવડી સ્ત્રીના સર્વ વિકારો અને શોથ, શીતતા, અતિ પરસેવો, શ્રમ, ખાંસી, દમ, તંદ્રા અને મસ્તક શૂળ મટે છે.

દાર્વ્યાદિક્વાથ—દારૂ હળદર, રસવંતી, નાગરમોથ, ભીલામાં બીલાં, અરડૂસીનાં પાન અને કરીયાતુ સર્વનો ક્વાથ કરી મધ સાથે પીવાથી સ્ત્રીઓનાં શૂળ સાથેનો પ્રદર રોગ મટે છે.

દ્રાક્ષદિક્વાથ—દ્રાક્ષ, હીમજ, નાગરમોથ, કડુ, ગરમાળો, અને પીત પાપડો, સર્વનો ક્વાથ પીવાથી પિત્ત જ્વર. તરસ, મૂર્છા દાહ અને રક્ત પિત્ત મટે છે.

દ્વાત્રિશાંગક્વાથ—ભારંગ મૂળ, કરીયાતું લીંબડાની અંતર છાલ, મોથ, કડુ, વજ, સુંઠ, મરી, પીંપર, અરડુસી, ઇંદ્ર વારૂણી, રાસ્ના, ધમાસો, પટોળ, દેવદાર, હળદર, કાળીપાટ, એર કચોલાં બ્રાહ્મી, દારૂહળદર, ગળો, નસોતર, અતિવિષ, પૂષ્કરમૂળ, ત્રાયમાણ, ભોંયરીંગણી મોટી તથા નાની, ઈંદ્રજવ, હરડે, બહેડાં, આંબળાં, કચોરાં એ સર્વનો ક્વાથ પીવાથી તેર પ્રકારના સન્નિપાત, શૂળ, ખાંસી, દમ, ઉરૂસ્તંભ, અને કફ મટે છે.

દેવદાર્વ્યાદિક્વાથ—દેવદાર, વજ, કઠ, પીંપર, સુંઠ, કાયફળ, મોથ, કરીયાતું, કડુ, ધાણા, હીંમજ, ગજપીંપર, બે ભોંયરીંગણી ગોખરૂ, ધમાસો, અતિવિષ, ગળો, કાકડાશીંગી અને શાહજીરૂ સર્વનો ક્વાથ પીવાથી, સુવાવડી સ્ત્રીના સર્વ રોગ, પેટનું શૂળ, ખાંસી, તાવ, દમ મૂર્છા, માથાના શૂળ અને કફવાયુ મટે છે.

ધાન્ય પંચક—ધાણા, વાળો, બીલાં, નાગરમોથ, સુંઠનો ક્વાથ, આમ જન્ય શૂળ, તથા કાચો આમ પેટમાં થવાથી વીંટ આવે છે તે મટે છે, મળને બાંધે છે, અગ્નિને વધારે છે અને કાચાં અન્નને પચાવે છે.

નાગરાદિક્વાથ—સુંઠ, કડાછાલ, નાગરમોથ, ગળો અને અતિવિષનો ક્વાથ કરી પીવાથી તાવ સાથેનો ઝાડો મટે છે.

નાગરાદિ પાચન—સુંઠ, દેવદાર, ધાણા અને બે ભોંયરીંગણીનો ઉકાળો પીવાથી તાવ મટે છે.

નિમ્બંક્વાથ—લીંબડાની અંતરછાલ આઠ ગણા પાણીમાં ઉકાળી ક્વાથ કરી પીવાથી તાવ મટે છે.

નિદિગ્ધિકાદિક્વાથ—ભોંયરીંગણી, ગળો અને સુંઠનો ક્વાથ પીંપરના ચૂર્ણ સાથે ખાવાથી શ્વાસ તથા ખાંસી સાથેનો સળેખમ, જીર્ણજ્વર અને સાદ બેસી ગયો હોય તો તે મટે છે.

પટોલાદિક્વાથ—(૧) પટોળ, રતાંજળી, મોરવેલ, કડુ, કાળીપાટ અને ગળોનો ક્વાથ કરી પીવાથી પિત્ત, કફ જ્વર, ઉલટી દાહ અને ખરજ મટે છે.

(૨) પટોળના વેલા, ત્રિફળાં, લીંબડાની અંતરછાલ, કરીયાતું, ખેરસાર, બીબલો એ આઠે ચીજોનો ક્વાથ કરી ગુગળ અથવા ત્રિફળાં સાથે પીવાથી સર્વ પ્રકારના ઉપદંશ મટે છે.

(૩) કડવાં પરવળ, હરડાં, બહેડાં, આંબળાં, કડુ, કચોરો, અરડુસીનાં પાન અને ગળોનો કવાથ મદ સાથે પીવાથી કફનો તાવ મટે છે.

(૪) પરવર, હરડે, બહેડાં, આંબળાં, કડવા લીંબડાની અંતરછાલ, દ્રાખ, ગરમાળાનો ગોળ, અને અરડુસીનાં પાન, સાકર તથા મદ સાથે પીવાથી દરરોજનો તેમજ ટાઢીઓ તાવ મટે છે.

પથ્યાદિકવાથ—(૧) હરડે, અને રગતરોહીડાનો ઉકાળો, જવખાર તથા પીંપરના ચુર્ણ સાથે પીવાથી બરોળ, ગુલ્મ અને ઉદર રોગ મટે છે.

(૨) ત્રિફળાં, કરીયાતુ, હળદર, લીંબડાની છાલ અને ગળોનો કવાથ જુના ગોળ સાથે પીવાથી માથાના શુળ, ભમર, આંખ તથા કાનનાં શૂળ, આદ્દાશીશી, શંખક રોગ, દંતપાત, દંતશુળ, રતાંધળાપણું આંખનાં પડળ, ફુલ તથા આંખની પીડા મટે છે.

પર્પટાદિ કવાથ—(૧) ખડસલીઓ, નાગરમોથ, ગળો, સુંઠ, કરીયાતું સર્વનો ઉકાળો પીવાથી વાતપિત્ત મટે છે.

(૨) ખડસલીઓ, અરડુસીનાં પાન, કડુ, કરીયાતું, ધમાશો, અને ધઉંલાનો કવાથ સાકર સાથે પીવાથી પિત્તજ્વર, તરસ, દાહ તથા રક્તપિત્ત મટે છે.

(૩) **પર્પટાદિ કવાથ**—ખડસલીઆનો ઉકાળો પીંપરના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી પિત્તજ્વર મટે છે.

પિપલી કવાથ—૧ તોલો પીંપરને આઠ ધણા પાણીમાં ઉકાળી ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે પીવાથી અગ્નિ દિપન કરે, તાવ કફ, બરોલ તથા વાના રોગ મટે છે.

પુનર્નવાદિ કવાથ—સાટોડી અને વરણાનાં મૂળની છાલનો ઉકાળો પીવાથી અંતર વિદ્રધિ મટે છે.

પુનર્નવાષ્ટક કવાથ—સાટોડી, હીંમજ, લીંબડાની છાલ, દારૂહળદર, કડુ, પટોલ, ગળો અને સુંઠનો કવાથ ગાયના મૂત્ર સાથે પીવાથી સોજા, વાળો, પાંડુ રોગ, દમ, શૂળ, અને ખાંસી મટે છે.

બૃહદ મંજીષ્ટાદિ કવાથ—મજીઠ, નાગરમોથ, કડાછાલ, કઠ, સુંઠ, ગળો, ભારંગમૂળ, ભોંયરીંગણી, વજ, લીંબડાની છાલ, ત્રિફળાં દારૂ હળદર, કડુ, પટોલ, મોરવેલ, વાવડીંગ, બીયો, ચિત્રકમૂળ, શતાવરી, ત્રાયમાણ, પીંપર, ઇંદ્રજવ, અરડુસીનાં પાન, ભાંગરો, દેવદાર, કાળી પાટ, ખેરસાર, રતાંજલી, નસોતર, વરણો, કરીયાતું, બાવચી, ગરમાળાનો ગોળ, સાગની છાલ, બકાન લીંબડાની છાલ, કરંજની છાલ, અતિવિષ, વાળો, ઇન્દ્રવરણાનાં મૂળ, ધમાસો, ઉપલસરી, ખડસલીઓ એ સર્વનો ઉકાળો કરી પીંપરના ચુર્ણ તથા ગુગળ સાથે પીવાથી અઢાર પ્રકારના કોઢ, વાત રક્ત, અડદીયો વા, ઉપદંશ, શ્લીપદ રોગ, શૂન્યવાત, પક્ષાઘાત, મેદ તથા નેત્ર રોગ મટે છે.

બ્રહ્મયાદિ કવાથ—બ્રહમી, વજ, શતાવરી, ત્રિફળા, કડુ, બલા, ગરમાળાનો ગોળ. કરીયાતું, લીંબડો, પટોલ. દ્રાક્ષ, અને દશમૂળનો કવાથ કરી પીવાથી સન્નિપાત જ્વર મટે છે.

ભારંગ્યાદિ કવાથ—ભારંગમૂળ, ગળો, મોથ, ભોંયરીંગણી હરડે, પુષ્કર મૂળ અને સુંઠનો કવાથ ત્રણ દિવસ પીવાથી તંદ્રિક ને સંન્નિપાત જ્વર મટે છે.

ભુનિંબાદી કવાથ—કરીયાતું, લીંબડાની છાલ, પીંપર, કચોરો સુંઠ, સતાવરી, ગળો અને ભોંયરીંગણીનો કવાથ પીવાથી કફજ્વર મટે છે.

મુસ્તાદિ કવાથ—મોથ, વાળો, સુંઠ, રતાંજલી, દશમૂળ, પીત પાપડો, ધાવડાની છાલ અને અરડુસો સર્વનો કવાથ કરી પીવાથી પ્રલાપક સન્નિપાત જ્વર મટે છે.

(૨) નાગરમોથ, ભોંયરીંગણી, ગળો, સુંઠ, આંબળાંનો કવાથ, મધ તથા પીંપરના ચુર્ણ સાથે પીવાથી વિષમજ્વર મટે છે.

રાસ્નાદિ કવાથ—રાસ્ના, સુંઠ, ગળો, કાંટા શેળીઓ, મોથ, શતાવરી, હરડે, દેવદાર, કડુ, કચુરો, અરડુસો અને દશમૂળનો કવાથ કરી પીવાથી સંધિક સંન્નિપાત મટે છે.

(૨) રાસ્ના, આસંન, મોથ, ભોંયરીંગણી વજ, પુષ્કર મુળ, કડુ, કાકડાશીંગી, હરડેનો કવાથ કરી પીવાથી કર્ણક સન્નિપાતનો તાવ જેમાં કાન તથા ગળામાં સોજો આવે છે તે મટે છે.

લઘુમંજીષ્ટાદિ કવાથ—મજીઠ, ત્રિફળાં, કડુ, વજ, દારૂ હળદર, ગળો, અને લીંબડાની છાલ સર્વનો કવાથ પીવાથી વાતરક્ત ખરજ, કપાલીક કુષ્ટ, તથા રાતાં ચકરડાં ઉઠે છે તે કોઢ મટે છે.

લઘુક્ષુદ્રાદિ કવાથ—ભોંયરીંગણી, સુંઠ, ગળો, પોખર મૂળનો કવાથ પીવાથી જે તાવમાં કફવાતનુ જોર હોય તે મટે છે તેમજ ત્રિદોષજ્વર, ખાંસી, દમ, શુળ અને અરૂચી મટે છે.

વત્સકાદિક કવાથ—કડાછાલ, ત્રિફળાં, દારૂહળદર, મોથ. અને બિઅલો સર્વનો કવાથ મધ સાથે પીવાથી પ્રમેહ મટે છે.

વાસાદિ કવાથ—અરડુસીનાં પાન, ભોંયરીંગણી, અને ગળોનો કવાથ મધ સાથે પીવાથી તાવ તથા ખાંસી મટે છે.

(૨) અરડુસીનાં પાન, દ્રાક્ષ અને હીમજનો કવાથ મધ તથા સાકર નાંખી પીવાથી રક્તપિત, શ્વાસ તથા ખાંસી મટે છે.

(૩) અરડુસીનાં પાન, સુંઠ, ગળો, દારૂહળદર, રતાંજલી, ચિત્રક મૂળ, કરીયાતું, લીંબડાની છાલ, કડુ, પટોલના વેલા, ત્રિફળાં, નાગરમોથ, જવ, ઇંદ્રજવ, કડા છાલ આ સર્વનો ક્વાથ પીવાથી આંખના સર્વરોગ તથા સળેખમ, દમ, છાતીનો ક્ષય અને બેસી ગયેલો સાદ મટે છે.

શક્રાવ્હાદિ ક્વાથ—ઇંદ્રજવ, કુંવાડીયાનાં મૂળ, અતિવિષની કળી, ગળો, નગોડનાં મૂળ, ભાંગરો, સુંઠ, ભોંયરીંગણી અને અજમોદનો ક્વાથ પીવાથી ટાઢીઓ તાવ મટે છે.

શાખોટ ક્વાથ—સાગની છાલનો ક્વાથ ગાયના મૂત્રમાં પીવાથી મેદરોગ મટે છે.

શઠયાદિ ક્વાથ—કચોરાં, ખડસલીયો, સુંઠ, દેવદાર, જવાસાનાં મુળ, મોથ, કડું, ભોંયરીંગણી, અને કરીયાતું સર્વનો ક્વાથ પીંપર તથા મદ સાથે પીવાથી, વિષમ તથા ત્રિદોષ તાવ તેમજ સર્વ પ્રકારના તાવ મટે છે.

શિગ્રુક્વાથ—સરગવાની છાલનો ક્વાથ, શેકેલી હીંગ પાણીમાં વાટી ૨ ને તેની સાથે પીવાથી વિદ્રધિ મટે છે.

શુંઠયાદિ ક્વાથ—૧ તોલો સુંઠ સોળગણા પાણીમાં ઉકાળી ક્વાથ કરી શેકેલી હીંગ ૩ રતી, ૧ માસો સંચળ, અને ૨ માસા સુંઠનું ચૂર્ણ મેળવે પીવાથી અજીર્ણ તથા શૂળ મટે છે. વળી તે ક્વાથ મદ સાથે પીવાથી સળેખમ, દમ, ઉદરસ, ઉંદરના રોગ તથા ખરાબ પાણીના રોગ મટે છે.

શૃંગ્યાદિ ક્વાથ—કાકડાશીંગી, કડાની છાલ, હરડે, મોથ, કરીયાતું, ભારંગ મૂળ, હળદર, કડુ, પૂષ્કર મૂળ, ચિત્રક, મરી, ભોંયરીંગણી, અરડુસી, આંબળા, દેવદાર, બહેડાં, ચવક, સુંઠ, પીંપર અને

કાયફળનો ક્વાથ કરી પીવાથી સન્નિપાતનો તાવ તથા કંઠકુબ્જ મટે છે.

સારીવાદી ક્વાથ—સારિવા, કાળીપાટ, દેવદાર, કરીયાતુ, મોરવેલ, કડુ, ગળો, સુંઠ, મોથ અને ઇંદ્રજવનો ક્વાથ પીવાથી સ્ત્રીઓનું બગડેલું ધાવણ સુધરે છે.

સમંગાદિ ક્વાથ—રીસામણીનાં મુળ, ધાવણીનાં ફુલ, લોદર અને ઉપલસરીનો ક્વાથ મધ સાથે પીવાથી બાળકનો સખ્ત અતિસાર મટે છે.

સિંહ્યાદિ ક્વાથ—ભોંયરીંગણી, સુંઠ, પૂષ્કર મૂળ, કડું, રાસ્ના, ગળો, ભારંગ મૂળ, કાકડાશીંગ, કચોરો, ધમાસો, અરડુસી, મોથ, બ્રાહ્મી, વજ, અને કરીયાતુ, સર્વનો ક્વાથ કરી પીવાથી જીવ્હક સન્નિપાત મટે છે.

ષડંગ ક્વાથ-કાળો વાળો, વીરણવાળો, મોથ, ખડસલીયો, સુંઠ, અને રતાંજલી, ઉકાળીને ઠંડુ કરેલું પાણી પીવાથી તૃષા, દાહ તથા દાહજવર મટે છે.

હિબેરાદિ ક્વાથ-કાળોવાળો, ધાવડીનાં ફુલ, લોદર, કાળીપાટ રીસામણી, કડાછાલ, ધાણા, અતિવિષ, નાગરમોથ, ગળો, બીલાં અને સુંઠનો ક્વાથ કરી પીવાથી, જીર્ણ અતિસાર, આમશુળ, અને લોહીવાળો ઝાડો તથા તાવ મટે છે અને દોષનું પાચન કરે છે.

હરિતક્યાદિ ક્વાથ-હીમજ, ધમાસો, ગરમાળાનો ગોળ, ગોખરૂં, અને પાષાણ ભેદનો ઉકાળો મધ સાથે મેળવી પીવાથી મૂત્ર કૃચ્છ, દાહ તથા પીડા સાથેનો મૂત્ર કૃચ્છરોગ મટે છે.

ક્ષુદ્રાદિ ક્વાથ-(૧) ભોંયરીંગણી, ધાણા, સુંઠ, ગળો, નાગરમોથ, પદ્મક, રતાંજલી, કરીયાતું, કડવાં પરવળ, અરડુસીનાં પાન, પોખર

મુળ, કડુ, ઈંદ્રજવ, કડવા લીંબડાની છાલ, ભારંગ મુળ અને ખડસલી-આનો કવાથ સવારમાં પીવાથી સર્વ પ્રકારના ટાઢીઆ તાવ મટે છે.

(૨) ભોંયરીંગણી, કળથી, અરડુસીનાં પાન, સુંઠ, પોખરમૂળનું ચૂર્ણ મેળવીને પીવાથી શ્વાસવાળી ખાંસી મટે છે.

(૩) ભોંયરીંગણી, કરીયાતું, કડું, સુંઠ, ગળો અને પોખરમૂળના ઉકાળો પીવાથી આઠ પ્રકારના તાવ મટે છે.

પ્રકરણ ૩૦મું.

ચુર્ણો.

ચુર્ણો બનાવવાની રીત અને માત્રા પાછળ પાન ૯૬ માં જોવી.

અતિવિષ ચુર્ણ—અતિવિષની કળીનું ચૂર્ણ ૧ રતીથી ૨ વાલ સુધી મદસાથે પીવાથી બાળકોના તાવ, ખાંસી, કૃમી, ઉલટી અને ઝાડા મટે છે.

અજમોદાદિ ચુર્ણ—અજમોદ, સિન્ધાલુણ, ચિત્રક, દેવદાર, વાવડીંગ, પીંપરી મુળ, મરી, પીંપર, વરીયાળી, દરેક ૧ તોલો, હરડેની છાલ ૫ તોલા, વરધારો તો. ૧૦, સુંઠ તોલા ૧૦, સર્વનું ચુરણ કરી જરા ગરમ પાણી સાથે ૦। તોલો ખાવાથી આમવાત, સાંધાનું દરદ સોજો, ગૃધ્રસી વાયુ, અને પડખાં, જાંગ, ગુદા અને વાંસાનાં શૂળ મટે છે. આ ચુરણ ગોળમાં મેળવીને પણ ખવાય છે.

(૨) અજમો, મોચરસ, આદુ, ધાવડીનાં ફુલ સર્વનું ચુરણ કરી

ગાયની છાસ સાથે એ આનીભારથી પાવલી ભાર ખાવાથી પાણી જેવો થતો ઝાડો બંધ થાય છે.

અશ્વગંધાદિ ચુર્ણ–આસન તો. ૪૦, વરધારો તો. ૪૦ બંનેનું ચુરણ કરી ઘીના રીઢા વાસણમાં રાખી મૂકવું તે ગાયના દુધ સાથે ૧ તોલો ખાવાથી પુષ્ટી થાય છે.

અગ્નિમુખ ચુર્ણ–હીંગ ૧ ભાગ, વજ ૨ ભાગ, પીંપર ૩ ભાગ, આદુ ૪ ભાગ, અજમો ૫ ભાગ, હીંમજ ૬ ભાગ, ચિત્રક ૭ ભાગ, કઠ ૮ ભાગ, સર્વનું ચુરણ કરી ૦॥ થી ૧ તોલા સુધી મદ, દહીં, છાશ તેમજ ગરમ પાણીમાં જે અનુકુલ આવે તેની સાથે ખાવાથી ઉદાવર્ત, અજીર્ણ, બરોળ, ઉદર રોગ, મળાવરોધ, શૂળ, ગુલ્મ (ગોળો) ખાંસી અને દમ મટે છે તેમ જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે.

એલાદિ ચુર્ણ–એલચી, લવીંગ, નાગ કેસર, બોરનાં બીજ, મોથ, પીંપર, ધોળી સુખડ, શેકેલી ડાંગર તથા ધઉંલા સર્વનું ચુરણ મદ તથા સાકર સાથે ૦। તોલાથી ૦॥ તોલો ખાવાથી કોઇ પણ દોષથી થયલી ઉલટી જલ્દી મટી જાય છે.

આકારકરભાદિ ચુર્ણ–અકલગરો, સુંઠ, લવંગ, પીંપર, કેસર જાયફળ, કંકોલ અને સુખડ દરેક એકેક તોલો અને અફીણ ૪ તોલા સર્વનું ચુર્ણ મદ સાથે ૧ માસો ખાવાથી ધાતુનું જવું બંધ થાય છે અને ધાતુનું સ્તંભન કરે છે.

કડુભર્જીત ચુર્ણ–કડુને લોઢી ઉપર શેકી તેનું ચૂર્ણ કરી ઉના પાણી સાથે ૧ વાલથી ૮ વાલ સુધી ખાવાથી તાવ તથા કાળજાનો ભરાવો મટે છે.

કટુકી ચુર્ણ–કડૂ, વજ, હીમજ, ચિત્રક મૂળ સર્વનું ચુરણ

કરી ગાયના મૂત્ર સાથે ા તોલો ખાવાથી પેટનો આફરો મટે છે. ચુંક મટે છે તથા મળાવરોધ મટે છે.

ચંદનાદિ ચુર્ણ—અગર ૧ ભાગ, તગર ૧ ભાગ, વાંસ કપુર ૧ ભાગ, ચંદન ૧ ભાગ, વાળો ૧ ભાગ સર્વનું ચુરણ કરી તેટલીજ સાકર નાંખી દુધ સાથે ૩ માસા ખાવાથી દાહ, પિત્ત, તથા મૂત્રકૃચ્છ મટે છે.

ચંદન ચુર્ણ—ચંદનને ચોખાના ધોવણમાં ઘસીને ૧ તોલો મધ તથા સાકર સાથે પીવાથી સ્ત્રીઓના રક્ત પ્રદર, દાહ તથા તૃષા મટે છે.

ચિત્રકાદિ ચુર્ણ—ચિત્રક મૂળ, ચવક, કાચાં બીલાં, અને સુંઠનું ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો છાસ સાથે ખાવાથી સંગ્રહણી મટે છે.

ચોપચીની ચુર્ણ—ચોપચીની તો. ૧૬, સાકર તો ૪, પીંપર, પીંપરી મૂળ, મરી, લવીંગ, અક્કલગરો, અંગભષ્મ, સુંઠ, વાવડીંગ, હરડે, બેહેડાં અને આંબળાં સર્વનું ચુરણ કરી ૭ માસા મધ અગર ઘી સાથે ખાવાથી વીસ જાતના પ્રમેહ તથા સર્વ જાતના ઉપદંશ (ચાંદી ગરમીના રોગ) વ્રણ, વા તથા કોઢ મટે છે.

જાતિફલાદિ ચુર્ણ—જાયફળ, ઠળીયા વિનાની ખારેક, અફીણ અને સુંઠ સર્વને ચુરણ કરી તેટલીજ અડાયાની રાખોડી તેમાં નાંખી તે બે આનીભાર, અર્ધા તોલા ચોખાના ધોવણમાં મેળવી પીવાથી લોહી તથા પરૂવાળો ઝાડો, આંકડી તથા વારંવાર વેગ સાથે આવનાર મરડો અને અતિસાર મટે છે.

ત્રિવૃતાદિ ચુર્ણ—નસોતર ૪ તોલા, પીંપર ૧ તોલો, સાકર ૪ તોલા સર્વનું ચુરણ કરી મધ સાથે ા તોલાથી ૧ તોલા સુધી ખાવાથી ઉદરરોગ, આફરો, કફ, બંધકોશ અને પિત્ત શૂળ મટે છે.

દીપ્યાદિ ચુર્ણ—અજમોદ, ચિત્રક, હરડે, હીંગ, સાજીખાર સુંઠ,

જીરૂ, જવખાર, સિંધવ, ત્રિફળા, સંચળ અને પીંપર તથા શાહજીરૂ સર્વનું ચુરણ કરી ૦। તોલો ખાવાથી વિષમ જ્વર મટે છે.

ધાતક્યાદિ ચુર્ણ–ધાવડીનાં ફુલનું વસ્ત્ર ગાળ ચુરણ કરી દહીં સાથે ૨ થી ૬ માસા ખાવાથી અતિસાર તથા પ્રવાહીકા મટે છે.

નારાચ ચુર્ણ–નસોતર તો ૪, પીંપર તોલો ૧ સર્વનું ચુરણ કરી ૧ તોલો મદ સાથે ખાવાથી બંધકોશ, ઉદરરોગ, પેટ ચડવું અને કફ તથા પીત્તનું શૂળ મટે છે.

નારસિંહ ચુર્ણ–હરડે. મરી, બીલામાં, પીંપર, સુંઠ, તલ, આંબળાં સાકર અને બેઢાં સર્વનું ચુરણ ઘી તથા મદ સાથે ૨ થી ૮ વાલ સુધી ખાવાથી પેટનો વાયુ, મંદાગ્નિ, જલોદર, તથા વાતોદર મટે છે.

નિંબપત્રાદિ ચુર્ણ–લીંબડાનાં સુકાં પાન ૪ તોલા, હરડે ૦॥ તોલો, હળદર ૦। તોલો સર્વનું બારીક ચુર્ણ ૦। તોલાથી ૦॥ તોલો ખાવાથી બહારનો તેમજ અંદરનો ફીરંગ રોગ મટે છે.

નિંબાદિચુર્ણ–લીંબડાનાં સુકવેલાં તાજાં પાન, સુંઠ તોલો ૧, પીંપર તોલા ૧, મરી તોલા ૧, ત્રિફળા સમ ભાગે ૩ તોલા, બોડી અજમોદ ૫ તોલા, સિંધાલુણ ૧ તોલો, સંચળ ૧ તોલો, વડાગરૂ મીઠું ૧ તોલો, અને જવખાર ૧ તોલો સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચુરણ કરી ૦। તોલાથી ૦॥ તોલા સુધી ખાવાથી એકાંતરીઓ તાવ મટે છે.

પંચનિંબ ચુર્ણ—કડવા લીંબડાનાં મૂળ, પાન, ફળ, ફુલ તથા છાલ સર્વનું, સરખે ભાગે ચૂર્ણ તો. ૧૦, લોહ ભસ્મ, હીંમજ, કુંવાડીઆનાં બી, ચિત્રકમૂળ, બીલામાં, વાવડીંગ, સાકર, આંબળાં, હળદર, સુંઠ, મરી, પીંપર, ગોખરૂ, ગરમાળો, બાવચી દરેક ચચાર તોલા લઈ સર્વેનું ચુરણ કરી, પ્રથમ ભાંગરાના રસની, પછી ખેરસારના કવાથની તથા બીઆલાના કવાથની એકેક દિવસ ભાવના દઈ સુકવી રાખવું

તેને દુધમાં, ખેરની છાલના કે બીબલાની છાલના ક્વાથમાં એકેક તોલો એક માસ સુધી ખાવાથી સર્વ પ્રકારના કોઢ મટે છે.

પવિત્ર ચુર્ણ—(૧) સોનામુખીનાં ચોખાં પાન રાત્રે ગાયના મૂત્રમાં માટીના વાસણમાં પલાળવાં તે બીજે દિવસે સવારે ગાયનું મૂત્ર નાંખી દઇ ફરી તાજું ગાયનું મૂત્ર નાંખી પળાળવાં એમ દશ દિવસ સુધી કરવું, છેલે દિવસે પાનને સુકવી તેનું વસ્ત્રગાળ ચુરણ કરવું. તે ૨ તોલા ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી ઝાડાનો ખુલાસો થઇ ચામડીના રોગો મટે છે.

(૨) પંચલવણ તો. ૨॥, ત્રિકટુ તો. ૨॥, ત્રિફળા તો. ૨॥, અજમો તો. ૨॥, અજમોદ તો. ૨॥, ચિત્રકમૂળ તો. ૨॥, શુદ્ધગંધક તો. ૧૦, હરડે તો. ૧૦, સિંધવ તો. ૨૦, અને સુંઠ તો. ૪૦ લેવાં. તેમાં પ્રથમ પંચ લવણને ઇંદ્રવારણાના ફળમાં ભરીને કપડ માટી કરી છાણુમાં પકવવું પછી પંચલવણ લઇ ઉપરની સર્વ ચીજો મેળવી લીંબુના રસની એક ભાવના દઇ ચુરણ કરી ૦। થી ૦॥ તોલા સુધી પાણી સાથે ખાવાથી પેટના સોજા બરોળની ગાંઠ, જલોદર તથા સોજા મટે છે.

પાષાણ ભેદાદિ ચુર્ણ—પાખણ ભેદ, શીલાજીત, એલચી અને પીંપર સર્વનું સરખે ભાગે ચુરણ કરી ૦। થી ૦॥ તોલો ચોખાના ઓસાવણમાં ખાવાથી પ્રમેહ મટે છે.

પાચક ચુર્ણ—સેકેલી હીંગ ૦॥ ભાગ, ચિત્રક મૂળ ૧ ભાગ, પીંપરી મુળ ૧ ભાગ, અજમોદ ૧ ભાગ, સાજીખાર ૦॥ ભાર. સિંધવ ૦॥ ભાર, મીઠું ૧ ભાર, સુંઠ ૧ ભાગ, પીંપર ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, ચવક ૧ ભાગ, જવખાર ૧ ભાગ, સંચળ ૦। ભાગ, સાબરમીઠું ૦॥ ભાગ સર્વે લઈ તેનું ચુરણ કરી પ્રથમ લીંબુના રસની ભાવના દઇ

પછી દાડમના રસની ભાવના દંઇ સુકવવી બે આનીભારથી ૦। ભાર પાણી સાથે લેવાથી અજીર્ણ તથા અગ્નિમાંદ રોગ મટે છે.

પિપ્પલી ચુર્ણ—સારી લીન્ડીપીંપરનું ચુર્ણ કરી મધ સાથે ૧ થી ૩ વાલ ખાવાથી કફની ઉદરસ, શ્વાસ, તાવ તથા બરોળ મટે છે.

(૨) પીંપર, પીંપરી મૂળ, બેઢાંની છાલ, તથા સુંઠનું ચુરણુ કરી તે ૦॥ થી ૧ તોલા સુધી મધ તો. ૨ સાથે ખાવાથી દમ તથા ખાંસી મટે છે.

બિલ્વાદિ ચુર્ણ—બીલાંનો ગરભ, મોથ, ધાવડીનાં ફુલ, કાળી પાટ અને મોચરસ સર્વનું ચુરણુ કરી ગોળ તથા છાસ સાથે ખાવાથી અતિસાર મટે છે.

(૨) બીલીનું ચૂર્ણ ૧ તોલો, ગોળ ૧ તોલા સાથે ખાવાથી પડખાનું શૂળ, આમ શુળ તથા રક્તાતિસાર મટે છે.

મરિચચુર્ણ—મરીનું ચૂર્ણ મધ તથા સાકર સાથે ખાવાથી ખાંસી તથા ઉદરસ મટે છે.

મળશુદ્ધિ ચુર્ણ—હરડેની છાલ ૨ ભાગ, મીંઢીઆવળ ૨ ભાગ, રેવંચી ૦॥ ભાગ, મરી ૦॥ ભાગ, સીંધાલુણ ૧ ભાગ, સંચળ ૦॥ ભાગ, અને સુંઠ ૧ ભાગ લઇ તે ચુર્ણ રાત્રે ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી મળ શુદ્ધિ થાય છે.

મુસલ્યાદિ ચુર્ણ—ધોળી મૂસળી, ગળોનું સત્વ, કૌચાં, ગોખરૂ, શેમળાના મૂળની અંતરછાલ, સાકર, અને આંબળાં સર્વનું ચુરણુ કરી ગાયના દુધ તથા ઘી સાથે ૧ તોલો ખાવાથી વિર્યની વૃદ્ધિ થાયછે, અને કામેચ્છા વધે છે.

મુસ્તાદિ ચુર્ણ-હરડે, સુંઠ, અને મોથ, સર્વનું ચુરણુ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાંખી ૦॥ થી ૧ તોલો ખાવાથી દમ તથા ખાંસી મટે છે.

યવાની ખાંડવ ચુર્ણ—અજમો, દાડમની છાલ, આંબલી, સુંઠ, ખાટાં બોરની છાલ, અમલબેદ, દરેક એકેક તોલો, મરી, પીંપર, દરેક ૨ાા તોલા, તજ સંચલ, ધાણા, જીરૂ દરેક ોાા તોલો, સાકર ૧૬ તોલા સર્વનું ચુરણ કરી ોા તોલો ખાવાથી, ખાંસી, અરૂચી, સંગ્રહણી, દમ, અતિસાર, ઉલટી અને કંઠ રોગ મટે છે.

યવક્ષારાદિ ચુર્ણ—જવખાર, અતિવિષ, કાકડાશીંગી, પીંપર અને પીપરીમુળ મધ સાથે ૧ રતીથી ૨ વાલ ખાવાથી બાળકોની સર્વ જાતની ખાંસી મટે છે.

યષ્ટિમધુકાદિ ચુર્ણ—દ્રાક્ષ, પીંપર, જેઠીમધ, સતાવરી, લાખ, કાકડાશીંગી, સર્વે એકેક તોલો લઇ વાંસકપુર ૨ તોલા તથા સાકર ૪ તોલા લઇ સર્વનું ચુરણ કરી ૨ માસાથી ૬ માસા મધ તથા ઘી સાથે ખાવાથી છાતીના જખમ વાળી તથા લોહી આવવાળી ખાંસી અને હૃદયનો રોગ મટે છે.

રાજવલ્લભ ચુર્ણ—શુદ્ધ ગંધક તો. ૪, સુંઠ તો ૯, હરડે તોલા ૪, ચિત્રકમૂળ ૧ તોલો, શાહજીરૂ તોલા ૨, અને સિંધાલુણ ૪ તોલા ખાંડી લીંબુંના રસમાં બબે માસાની ગોળી કરી ખાવાથી બંધકોશ વાયુ અને પિત્ત મટે છે.

લશુનાદિ ચુર્ણ—લસણ, જીરૂ, સિંધાલુણ, સુંઠ, મરી, પીંપર, અને શેકેલી હીંગ સરખે ભાગે લઇ ૨ વાલથી ૮ વાલ લીંબુના રસ અથવા પાણી સાથે ખાવાથી કોલેરા, અજીર્ણ, પેટની પીડા અને વાત ગુલ્મ મટે છે.

લઘુસુદર્શન ચુર્ણ—ગળો, પીંપર, પીંપરીમૂળ, કડુ, હરડે, લવીંગ, સુંઠ, લીંબડાની અંતરછાલ, તજ તથા સુખડ સર્વનું ચુરણ કરી તેનાથી અર્ધું કરીયાતાનું ચુર્ણ મેળવી ખાવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ તથા ત્રિદોષ મટે છે.

લવીંગાદિ ચુર્ણ—લવીંગ, કપુર, એલચી, તજ, નાગકેશર, જાયફળ, વાળો, સુંઠ, શાહજીરૂં, કૃષ્ણાગરૂ, જટામાંસી, કાળું કમર, પીંપર, સુખડ, તગર, નેત્રવાળો, કંકોળ એ સર્વનું ચુરણ કરી તેથી અર્ધી સાકર મેળવી ૨ વાલથી ૮ વાલ સુધી ખાવાથી ક્ષય, હૃદ રોગ, ખાંસી, હેડકી, પીનસ, દમ, અતિસાર, પ્રમેહ ગુલ્મ, અરૂચી, સંગ્રહણી અને છાતીનો ક્ષય મટે છે,

લઘુગંગાધર ચુર્ણ—નાગરમોથ, ઈન્દ્રજવ, બીલાં, લોદર, મોચરસ, અને ધાવડીનાં ફુલનું ચુરણ કરી છાસ તથા ગોળ સાથે ૦। તોલો ખાવાથી સર્વ અતિસાર તથા પ્રવાહિકા મટે છે.

વજ્રક્ષાર ચુર્ણ—પંચલવણ, સાજીખાર, ટંકણ, સર્વને એક દિવસ થોરના દુધમાં પલાળી રાખી તડકે સુકવવાં પછી આકડાના પાનમાં લપેટી મોટાં બે કોડીઆના પુટમાં મુકી કપડછાણ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપી પછી કાઢી તેના જેટલુંજ ત્રિકટુ, ત્રિફળા, અજમો, જીરૂ, ચિત્રક મૂળ એ સર્વનું બારીક ચૂર્ણ તેમાં મેળવી ૦। તોલો ગરમ પાણી કે ગાયના મુત્રમાં ખાવાથી ગુલ્મ, શુળ, અજીર્ણ, સોજા, મંદાગ્નિ, ઉદરરોગ અને આફરો મટે છે.

વિશાલા ચુર્ણ—ઇંદ્રવરણાનું ચુર્ણ ૨ થી ૪ માસા, ગાયના મુત્રમાં ખાવાથી સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ તેમજ સ્ત્રીઓના મૂઢગર્ભરોગ મટે છે.

વડવાનલ ચુર્ણ—સિંધવ ૧ ભાગ, ૨ ભાગ પીંપરી મૂળ, ૩ ભાગ પીંપર, ૪ ભાગ ચવક, ૫ ભાગ ચિત્રક મૂળ, ૬ ભાગ સુંઠ, અને ૭ ભાગ હીમજ લઇ સર્વનું બારીક ચુરણ કરી પાણી સાથે ૨ થી ૮ વાલ સુધી ખાવાથી મંદાગ્નિ મટે છે.

વૃદ્ધ ગંગાધર ચુર્ણ—અરડુસાના મૂળની છાલ, નાગરમોથ,

ધાવડીનાં ફુલ, સુંઠ, લોદર,-વાળો, મોચરસ, બીલાં, કડા છાલ, કાળી પાટ, ઈંદ્ર જવ, આંબાની ગોટલી, રીસામણી અને અતિવિષની કળી સર્વ સરખે ભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી મદ તથા ચોખાના ધોવરામણ સાથે બે આનીથી ૦। તોલા સુધી ખાવાથી અતિસાર મટે છે.

સમશર્કરા ચુર્ણ—એલચી ૧ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, તમાલપત્ર ૩ ભાગ, નાગકેસર ૪ ભાગ, મરી ૫ ભાગ, પીંપર ૬ ભાગ, અને સુંઠ ૭ ભાગ લઇ ચુરણ કરી સાકર સાથે ૦। થી ૧ તોલો ખાવાથી અગ્નિમાંધ, હરસ, અરૂચી, ગુલ્મ, શ્વાસ, કંઠરોગ તથા હૃદયનો રોગ મટે છે.

સુદર્શન ચુર્ણ—હરડે, બહેડાં આંબળાં, હળદર, દારૂહળદર, ઉભી અને બેઠી ભોંયરીંગણી, ખડસલીયો, મોથ, ત્રાયમાણ, નેત્રવાળો, લીંબડાની છાલ, પુષ્કર મૂળ, જેઠીમદ, કડા છાલ, અજમોદ, ઇંદ્ર જવ, ભારંગ મૂળ, સરગવાનાં બી, ફુલાવેલ ફટકડી, વજ, તજ, પદમક, વાળો, સુખડ, અતિવિષ, બલા, સાલવણ, પીઠવણ, તગર, વાવડીંગ, ચિત્રક, પટોલ, ચવક, દેવદાર, લવંગ, રૂષભક, જીવક, ધોળુ કમળ, વાંસકપુર, જાવંત્રી, તમાલપત્ર, કાકોલી, પીંપર, સુંઠ, મરી, તાલીસ પત્ર, ધમાસો, ગળો, પીંપરી મૂળ, મોરવેલ, કચોરો અને કડુ સર્વનું બારીક ચુર્ણ કરી તેથી અર્ધું કરીયાતાનું ચુર્ણ ઉમેરી બારીક કરી ૦। તોલો ઠંડા પાણી સાથે ખાવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ, ત્રિદોષ આગંતુક ધાતુગતરોગો, વિષમ સન્નિપાત, માનસ શીત અને એકાંતરીઆ આ સર્વ પ્રકારના તાવ મટે છે.

સિતોપલાદિ ચુર્ણ—સાકર ૧૬ તોલા, વાંસકપુર ૮ તોલા, પીંપર ૪ તોલા, એલચી ૨ તોલા અને તજ એક તોલો સર્વનું ચુરણ કરી મદ તથા ઘી સાથે ૦। તોલો ખાવાથી દમ, ઉદરસ,

ક્ષય, હાથ પગનો દાહ, જીભનું જડપણું, અગ્નિમાંદ્દ, અરૂચી, પડખાનું શૂળ, જીર્ણતાવ અને નાક તથા મોંમાંથી પડનારૂં રક્તપિત મટે છે.

સારસ્વત ચુર્ણ—કઠ, આસન, બોડી અજમોદ, સીંધવ, શાહજીરૂ, પીંપર, મરી, સુંઠ, સંખાવળી અને કાળીપાટ સર્વનું સરખે ભાગે ચુરણ કરી, તેટલીજ વજનું ચૂર્ણ મેળવી, બ્રાહ્મીના પાનના રસની ત્રણ ભાવના દેવી, તે ૧ તોલો મદ તથા ઘી સાથે ખાવાથી ઉન્માદ અપસ્માર વિગેરે મગજના રોગ મટે છે. તેમજ ધીરજ, સ્મરણ શક્તિ, બુદ્ધિ અને ધારણા શક્તિ વધે છે.

પ્રકરણ ૩૧મું. ગુટિકા (ગોળી)

ગુટિકા બનાવવાની રીત પ્રકરણ ૨૬, પાન ૯૭માં જુઓ.

અર્શગુટિકા—હરડે, તલ, ભીલામાં સર્વનું ચુરણ કરી બમણો ગોળ મેળવી ૦ા તોલાની ગોળી કરી ૧ થી ૪ ગોળી ખાવાથી હરસ, પાંન્ડુ, કોઢ, ખાંસી શ્વાસ તથા બરોળ મટે છે. ચળી પાળવી.

અમર સુંદર ગુટિકા—હરડે, બહેડાં, આંબળાં, પીંપર, મરી, સુંઠ, રેણુકબીજ, પીંપરીમુળ, તજ, લોહભષ્મ, ચિત્રક, નાગકેસર, તમાલપત્ર, શુદ્ધ પારો, એલચી, વછનાગ, ગંધક મોથ, અકલગરો, ને વાવડીંગ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તેથી બમણો ગોળ મેળવી ચણા જેવડી ગોળી વાળી ૧ થી ૨ ગોળી ખાવાથી, ખાંસી, દમ, સંન્નિપાત, મળવ્યાધિ, અપસ્માર, સર્વ વાતરોગ અને ઉન્માદ મટે છે.

અભયાદિ મોદક—હરડે, પીંપરમૂળ, મરી, સુંઠ, તજ તમાલપત્ર પીંપર, મોથ, વાવડીંગ અને આંબળાં દરેક એક ભાગ, નસોતર

આઠ ભાગ, નેપાળાનાં મૂળ (દાંતિમૂળ) ૩ ભાગ, અને સાકર ૭ ભાગ સર્વેનું ચુરણ કરી મદમાં ગોળી વાળવી, ાા તોલાથી ૧ તોલા સુધી ઠંડા પાણીમાં ખાવાથી બંધકોષ, વિષમજ્વર, પાંડુ, શૂળ, સોજા, અગ્નીમાંધ, ગુલ્મ રોગ, ઉદર રોગ, વિદાહ, મૂત્ર કચ્છ, હરસ, પ્રમેહ, જલંદર, ભગંદર અને કોઢ રોગ મટે છે.

અર્ક અહિફેનાદિ ગુટિકા—આકડાનાં સુકાં રવાઇઆં તો. ૨, સાંધાલુણ તો. ૨, અફીણ સેકેલુ તો. ાા, ત્રણેને પાણીમાં વાટી વાલ વાલની ગોળી કરી ૧ તોલો ખાવાથી છાતીમાંથી લોહ પડે તેવી ખાંસી મટે છે.

અહિફેનાદિ ગુટિકા–અફીણ તો. ૪, જાવંત્રી તો. ૪, કસ્તુરી તો. ૧. કપુર તો. ૧ સર્વની ગોળી એકેક રતીની કરી, ૧ ગોળી ખાવાથી મધુપ્રમેહ મટે છે.

અમૃતાદિવટી–શુદ્ધ વછનાગ તોલા ૨, કોડીની ભષ્મ તોલા ૫, મરી તોલા ૯, ત્રણેને પાણીમાં ઘુંટી મગ જેવડી ગોળી કરી ૧ તોલા આદુના રસ કે પાણી સાથે ખાવાથી કફ, ત્રિદોષ જ્વર તથા અગ્નિમાંધ મટે છે.

અજમોદાદિગુટિકા—અજમો, હરડે, ખારેક, કેસર, દરેક એક એક ભાગ, જાયફળ, મોચરસ અને અફીણ અર્ધો અર્ધો, ભાગ, જાવંત્રી, લવીંગ અને મદ બબે ભાગ સર્વને પાણીમાં ઘુંટીને મદના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળી બાળકોને રોજ એક ગોળી આપવાથી બાળકોના ઝાડા, ઉલટી, અનિંદ્રા મટે છે.

અમૃતામોદક—ગળોનું ચુર્ણ તોલા ૧૬ લઇ તેમાં એકેક તોલો મદ તથા જુનો ગોળ તથા ઘી મેળવી એકેક તોલાની ગોળી કરવી તે વિષમ જ્વર, તથા જીર્ણ ધાતુગત જ્વર ઉપર આપવાથી મટે છે.

આકલ્લકાદિગુટિકા—અકલકરો, સિંધાલુણ, ચિત્રક, સુંઠ, આંબળાં, પીંપર, મરી, અજમો અને હરડે બધાંનું ચૂર્ણ કરી બીજોરાના રસમાં ગોળી વાળી ૨ વાલથી ૪ વાલ ખાવાથી ખાંસી તથા ગળાના વ્યાધિ ઉદરસ, દમ તથા સળેખમ મટે છે.

કસ્તુર્યાદિગુટિકા—કસ્તુરી, કપુર એકેક ભાગ, લવંગ ૨ ભાગ, પીંપર, બહેડાં તથા કડ અર્ધો અર્ધો ભાગ, દાડમની છાલ ૪ ભાગ સર્વેનું ચુરણ કરી કાથાના પાણીથી ઘુંટી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી તે ખાવાથી ખાંસી મટે છે.

કન્યાલોહાદિ ગુટિકા—એળીઓ તોલા ૧૦, હીરાકસી તોલા ૭ાા, તજ તોલા ૫, એલચી તોલા ૫, સુંઠ તોલા ૫, ગુલકંદ, તોલા ૨૦, મેળવી ગોળી કરી ૨ વાલ ખાવાથી સ્ત્રીઓને રૂતુશ્રાવ બહુ થતો હોય, અનિયમિત રૂતુ આવતુ હોય તેમજ રૂતુ ઘણી મુદતથી બંધ હોય તે બધાંને સુધારે છે.

કુંકુંમવટી—કેશર તથા અફીણ સરખે ભાગે લઈ ચોખાના વજનની મદમાં ગોળી વાળી ૧ થી ૩ ગોળી ખાવાથી ઝાડા મટેછે.

કૃમિઘ્ન ગુટિકા—શુદ્ધ કરેલાં ઝેર કચોલાં તોલા ૫, વાવડીંગ તો. ૧, બોડી અજમોદ તોલા ૫, અતિવિષ તોલા ૧, પીપર તોલા ૧, ઈંદ્રજવ તોલા ૧ સર્વને ખાંડી કુંવારના રસમાં ઘુંટી ગોળી વાળવી તે ૧ થી ૨ ગોળી ખાવાથી કૃમિરોગ મટે છે.

ગંધકવટી—લસણ, જીરૂ, ગંધક, સિંધાલુણ, ત્રીકટુ, હીંગ સર્વનું ચુરણ કરી લીંબુના રસમાં વાટી ગોળી કરી ખાવાથી કોલેરા મટે છે.

ગુડાદિવટી—ગોળ, સુંઠ અને પીંપર બાર બાર તોલા, મંડુર

તોલા ૪, તલ તોલા ૪, સર્વની ગોળી કરી ૦। થી ૦॥ તોલાની ગોળી કરી ખાવાથી સર્વ પ્રકારના સોજા મટે છે.

ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા—વજ, કચોરો, કરીયાતું, મોથ, ગળો, દેવ-દાર, હળદર, અતિવિષ, દારૂ હળદર, ચિત્રક મૂળ, પીંપરી મૂળ, ધાણા હરડે, બેઢાં, આંબળાં, ચવક, વાવડીંગ, ગજપીંપર, સુંઠ, મરી, પીંપર, સુવર્ણમાક્ષીક, જવખાર, સાજીખાર, સિંધાલુણ, સંચળ, બીડ લુણ દરેક ૦। તોલો, નસોતર, દાંતીમૂળ, તમાલપત્ર, તજ, એલચી, વાંસ કપુર, દરેક ૧ તોલો, લોહ ભષ્મ તોલા ૨, સાકર તોલા ૪. શીલાજીત તોલા ૪, ગુગળ તોલા ૮, સર્વનું ચુરણ કરી પાણીમાં ગોળી વાળવી ૦। તોલો પાણી સાથે ખાવાથી સર્વ જાતના પ્રમેહ, મુત્ર કચ્છ, મૂત્રાઘાત, પાંડુ, પથરી, પ્રમેહપીટીકા, કમળો, અંડવૃદ્ધી (વધરાંવળ), દાહ, નેત્ર રોગ, સ્ત્રીઓના રૂતુદોષ પુરૂષોના ધાતુગત દોષ મટાડી વિર્ય તથા બળમાં વૃદ્ધિ કરે છે.

દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા—મોટી દ્રાક્ષ તોલા ૨૦, મીંઢીઆવળ તોલા ૪, મોટી હરડે તોલા ૪, સાકર તોલા ૪, જાવંત્રી માસા ૬, કેસર માસા ૩ સર્વનું ચુરણ કરી દ્રાક્ષમાં ગોળી વાળવી તે ૧ તોલો ખાવાથી મળ શુદ્ધિ થાય છે. મળ સાથે રહેલ વાયુ તથા અમ્લપિત્ત વિગેરેને મટાડે છે.

સંજીવની ગુટિકા—સુંઠ, વાવડીંગ, પીંપર, ત્રિફળા, વજ, ગળો, ભીલામાં, શુદ્ધ વછનાગ, દશેનું ચુર્ણ ગોમૂત્રમાં ઘુંટી રતી રતીની ગોળી વાળી આદાના રસ સાથે એકેક ખાવાથી અજીર્ણ, ગુલ્મ, અને કોલેરા મટે છે, ઉલટીમાં ૨ ગોળી, સન્નિપાતમાં ૪ ગોળી અને સર્પવિષમાં ૩ ગોળી ખાવાથી મટે છે.

મુસ્તાદિવટી—ધાવડીનાં ફુલ, લોદર, મોચરસ, મોથ, બીલીફળ

ઈંદ્રજવ, શુદ્ધ પારો, અને ગંધક સર્વને વાટી ગોળી કરી ગોળ અને છાસ સાથે ૧ થી ૨ વાલ ખાવાથી અતિસાર તથા સંગ્રહણી મટે છે.

બૃહત્સુરણવટી—સુરણ તથા વરધારો સોળ સોળ ભાગ, મુસળી તથા ચિત્રક દરેક આઠ ભાગ અને હરડે, બેહડાં, આંબળાં, વાવડીંગ, સુંઠ, પીંપર, ભીલામાં, પીંપરીમૂળ અને તાલીસપત્ર એ નવે ચચાર ભાગ, તજ, એલચી અને મરી ત્રણે બબે ભાગ સર્વનું ચુરણ કરી બમણા ગોળમાં ગોળી કરી ખાવાથી હરસ, સંગ્રહણી, દમ, ઉદરસ, ક્ષય, બરોળ, શ્લીપદ, સોજો, હેડકી, પ્રમેહ, ભગંદર અને પલિત રોગ મટે છે તેમ અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે.

વિષમુષ્ટિ ગુટિકા—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વછનાગ, અજમો, ત્રિફળા (હરડાં, બેહડાં, આંબળાં) પંચલવણ, ચિત્રકમૂળ, જીરૂ, વાવડીંગ અને ત્રિકુટ એ અઢારે ચીજો સરખા ભાગે તો. ૧૮ લઇ સર્વની બરાબર શુદ્ધ ઝેરકચોલાં લઇ સર્વને લીંબુના રસમાં ઘુંટી બબે રતીની ગોળી કરી ૧ થી ૨ રતિ ખાવાથી જીર્ણવાત વ્યાધિ, શુક્રદોષ તથા મગજના રોગ મટે છે.

પથ્યાદિ ગુટિકા—હરડે ૩૦ તોલા, દંતીમૂળ, ૪ તોલા, નસોતર ૧ તોલો, ચિત્રક મૂળ તોલા ૪, પીંપર તોલો ૧ સર્વનું ચુરણ કરી ૩૨ તોલા ગોળમાં અર્ધા અર્ધા તોલાની ગોળી વાળી ૧ ગોળી ખાવાથી શીળસ, પાંડુ, હરસ, ખરજ તથા સંગ્રહણી મટે છે.

શંખવટી ગુટિકા—આંબલીનો ક્ષાર તો. ૪, પંચલવણ તોલા ૪, સર્વને લીંબુના રસમાં ભીંજવી તેમાં શંખના ૪ તોલા કટકા તપાવી તપાવીને વારંવાર ભષ્મ થઇ જાય ત્યાં સુધી બોળવા, પછી તેમાં હીંગ, સુંઠ, મરી, અને પીંપર દરેક એકેક તોલો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ પારો શુદ્ધ વછનાગ, દરેક તો ાા મેળવી લીંબુના રસમાં ઘુંટી ચણીબોર

જેવડી ગોળી કરવી. તે ૧ થી ૨ ગોળી ખાવાથી સર્વ જાતના ઉદર-ના રોગ, અજીર્ણ, શૂળ, કોલેરા અગ્નિમાંદ્ય અને ગુલ્મરોગ મટે છે.

લવીંગાદિ ગુટિકા-લવીંગ, બેહાં, મરી અને ખેરસારનું ચુરણ કરી બાવળની છાલના ઉકાળામાં ગોળી કરી, ૨ થી ૪ ગોળી ખાવાથી' કફ, દમ તથા ઉદરસ મટે છે.

પ્રાણાદિ ગુટિકા—મરી ૩૨ ભાગ, સુંઠ ૨૪ ભાગ, પીંપર તથા મરી દરેક ૧૬ ભાગ, ચવક તથા તાલીસ પત્ર આઠ ભાગ નાગકેસર ૪ ભાગ, તમાલપત્ર એક ભાગ, એલચી તથા વાળો બે ભાગ જુના ગોળ ૪૦ ભાગ દરેકનું ચુર્ણ કરી ગોળમાં ગોળી ના તોલાની વાળવી તે ગોળી ખાવાથી હરસ, મંદાગ્નિ અને પીનસ રોગ મટે છે. જો ગરમ પડે તો સુંઠને બદલે હરડે નાંખવી.

વાંનરી વટી—કોચાં તોલા ૧૬ ગાયનું દુધ તોલા ૬૪, બંને ઉકાળી દુધ ઘાટું થાય ત્યાં સુધી પકાવી પછી કોચાં ઉપરની છાલ કાઢી નાંખી બીજ કાઢીને તેને બારીક વાટી મેંદો કરી નાની ગોળીઓ કરવી તેને ગાયના ઘીમાં પકાવી બમણી સાકરની ચાસણીમાં ફેંણી ગોળીઓ ડુબી જાય તેટલા મદમાં એક એક ડુબાડવી, પછી તેમાંથી રોજ ૦। થી ૦॥ તોલાની એકેક ગોળી ખાવાથી વિર્યશ્રાવ મટે છે અને નસોની નબળાઇ મટી બળ તથા વિર્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

મંડુરવટી—દેવદાર, મોથ, દારૂ હળદર, સુંઠ, મરી, પીંપર, ચવક ચિત્રકમૂળ, તજ, વાવડીંગ, હરડે, બેહાં, આંબળાં અને સુવર્ણ-માક્ષીક ભષ્મ દરેક સરખે ભાગે લઇ તેથી બમણી મંડુર ભષ્મ લેવી તે સર્વને આઠગણા ગાયના મૂત્રમાં ઉકાળી ઘાટો પાક કરી ગોળીઓ વળાય તેવો જાડો પાક થાય ત્યારે ઉતારી તેની વટાણા જેવડી

ગોળીઓ વાળી ૧ થી ૪ ગોળી છાસ સાથે ખાવાથી કમળો, પાંડુ, હરસ, પ્રમેહ, સોજા, કફ, પુષ્ટિરોગ તથા ઉરૂસ્તંભરોગ, બરલ અને અજીર્ણ મટે છે.

વ્યોષાદિ ગુટિકા–સુંઠ, મરી, પીંપર, અમ્લવેત, ચવક, તાલીસપત્ર, ચિત્રક, જીરૂ અને આંબલી દરેક અકેક તોલો, તજ, તમાલપત્ર, અને એલચી દરેક તોલો ૦। ગોળ તોલા ૨૦, સર્વની ગોળમાં ગોળી વાળી ૦॥ થી ૧ તોલો ખાવાથી પીનસ, દમ, ખાંસી અને આમ મટે છે.

વ્યાઘ્રાદિ ગુટિકા—ભોંયરીંગણી, જીરૂ તથા આંબળાંનું ચુર્ણ કરીને તેની મદમાં ગોળી કરી ખાવાથી શ્વાસ તથા ઉર્ધ્વ વાયુ મટે છે.

મરિચ્યાદિ ગુટિકા—મરી તથા પીંપર અકેક તોલો, જવખાર અર્ધો તોલો, દાડમની છાલ તોલા ૨, સર્વનું ચુરણ કરી આઠ તોલા ગોળમાં ઘુંટી પા પા તોલાની ગોળી કરી અકેક ગોળી ખાવાથી, સર્વ પ્રકારની ખાંસી મટે છે.

આમલાદિ ગુટિકા—આંબળાં, કમળ, કઠ, શાલની ધાણી, અને વડની વડવાઇનાં કમળીઆં પાંચેના ચૂર્ણની અંદર મધ નાંખી ગોળીઓ કરવી તે ગોળીઓ મોંમાં રાખવાથી તૃષા તથા દારૂણ મુખશોષ મટે છે.

ગુડપિપ્પલ ગુટિકા—સુંઠ, એક ભાગ અને ગોળ બે ભાગ મિશ્ર કરી ગોળી ખાવાથી અજીર્ણ મટે છે.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

ગુગળ.

અમૃતા ગુગળ—ગળો તોલા ૬૪, ગુગળ તોલા ૩૨, હરડે બેહડાં, આંબળાં દરેક ૬૪ તોલા સર્વનું ચુરણ કરી ક્વાથ કરવા તેનું ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે પાણી ગળી કાઢી તેને ફરીથી અગ્નિ ઉપર ચઢાવવું તે ધાટું થાય ત્યાંસુધી ઉકાળી પછી તેમાં શુદ્ધ નેપાળો, સુંઠ, મરી, પીંપર, વાવડીંગ, ગળો, હરડે, બેહડાં, અને આંબળાં તથા તજ દરેક બબે તોલા, નસોતર ૧ તોલો સર્વનું ચુરણ કરી પાકમાં મેળવી ગોળીઓ વળાય તેવો જાડો થાય ત્યારે ઉતારી પાવલી ભારની ગોળીઓ વાળવી, તે ૨ થી ૪ ગોળી, ખાવાથી વાતરક્ત, કોઢ, હરસ, અગ્નિમાંદ્ય, દુષ્ટવ્રણ, પ્રમેહ, આમવાત, ભગંદર, નાડીવ્રણ તથા ઉરૂસ્તંભ અને સોજા મટે છે.

ત્રિફળા ગુગળ—હરડાં, બહેડાં તથા આંબળાં અને ગુગળ દરેક એકેક તોલો લઇ ચુરણ કરી તેમાં શુદ્ધ ગુગળ ૨૦ તોલાનો ઘીમાં ભૂકો કરીને મેળવવો પછી તેની પા, પા, તોલાની ગોળી વાળી પાણી સાથે ખાવાથી, ભગંદર, નાડીવ્રણ, સોજા ગુલ્મ, (પેટનો ગોળો) અને હરસ મટે છે.

સિંહનાદ ગુગળ—ત્રિફળા ૩૬ તોલા લઇ, તેનો ક્વાથ કરી ગાળી લઇ તેમાં શુદ્ધ ગંધક તોલા ૪, ગુગળ તોલા ૧૨, અને દીવેલ તોલા ૧૬ નાંખી લોઢાના કઢાયામાં પાક કરી તેની પાવલીભારની ગોળીઓ વાળી ૧ થી ૨ ગોળી ખાવાથી સર્વ જાતના વાયુ આમવાત, ઉદરરોગ, ગુલ્મ અને શૂળ મટે છે.

ત્રયોદશાંગ ગુગળ—બાવળ, આસોંદ, પલાંસી, ગોળ, શતાવરી, ગોખરૂ, રાસ્ના, નસોતર, સુવાં, કચુરો, યવાન, સુંઠ સર્વેનું સરખે ભાગે ચુરણ કરી તેટલોજ ગુગળ અને ગુગળથી અર્ધું ઘી નાંખી ૦ાા તોલાની ગોળીઓ વાળવી તે મદ, દુધ કે ઉના પાણી સાથે ખાવાથી વાયુ સંબંધીના તમામ રોગ મટે છે.

કિશોર ગુગળ—હરડે, બેઢાં, આંબળાં તથા ગળો દરેક તો. ૬૪ ખાંડી લોઢાનીકઢાઇમાં તેથી ૨૪ ઘણા પાણીમાં ઉકાળો કરી અર્ધું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી તે પાણી ગાળી લેવું. તેમા ૬૪ તોલા શુદ્ધ કરેલો ગુગળ નાંખી ફરી ઉકાળી ઘટ થવા દેવું. પછી નીચે ઉતારતી વખતે, હરડે, બેડાં, આંબળાં દરેક બબે તોલા, ગળો ૪ તોલા, ત્રિકટુ તથા વાવડીંગ એ ચારે બબે તોલા નેપાળાનાં મૂળ (દંતી મૂળ) તો. ૧, નસોતર તો. ૧ સર્વનું ચુરણ કરીને ઉપરના પાકમાં મેળવી પા, પા, તોલાની ગોળીઓ વાળવી, તે જરા ગરમ પાણી, દુધ કે મંજીષ્ટાદિ કવાથમાં એક ગોળી ખાવાથી, વાત રક્ત, કુષ્ટ, વ્રણ, પ્રમેહ પીટીકા, પ્રમેહ, ઉદર, અગ્નિમાંદ્ય, ખાંસી, સોજો તથા પાંડુ મટે છે.

યોગરાજ ગુગળ—સુંઠ, પીંપર, ચવક, પીંપરી મૂળ, ચિત્રક મૂળ, શેકેલી હીંગ, અજમોદ, ધોળા સરસવ, જીરૂ, નગોડનાં બી, ઇંદ્રજવ કાળીપાટ, વાવડીંગ, ગજપીંપર, કડુ, અતિવિષ, ભારંગ મૂળ, વજ મોરવેલ, એ દરેક ૦। તોલો, તે તમામથી બમણાં ત્રિફળા લઈ સર્વનું ચુરણ કરી તે સર્વની બરાબર શુદ્ધ ગુગળ તો. ૧૦ લઇ તે ગુગળ ઘીમાં સારી પેઠે ખાંડી ગોળ જેવો નરમ કરી તેમાં ચુરણ મેળવી અંગર ગોળની પેઠે ચુલે ચડાવી થોડા પાણીમાં પાક કરી તેમાં ઉપરનું ચુર્ણ મેળવી દઇ પાવલી ભારની ગોળીઓ કરવી તે લઘુ યોગરાજ જાણવો અને તેમાં બંગ (કલાઇ) ભષ્મ, નાગભષ્મ, લોહ ભષ્મ, રૂપાની ભષ્મ

અભ્રક ભસ્મ, મંડુર તથા રસ સીંદુર તો. ૪ મેળવવાથી મહા યોગ-રાજ ગુગળ થાય છે. તેની ૧ થી ૪ વાલની ગોળી વાળવી.

તેને રાસ્નાદિ ક્વાથમાં ખાવાથી તમામ જાતના વાના રોગ મટે છે, કાકોલ્યાદિ ગણના ક્વાથમાં ખાવાથી પિત્તરોગ, આરગ્વધાદિ ક્વાથમાં ખાવાથી કફરોગ, દારૂ હળદરના ક્વાથમાં ખાવાથી પ્રદર અને પ્રમેહ, ગાયના મૂત્રમાં ખાવાથી પાંડુરોગ, મધ સાથે લેવાથી મેદની વૃદ્ધિ, કડવા લીંબડાના ક્વાથમાં લેવાથી કુષ્ટરોગ, (કોઢ) કાળીપાટના ક્વાથમાં લેવાથી ઉંદરનું ઝેર, ત્રિફળાના ક્વાથમાં લેવાથી નેત્ર રોગ, પુનર્નવાદિ ક્વાથમાં લેવાથી સર્વઉદર તથા ગુલ્મ રોગ, વરીયાળી, સુંઠ, ધાણા તથા ગોખરૂના ઉકાળામાં ખાવાથી પેટનું શુળ, આમવાયુ, શુક્રદોષ તથા આર્તવ દોષ મટી પાચન શક્તિ થાય છે. મહા તથા લઘુ-રાસ્નાદિ ક્વાથમાં ખાવાથી અર્દિત વાયુ, હનુગ્રહ, અપબાહુક, અર્ધાંગ વાયુ, આમવાત, ગૃધસી વિગેરે વાત વિકારો મટે છે; બીજા તમામ રોગમાં ઘી તથા મધ સાથે મેળવી લેવો, મંજીષ્ટાદિ ક્વાથમાં લેવાથી રક્ત વિકાર, ત્રિફળાના ક્વાથમાં લેવાથી ભગંદર તથા નાડીવ્રણ, અને ઘીમાં લેવાથી સાધારણ ચાંધિયા, અશક્તપણું, શુક્રદોષ અને ઉપદંશ-વાળા વાતવિકાર મટે છે.

પથ્યાદિ ક્વાથ—હરડે ૧૦૦, બેડાં ૨૦૦, આંબળાં ૪૦૦ (દરેકની છાલ સરખે ભાગે લેવાથી પણ ચાલે) સર્વને ખાંડી અધ-કચરાં કરી એક રાત ૧૦૨૪ તોલા ભાર પાણીમાં પલાળી બીજે દીવસે અર્ધું પાણી બાકી રહે એટલે ઉકાળી પાણી ગાળી લઇ ફરી ચુલા ઉપર ચડાવી જાડુ થાય ત્યારે ઉતારી તેમાં વાવડીંગ, દાંતીમૂળ, ત્રિફળા, ગળો, પીંપર, નસોતર, સુંઠ ને મરી દરેક બબે તોલા લઇ

ચુરણ કરી ૦। થી ૧ તોલાની ગોળીઓ વાળી ખાવાથી અરુચી, સંગડાપણું ખરલ તથા પાંડુ મટે છે.

પ્રકરણ ૩૩ મું. ફાન્ટાદી ઔષધ.

ફાન્ટ તથા મન્થ બનાવવાની રીત પ્રકરણ ૬ ઠામાં જુઓ.

યવાગુન્થઃ—જવ શેકીને તેનો લોટ કરી તેમાં ટાઢુ પાણી પલળે તેવું રેડી, હલાવી ખાવાથી તૃષ્ણા, દાહ, તથા રક્તપિત્ત રોગ મટે છે.

ખર્જુરાદિમન્થ—ખજુર, દાડમ નાંખી, દ્રાક્ષ, કોકમ, આંબલી આંબળાં અને ફાલસા સર્વનો મન્થ કરી પીવાથી સર્વ મદ વિકારો મટેછે.

મધુકાદિફાન્ટ—મહુડાંનો ફૂળ, શવન, રતાંજલી ફાલસાં, કમળનું નાળવું, (દીન્ટીયું) કમળનું ફુલ, લોદર, શવનની છાલ, નાગકેસર હરડાં, બહેડાં, આંબળાં, કપુરી મધુરીના વેલાનાં ફુલ, દ્રાક્ષ અને શાલની ધાણી સરખે ભાગે લઇ હીમ કરવો તે સાકર અને મદ સાથે પીવાથી વાતપિત્ત, જવર, દાહ, તૃષ્ણા, મૂર્ચ્છા, અસ્વસ્થપણું, ભ્રમ, રક્તપિત્ત, અને મદરોગ મટે છે.

મસુરાદિમન્થઃ—મસૂરની દાળ શેકીને લોટ કરવો, તેમાં દાડમના બીનું પાણી નાંખીને હાથથી હલાવી મદ સાથે ખાવાથી ત્રિદોષજન્ય ઉલટી મટે છે.

ભાગ ૭ મો.

ચિકિત્સા સ્થાન.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

તાવ, જ્વર, Fever.

શરીરમાં સ્વાભાવિક ઉષ્ણતા કરતાં વિશેષ ઉષ્ણતા જણાય તે તાવનું ચિન્હ છે. વાતપિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો અયોગ્ય અહાર વિહાર હોજરીમાં જઇને રસને દૂષિત કરીને કોઠાના અગ્નિની ગરમીને બહાર કાઢી તાવને ઉત્પન્ન કરે છે. એવું આર્ય વૈદકશાસ્ત્ર માને છે.

આર્ય વૈદક શાસ્ત્ર પ્રમાણે વાતજ્વર, પિત્તજ્વર, કફજ્વર વાતપિત્ત જ્વર, કફવાત જ્વર, કફપિત્ત જ્વર, સન્નિપાત જ્વર આગંતુક જ્વર, જીર્ણ જ્વર વિગેરે છે.

અંગ્રેજી મત પ્રમાણે સાદો જારી તાવ, ટાઇફસ, ટાઇફોઇડ ઉલટતો, આંતરીયો-રોજનો, એકાંતરીઓ તરીઓ, ચોથીઓ, સંતતજ્વર અને ફુટી નીકળતા તાવ આ પ્રમાણે ભેદ છે.

કારણ—અતિ ગરમ, અતિ ઠંડો, ભારે, બગડેલો, વાસી, વિગેરે અયોગ્ય અહાર વિહાર, ખરાબ પાણી, ખરાબ હવા વિગેરેથી તાવ આવે છે. મિથ્યા અહારવિહારથી વાતાદિ દોષો કોપીને આમાશયના આશ્રયે કોષ્ટાગ્નિને બહાર કાઢી રસ ધાતુમાં મળી જઇ તાવને ઉત્પન્ન કરે છે.

લક્ષણ—તાવથી શરીર ઉનું થાય છે. થાક, મોઢું ફીકું પડવું

આંખમાંથી પાણી જવું, ટાઢ વાવી, અભાવ, ભારેપણું વિગેરે તાવનાં લક્ષણ છે.

ઉપાય—તાવનો સાધારણ ઉપાય ઉપવાસ છે. દ્રાક્ષ, હરડે, ખડસલીગો પીતપાપડો, મોથ, કડુ અને ગરમાળાના ગોળનો ઉકાળો પીવાથી ઝાડો થઇ તાવ મટે છે.

વાતજ્વર—બગાસાં આવે એ તેનું મુખ્ય લક્ષણ છે. લઘુ-સુદર્શન ચુર્ણ કે મહાસુદર્શન ચૂર્ણથી મટે છે. ધમાસો, નાગરમોથ અને ગળોનો ઉકાળો આપવો.

પિત્તજ્વર—આંખોમાં બળતરા થવી એ પિત્તજ્વરનું લક્ષણ છે. પટોલાદિ કવાથથી મટે છે. પિત્તપાપડો, વાળો, રક્તચંદન, ધાણા તથા સુંઠનો અથવા તો એકલા પિત્તપાપડાનો ઉકાળો આપવાથી મટે છે.

કફજ્વર—ખોરાક ઉપર અરૂચિ થવી એ કફજ્વરનું લક્ષણ છે. નગોડના પાનનો કવાથ પીંપરની ભૂકી નાંખીને પીએ. નાગર-મોથ, ધમાસો, સુંઠ અને અરડુસીનો ઉકાળો આપવાથી મટે છે. અરડુસીનાં પાન, ભોંરીંગણી તથા ગળોના ઉકાળામાં મદ નાંખી પાવાથી મટે છે.

સર્વ તાવના ઉપાયો—કરીયાતું, વાળો, કડુ, ગળો અને મોથ દરેક અકેક તોલો લઇ સવાર સાંજ પીવાથી તાવ મટે છે.

સન્નિપાત જ્વર—ત્રણે દોષનો તાવ તે સંનિપાત કે સનેપાત-નો તાવ છે. અભયાદિ કવાથ આપવાથી ફાયદો થાય છે. આ તાવમાં ટાઢ, શૂળ, આંખો ફાટવી, પરસેવો શરીર સુકાવું વિગેરે લક્ષણો થાય છે. સુંઠ, દેવદાર, કચોરાં, પિત્તપાપડો, રીંગણી, કરીયાતું, ના-ગરમોથ, કાંસકી અને ધમાસાનો ઉકાળો પીંપરનું ચુર્ણ અને મદ નાંખી આપવાથી મટે છે.

વિષમજ્વર.

કારણ—એકવાર આવેલા તાવનું મૂળ મટાડ્યા સિવાય ઉપરચોટીયો દવાના જોરથી દબાવી દેવામાં આવે છે તે થોડા દિવસ પછી પાછો અયોગ્ય આહાર વિહારથી ફરી ઉથલો મારી તાવ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને વિષમજ્વર કહે છે.

લક્ષણ—તાવ અનિયમિત ચઢે ઉતરે છે. કોઇ વખતે થોડા વખત રહી ઉતરે, કોઇ વખત વધારે વખત રહે, કોઇવાર ટાઢ સાથે આવે, કોઇવાર ગરમીથી આવે એવા તાવને વિષમજ્વર કહે છે.

મલેરીઆ—ઝેરી હવાથી રોજ, એકાંતરીઓ અને ચોથીઓ એમ નિયમિત દિવસે તાવ આવે છે તે મલેરીઆનો તાવ છે.

સતત—૧૨ કલાકને આંતરે આવે તે સતત તાવ છે. તેનો દોષ લોહીમાં રહે છે.

ઉપાય—કડુ તથા સાકરની ઠંડા પાણી સાથે ફાકી લેવાથી મટી જાય છે. પટોલાદિક ક્વાથ આપવો પણ સારો છે.

રોજીઓ—૨૪ કલાકને અંતરે આવનાર તે રોજીઓ તાવ છે. તેનો દોષ માંસમાં રહે છે.

દ્રાક્ષાદિ ક્વાથથી મટે છે. કડવાં પરવળ, ઇંદ્રજવ, ઉપલસરી, હરડે, લીંબડાની અંતરછાલ, ગળો અને વાળાનો ક્વાથ પાવાથી મટે છે. પટોલાદિ ક્વાથથી મટે છે.

એકાંતરીઓ—એક દિવસ આવે અને એક દિવસ ન આવે અને ત્રીજે દિવસે આવે તે એકાંતરો તાવ છે. તેનો દોષ મેદ-ચરબીમાં રહે છે.

ઉશિરાદિ ક્વાથ, સાકર તથા મધ નાંખી પીવાથી મટે છે. અગથીયાના પાનના રસનાં નાકમાં ટીપાં નાંખવાથી મટે છે.

ચોથીઓ—દર ચોથે દિવસે આવનારો તાવ તે ચોથીઓ તાવ છે. આ તાવ હાડકાંમાં રહે છે.

ઉપાય–અભયાદિ કવાથ સર્વ પ્રકારના વિષમજ્વરો, ટાઢીઆ, આંતરીઆ કે પિત્તના તાવોને કે મુંઝારાને માટે સારો ઉપાય છે.

લઘુસુદર્શન ચુર્ણ કે મહા સુદર્શન ચુર્ણ તમામ પ્રકારના તાવને ફાયદો આપે છે. ભારંગમૂળ, નાગરમોથ, પીતપાપડો, ધમાસો, સુંઠ, કરીયાતું, કડુ, પીંપર, ભોરીંગણી તથા ગળોનો ઉકાળો પીવાથી મટે છે.

ટાઢીઓ તાવ—ાા તોલો કાળાં મરી તથા તેટલીજ સાકર તાવ આવતા પહેલાં ચાવી જવાં પછી બે કલાક સુધી પાણી પીવું નહિ. આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસમાં તાવ મટે છે.

ગળો, કરીયાતું, લીમડાની છાલ, અને કડાછાલ રાત્રે પાણીમાં પલાળી સવારે પાણી ગળી અને પીવું તેથી મટે છે.

કરીયાતું, અતિવિષ, ઇંદ્રજવ, ગળો, ધાણા, અને વાળા દરેક એકેક તોલો લઇ ઉકાળો કરી દિવસમાં બે વખત પીવાથી મટે છે.

જીર્ણજ્વર.

કારણ–એ નવો તાવ નથી પણ તાવ મટી ગયા પછી થોડો થોડો તાવ શરીરમાં રહે છે અને તે બેકાળજીથી દવા ન કરવાથી શરીરમાં રહી જાય છે અને જેમ જેમ જુનો થતો જાય છે તેમ જીર્ણ થતો જાય છે. વિષમજ્વરનું જીર્ણરૂપ તેજ જીર્ણજ્વર છે.

લક્ષણ—તાવ નહી જેવો હાડમાં આવે, શરીર લુખાપણું, ચામડી પર સોજા આવવા અથવા સુકાઈ ફીકકું પડી જવું એ જીર્ણજ્વરનાં લક્ષણ છે.

ઉપાય—જીર્ણજ્વરને મટાડવામાં ગળોસત્વ ઉત્તમ કામ કરે

છે. લીંડીપીંપર તથા સાકર સાથે ગળોસત્વ દુધમાં લેવાથી જીર્ણજ્વરને માથાનો દુ:ખાવો મટે છે.

સિતોપલાદિ ચૂર્ણ—ઘી તથા મધ સાથે ચાટવાથી જીર્ણજ્વર મટે છે.

ગળોનું સત્વ ઘી અને સાકર કે મધ સાથે આપવાથી મટે છે. મધ અને પીંપર ચાટવાથી મટે છે. જુના ગોળમાં જીરાનું ચુર્ણ ખાવું, દુધ અને પાણી એકઠાં કરી તેમાં સાટોડી, બીલાં અને એલચી નાંખી પાણી બળી જાય ત્યારે તે દુધ ગળીને પીવાથી મટે છે.

સુંઠ, ગળો, નાગરમોથ, વાળો, ધાણા, અને કરીયાતું સરખે ભાગે લઇ ઉકાળો કરી રોજ બે વખત પીવાથી મટે છે.

સંતતજ્વર–રીમીટંટ ફીવર (**Remittent fever**) આ તાવ વિષમજ્વરનો પ્રકાર છે. આ તાવ શરૂ થાય છે ત્યારથી અણઉતાર રહે છે.

ઉપાય—પટોલાદિ ક્વાથ આપવાથી આ તાવ મટે છે. તેમ અભયાદિ ક્વાથથી આ તાવ મટે છે.

વાળો, સુંઠ, પોખરમૂળ, કડુ, રાસ્ના, ગળો, ભારંગમૂળ, કચોરો, ધમાસો, અરડુસો, મોથ, બ્રાહ્મી, વજ અને કરીઆતું દરેક એક એક તોલો લઇ તેનો ક્વાથ કરી દિવસમાં બેવાર પીવાથી મટે છે.

સાદો જારી તાવ–કારણ—શરદીથી, તાપમાં રખડવાથી, થાકથી કે એવાંજ કારણોથી સાદો તાવ આવે છે.

લક્ષણ—શરીર ઢીલું પડે. અણગમો, દાહ, માથુ દુ:ખવું વિગેરે લક્ષણ થાય છે.

ઉપાય—વાત પિત અને કફના તાવોના ઉપાયોથી આ તાવ મટે છે. સુદર્શન ચુર્ણથી આ તાવ મટે છે. પટોલાદિ ક્વાથથી પણ મટે છે. પીતપાપડો, લીંબડાની અંતરછાલ, અને ગળોનો ઉકાળો

પીવાથી આ તાવ મટે છે. અતિવિષની કળી, લીંબડાની અંતરછાલ, તથા ગળોનો ઉકાળો પાવાથી પણ મટે છે.

ટાઇફોઇડ તથા ટાઇફસ તાવ.

Typhoid or Enteric & Typhus Fevers.

કારણ—આ તાવ ઝેરી હવામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

લક્ષણ—ધીમે ધીમે તાવની શરૂઆત થઇ પછી શરીર ઢીલું પડી જઇ ટાઢ ચઢે છે. શરીર ગરમ થાય છે. જીભપર છારી, શરીર નિસ્તેજ થવું અને રોજ ગરમી વધતી જાયછે. પેટ ચઢવું, હેડકી આવવી, ફોતરાં જેવો ઝાડો થવો અને ઝાડે લોહી પડવું આ લક્ષણો થાય છે.

ઉપાય—હીએરાદિ ક્વાથ દ્રાક્ષાસવ સાથે આપવો. અજમોદાદી-ગોળી અથવા ઇપીકાકયુઆના પાવડર બએ ગ્રેન સવાર સાંજ આપવું.

ગાંઠીઓ તાવ-પ્લેગ.

કારણ—ઝેરવાળા જંતુઓ તેનું કારણ છે, ચાંચડના ડંખદ્વારા પ્લેગના જંતુઓ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે.

લક્ષણ—દર્દીને ગળામાં, સાથળમાં કે કાખના મૂળમાં બદ જેવી ગાંઠ થાય છે અને ભયંકર તાવ આવે છે.

ઉપાય—ખુલ્લી હવામાં રહેવું, અને જંતુવાળા સ્થળમાં કે ઘરમાં રહેવું નહિ.

અભયાદિ ક્વાથ આપવો, ત્રિફલાદિ ક્વાથથી પણ મટે છે. અને ગાંઠપર લીંબડાનાં બાફેલાં પાન તથા મીઠું ખદખદાવીને પોટીશ મારવી.

ત્રિફલાદિ ક્વાથ સાથે લીંબડાની અંતરછાલ, કાળીજીરી અને વાવડીંગ મેળવી ઉકાળી કરી પાવાથી મટે છે.

ગાંઠપર કુંગળી બાફીને તેમાં હીંગળો ભભરાવી ગાંઠપર પોટીશ મારવી તેથી મટે છે.

શીળી બળીઆ—(Small Pox) સ્મોલ પોકસ.

કારણ—બહારની ઝેરી હવાથી આ રોગ થઈ આવે છે.

લક્ષણ—આખા શરીરપર ઝીણા ઝીણા દાણા ફુટી નીકળે છે અને તાવ આવે છે.

ઉપાય—ગૌશિતળા કઢાવવાથી આ રોગ થતો નથી એમ માનવામાં આવે છે. વાદળી કે એવું બીજુ કપડું ગરમ પાણીમાં બોળીને શેક કરવો, ભીંગડાંપર કાર્બોલીક તેલ ચોપડવું, ગુલકંદ ખાવાથી, કારેલીનાં પાનનો ઉકાળો કરી હળદરના ચુર્ણ સાથે પીવાથી, ફાયદો થાય છે. મજીઠ, વડની છાલ, પીંપરની છાલ, સરસડા તથા ઉમરડાની છાલ વાટીને તેનો દાણા ઉપર લેપ કરવો.

લીંબડાની અંતરછાલ, પીતપાપડો, કાળીપાટ, પટોળ, સુખડ, રતાંજળી, વાળો, આંબળાં, કડુ, ધમાસો અને અરડુસીનું ચુર્ણ કરી તેમાં સાકર નાંખી પાણી રેડવું પછી તે પલાળીને તેનું પાણી થોડું થોડું પાયા કરવાથી ફાયદો થાય છે.

ઓરી—આ રોગ બાળકોનેજ થાયછે. આંખ, નાક, ગળે શ્વાસ જલ્દી ચાલે, તાવ આવે, માથું દુઃખે, ઝાડો થાય અને ચામડી પર લાલ સોજો આવે છે.

ઉપાય—વારંવાર પાણીને બદલે કાળી દ્રાક્ષ તથા ધાણાનું પાણી આપ્યા કરવું.

તમામ પ્રકારના તાવને માટે અમારી **જ્વરહર ગુટિકા** અકિસર ઉપાય છે. કોઇ ઉપાયે ન મટે તો તુરતજ મંગાવવા ભલામણ છે. ડબી ૧ ની કીં. રૂ. ૧–૦–૦

રતવા—ઇરીસીપેલાસ-Erysipelas.

કારણ—ખરાબ ઝેરી હવા, પ્રમેહ, ઝેરીજંતુ, ઉંદરના વિષથી અને વિરૂદ્ધ અહાર વિહારથી આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—તાવ આવી ચામડી લાલ થાય છે. શરીરના કોઈ કોઇ ભાગમાં બળતરા સાથે લાલ સોજો આવે છે અને ગુડ઼ખાલે છે. અંદર બળતરા અને તણુખા મારે છે.

ઉપાય—હલકો જુલાબ આપવો, ગરમ પાણીનો શેક કરવો, દશાંગ લેપ ચોપડવો.

કરીયાતું, અરડુસીનાં પાન, કડુ, કડવાં, પરવળ, ત્રિફળા, રતાંજળી તથા લીંબડાની અંતરછાલનો ઉકાળો કરી પાવાથી રતવા, બળતરા દાહ અને સોજો મટી જશે.

ગોરૂચંદનનો લેપ કરવો. શંખજીરૂ અથવા લીંબડાના પાન બાફીને રતવાના સોજાપર બાંધવાં.

છતાં રતવા ન મટે તો અમારી **રતવાની ગોળીઓ** મંગાવી ઉપયોગ કરવો. ડબી ૧ની કીં. રૂ. ૧) ચોપડવાનો મલમ કી. ૦—૮—૦ આ દવાથી રતવાના ઘણા કેસો મટયા છે.

વિસૂચિકા-કોગળીયુ-કોલેરા-Cholera.

કારણ—અહારની ઝેરી હવાથી આ રોગ થાય છે. તે ઝેરી તત્વ હવા મારફત કે પાણી મારફત શરીરમાં પ્રવેશ કરી અજીર્ણને ઉત્પન્ન કરે છે. જેમાં જેમને જઠરમાં અજીરણનો વિકાર હોય તેમને આ રોગ તુરત લાગુ પડે છે.

લક્ષણ—આ રોગમાં ઝાડો અને ઉલટી થાય છે, શરીરમાં ગોટલા ચઢવા, ચુંક આવવી, તરસ લાગવી, બળતરા થવી, પેશાબ

બંધ થવો, શરીર ઠંડુ પડવું, આંખમાં ખાડા પડવા અને નાડી ક્ષીણ થવી એ આ રોગનાં લક્ષણ છે.

ઉપાય—અજમાનાં ફુલ અને કપુર એક શીશીમાં એકઠાં કરવાથી કપુરનો અર્ક બનશે તેમાંથી થોડાં થોડાં ટીપાં બબ્બે કલાકે આપવાથી ફાયદો થાય છે. ફુદીનાના રહામાં ડુંગળીનો રસ તથા એલચી મેળવીને પાવાથી ફાયદો થાય છે. ડુંગળી અને આદાનો રસ બબ્બે તોલા મિશ્ર કરી તેમાં થોડું ઘી નાંખી પાવો. અંઘેડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. લીંબુના રસમાં કેસર મેળવી પાવું. સુંઠ ૩ તોલા, અફીણ ૧ તોલો, ઝેરકોચલાનું ચુર્ણ ૨ તોલા મિશ્ર કરી ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ કરી બબ્બે ત્રણ ત્રણ કલાકે એકેક ગોળી આપવાથી ફાયદો થાય છે.

હરડેની ફાકી અને સાજીખાર સરખે ભાગે લઇ પાવલીભારની ફાકી આપવાથી ફાયદો થાય છે.

કાથો ૩ વાલ, હીરાદખણ ૩ વાલ, અને અફીણ ॥ રતી વાટીને તેની ૪ પડીકી કરવી તે એકેકી પડીકી દર ત્રણ કલાકે પાણીમાં આપવી તેથી ફાયદો થશે. લઘુકવ્યાદરસ, સંજીવની, ગંધકવટી વિગેરે દવાઓ સારો ફાયદો કરે છે. આ દવાઓ અમારે ત્યાંથી મળશે તેમજ અમારી **કોલેરા નિવારણ ગુટિકા** આ રોગ ઉપર રામબાણ ઇલાજ છે તે પણ અમારે ત્યાંથી મળી શકશે તે દવાથી હજારો કેસો મટી શક્યા છે.

તજ, એલચી, સુંઠની ભૂકી આપવી. તેમજ સુંઠ, મરી, પીંપર, જીરૂ, અજમો, કડવી જીરી, કાચકાં, દીકામારી, શેકેલી હીંગ, મરચાં, લસણ અને ડુંગળીનો રસ વિગેરે જે મળે તેને વાટીને પાણી સાથે આપવાં, તેથી ફાયદો થશે.

પ્રકરણ ૩૫ મું.

વા-વાતવ્યાધિ-Diseases of Nervous System.

કારણ—અતિ ઉજાગરો, મળમૂત્રના વેગને રોકવો, રસાદિ ધાતુનો ક્ષય, લુખું, ટાઢું કે હલકું અન્ન ખાવું, આમદોષ, ઉપવાસ, હદ ઉપરાંત સ્વારી કરવી વિગેરે કારણોથી વાયુ કોપે છે, અને શરીરના સર્વાંગ કે એકાદ અંગમાં પ્રવેશ કરીને દરદો ઉત્પન્ન કરે છે.

લક્ષણ—સાંધા અકડાઇ જવા, સાંધામાં વેદના થવી, રૂવાટાં ઉભાં થવાં, લંગડાપણું, સોજો, સાંધા કે અંગમાં સોય વાગવા જેવું થવું, શુક્ર, રજ કે ગર્ભ ધારણનો અટકાવ, અંગ ફરકવું, ધ્રુજવું, રહી જવું, શળાં ફુટવાં વિગેરે લક્ષણ થાય છે. આ પ્રકારે જુદા જુદા લક્ષણોવાળા મળી ૮૦ પ્રકારના વાત વ્યાધિ છે.

ઉપાય—એરંડમૂળનો ઉકાળો જવખાર નાંખીને પીવો અને પાન દીવેલ ચોપડી ગરમ કરી રહી ગયેલા સાંધાપર બાંધવાં. સુંઠના ઉકાળામાં દીવેલ નાંખીને પીવાથી ફાયદો થાય છે. વા ઉપર દીવેલ બહુ ફાયદાકારક છે.

લસણની ફોલેલી કળીઓને તેલમાં કકડાવી સીંધાલુણ મેળવી ખાવી. અડદનાં વડાં ખાવાં, મેથી ખાવી, વા ઉપર ગુગળની પટીઓ મારવી.

મહારાસ્નાદિ કવાથથી તેમજ યોગરાજ ગુગળથી મટે છે. અજમો, પીંપર, વરીયાળી, નાગરમોથ, મરી અને સીંધવ દરેક એક એક ભાગ, હરડે ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ, વરધારો ૧૦ ભાગ અને ભારંગમૂળ ૩૬ ભાગ સર્વનું ચુર્ણ કરી ગોળમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી તેમાંથી ૧ ગોળી ગરમ પાણી સાથે ખાવી, તેથી મટે

છે. ઇંદ્રજવ, ચિત્રો અને સુંઠનું ચુર્ણ ઘીમાં ખાવાથી મટે છે. મેથી, માલકાંકણી, શતાવરી વિગેરે વાત વ્યાધિમાં સારો ફાયદો કરે છે. વા ઉપર નગોડના પાનનો રસ ચોપડવાથી, ફાયદો થાય છે. સરગવાનો રસ, આદુનો રસ, બકરીનું દુધ ૧ શેર અને પાણી ૪ શેર એકત્ર કરી પાણી બળી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળીને તેલ ગાળી લેવું. તે વા ઉપર ચોપડવાથી મટે છે. આ રોગને માટે **વાતારિરસ** તથા **વાતારી** તેલ અમારે ત્યાંથી મંગાવી ઉપયોગ કરવાથી મટશે.

સંધિવા–ર્યુમેટિઝમ–Rheumatism.

કારણ—ઠંડી તથા શરદીથી, ખટાઇ ખાવાથી, ઉપદંશ કે પ્રમેહથી અને વિરૂદ્ધ ખાનપાનથી લોહીમાં ખટાશ વધી ક્ષારનો ભાગ ઘટે છે ત્યારે સાંધા અકડાઇ જાય છે.

લક્ષણ—આ દરદમાં શરીરના સાંધા રહી જાય છે.

ઉપાય—દીવેલનો રેચ લેવાથી અને સાંધાપર દીવેલ ચોપડી શેક કરવાથી મટે છે.

વાત વ્યાધિમાં કહેલા ઉપાયો કરવાથી મટે છે. સુંઠ, એરંડમૂળ, દેવદાર અને ગળોનો ઉકાળો પીવાથી સંધિવા મટે છે.

હરડે, સુંઠ, દેવદાર સરખે ભાગે લઇ તેમાં ગુગળ તેથી બમણો નાંખી દીવેલમાં ઘુંટી બોર જેવડી ગોળીઓ કરી એકેક ગોળી રોજ ખાવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

લસણના ૧ તોલા રસમાં ફુલાવેલી હીંગ, જીરૂ, સંચળ, સીંધવ તથા સુંઠ; મરી અને પીંપર બબે વાલ મેળવી પીવાથી અને તે ઉપર એરંડાના મૂળનો ઉકાળો પીવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

રાસ્ના, દીવેલાનું મુળ, વજ, દેવદાર, સુંઠ, ધમાસો હરડે,

અસિલિય, શતાવરી, નાગરમોથ અને અરડુસીના પાનનો ઉકાળો રોજ પીવાથી મટશે.

બહાર નગોડનાં પાન બાફીને બાંધવાં, માલકાંકણી અજમો મેથી તથા કાળી જીરી અને તલ સર્વને પીલી કાઢેલું તેલ ચોપડવું, ગુગળનો લેપ કરવો, સાંધા ઉપર મહાનારાયણ તેલ ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે. તે તેલ અમારે ત્યાં મળશે.

મહારાસ્નાદિ કવાથ સાથે મહાયોગરાજ ગુગળ ખાવાથી અને સાંધા ઉપર મહાનારાયણ તેલ ચોપડવાથી સારો ફાયદો થાય છે. એ ત્રણે દવા અમારી ફાર્મસીમાં મળશે.

આમવાત.

કારણ—પ્રકૃતિ વિરૂદ્ધ અહાર વિહાર કરવાથી, વ્યાયામ નહી કરવાથી, જઠરનો કાચો રસ (આમ) વાયુ ને લીધે કફના સ્થાનમાં જાય છે ત્યાંથી કફથી બગાડીને ધોરી રગમાં પ્રવેશ કરે છે અને નસોમાં ભરાય છે, અને ત્યાં કોપિત થઇને કેડમાં પ્રવેશ કરી શરીરને જડ બનાવે છે.

લક્ષણ—હાથ, પગ, ઘુંટી, કેડ, ઘુંટણ, અને સાથળમાં વેદનાવાળો સોજો આવી વીંછીના ડંખ જેવી વેદના કરે છે. શરીર ભારે થઇ શૂળ નીકળે, ઉંઘ ન આવે, ઉલટી, મૂર્છા, છાતીમાં શૂળ, ઝાડો ન થવો અને શરીર જડ તથા જકડાઇ જાય છે.

ઉપાય—સંધિવામાં અને વાત વ્યાધિમાં બતાવેલા ઉપાયોથી મટે છે. સુંઠ અને ગળોનો ઉકાળો દીવેલ નાંખી પીવાથી મટે છે. સાટોડી, એરંડો, ભોંરીંગણી, પીલુડી, મરવો અને સરગવાના પંચાંગનો કવાથ કરી પીવાથી મટે છે.

રાસ્ના, દેવદાર, ભીલામાં, સુંઠ, મરી, પીંપર એરંડાનાં મૂળ, આટોડી અને ગળોના ઉકાળામાં સુંઠનુ ચૂર્ણ નાંખી પાવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

પક્ષાઘાત.

કારણ—મગજ તથા બરડાની કરોડમાંના મજ્જાતંતુઓ ઉપર લોહિનો ડાબ પડવાથી તે તંતુઓનો વ્યાપાર બંધ પડવાથી પક્ષાઘાત થાય છે. મગજમાં લોહી ચંઢવાથી કે રકતસ્રાવ થવાથી મજ્જાતંતુઓ પર દબાણ થવાથી પોતાનું કામ કરતાં અટકી પડે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં મગજને પોષણ ન મળવાથી, ઉપદંશથી, દારૂ પીવાથી, પણ આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—મગજની ઇચ્છાના હુકમને મજ્જાતંતુઓ બજાવવા માટે લોહીના દબાણથી અશક્ત થઇ જાય છે ત્યારે જે બાજુનો વ્યાપાર બંધ પડે છે તે અવયવ જુદો પડે છે અને તે અવયવ, જીભ, કાન, નાક, આંખ, હાથ, ચ્હેરો વિગેરે રહી જડવત થઇ જઇ કાંઇ કાર્ય કરી શકતાં નથી, અને શરીરનું ડાબું કે જમણું અંગ જુદું પડી જાય છે.

ઉપાય—દુધ સાથે દીવેલનો લાંબી મુદત ઉપયોગ કરવાથી ફાયદો થાય છે. લસણ ખાવાથી મટે છે. મહારાસ્નાદિ ક્વાથ સાથે મહા યોગરાજ ગુગળ ખાવાથી પણ મટે છે. લસણ, અન્ન સાથે કે ઘીમાં તળીને ખાવાથી, તેની ચટણી કરી ખાવાથી મટે છે. વાતારિરસથી આ રોગ મટે છે. આ દવા અમારે ત્યાં મળી શકશે.

ઉરૂસ્તંભ—પારાપ્લીયા Paraplegia.

કારણ—કરોડરજ્જુના નિચેના ભાગમાં વ્યાધિ થવાથી વધારે ઢીલો કે સખ્ત થાય છે ત્યારે તેની અંદરના મજ્જાતંતુઓ કામ

કરતા બંધ થાય છે તેથી પગ સાથેનો વ્યાપાર બંધ પડે છે જેથી સાથળ ઝલાઇ જાય છે તેને ઉરુસ્તંભ કહે છે. અતિ ઠંડાં, ભારે, ગરમ કે ચીકણા ખોરાકથી, થાકથી, રાત્રે જાગવાથી, કફ તથા મેદ સહીત વાયુ વધીને કફ તથા પિત્તને બગાડી સાથળમાં આવી સાથળના હાડકાંને પુરી નાંખી જડ બનાવે છે. તેથી તે ક્રિયા રહિત થઇ જાય છે.

લક્ષણ—પગ જમીન પર મૂકતાં દરદ થાય, ઝાડા પેશાબનો અટકાવ થાય, પગ પરાણે ઉપડે અને છેવટે જડ બને છે. જેથી ચાલવા બેસવામાં અશકતપણું થાય છે.

ઉપાય—રેચક દવા આપવી, ઉપવાસ કરવા, પરસેવા નિકળે તેવા ઉપાય કરવા, ત્રિફળા અને કડુનું ચુર્ણ મધ સાથે ચાટવું, દોષઘ્ન લેપ મારવો.

પીંપર, પીંપરીમૂળ અને ભીલામાંનો ક્વાથ કરી પીવાથી મટે છે. ત્રિફળા અને કડુનું ચુર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી મટે છે.

ગળો, સુંઠ, દેવદારૂ, હરડે, સાટોડી, ભીલામાં તથા દશમૂળનો ઉકાળો કરી પીવાથી મટે છે.

અર્દિતવા—અડદીઓ વા. Facial Paralysis.

કારણ—પક્ષાઘાતનાં કારણો તેજ આ રોગનાં કારણો છે. ખુલ્લો પવન લેવો, કાન કે દાંતના દરદો, ઉપદંશનો રોગ, ખુલ્લી જગ્યામાં સુવું વિગેરેથી આ રોગ થઈ મોઢું દરડાઇ જાય છે.

લક્ષણ—ગાલ ઢીલો પડી થુંક નીકળવું, એક બાજુનો ચ્હેરો ઝલાઇ જાઇ મોઢાનો એક ખુણો નિચે નમી જાય છે.

ઉપાય—દીવેલનો જુલાબ લેવો, ગરમ પાણીનો શેક કરવો, અડદની દાળ, અડદનાં વડાં કે અડદના લોટનો શિરો ખાવો.

તમામ પ્રકારના વા–પક્ષાઘાત, સંધિવા વિગેરે જે કોઇપણ ઉપાયે ન મટે તો તુરતજ અમારી વાતારિ ગુટીકા, તથા વાતહર તેલ મંગાવો. તેથી હજારો દરદીઓને આરામ થયો છે. ગુટીકાની કીં. રૂ. ૨ તેલની કીં રૂ. ૧) છે. ખાત્રી કરવા જાહેરખબર છે.

આંચકી—એંચણ—[illegible] Convulsions.

કારણ—બાળકોની આંચકીનું કારણ કૃમિ હોય છે. ઘણું લોહી જવાથી, મગજને પોષણ ન મળવાથી, મગજની રક્ત નળી બંધ થવાથી, કે નબળાઇથી, આંચકી આવે છે.

લક્ષણ—શરીર અને હાથપગ એંચાય છે. મોં લાલ થઇ દાંત જકડાઇ જાય છે. જીભ બહાર નીકળે છે, શ્વાસ ઘુંટાય છે, થોડીવારે દર્દી બેભાન થઇ ઉંઘી જાય છે, પછી જાગે છે.

ઉપાય—મોં ઉપર ઠંડુ પાણી છાંટવું, એમોનિયા સુંઘાડવો, જુલાબ આપવો, માથે ઠંડા પાણીનું પોતું કે બરફ મુકવું, ત્રિફલાદિ-કવાથમાં પીંપર તથા વાવડીંગનું ચુર્ણ નાંખી પાવું.

ઉન્માદ–ગાંડપણ–ઇન્સૅનિટિ–મેનિયા. (Insanity Mania).

કારણ—વ્યસનથી, કેફી ચીજો પીવાથી, અતિ સ્ત્રી સેવન કે હાથરસથી, એકદમ લાભ, કે હાનિ થવાથી, વારસાથી, મગજના શ્રમ કે વ્યથાથી આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—ગાંડપણથી અક્કલ જાય છે, મનમાં તરંગો થાય છે, હસે છે, રૂવે છે, ઉંઘતો નથી, ખાવાપીવાનું ભાન રહેતું નથી તે ચિત્તભ્રમ છે. સંસાર ઉપરથી પ્રીતિ ઉઠી જઇ વૈરાગ્ય આવે છે. ધર્મ ઘેલો થઇ બેફીકરો પડે છે અને મુંગો થઇ એકાંતમાં બેસી રહે છે તે ઉદાસિનતા છે. અને યાદશક્તિનો નાશ થઇ, સુખદુઃખનું ભાન રહેતું નથી ગમે તેમ બોલે અને ગમે તેમ ચાલે છે તેને બુદ્ધિનો નાશ કહે છે.

ઉપાય—અપસ્માર તથા આંચકીના દરદના ઉપાયો કરવાથી મટે છે. બ્રાહ્મી, ભુરૂં કોળું, શંખાવળી, ગુગળ, જેઠીમદ, શતાવરી વિ-ગેરે દવાઓ આ રોગ ઉપર ફાયદો કરે છે. **જીવનને** દુધ સાથે ખાવાથી આ રોગ મટે છે.

ધંતુરાનાં પાનનો રસ અથવા બી ૪ કે ૫ ઘી સાથે આપવાં. નવસાર અને ચુનો એકઠાં કરી સુંઘાડવાં. ધોળી ડુંગળીનો રસ આંજવો.

સુંઠ, પીંપર, મરી, હીંગ, સીંધવ, વેખંડ, કાંસકી, સરસવ, કરંજનાં બી, ધોળા સરસવ સરખે ભાગે લઇ ગોમૂત્રમાં વાટી તેનું અંજન કરવાથી મટે છે.

ઉન્માદ—ગાંડપણને માટે અમારી ઉન્માદહર ગુટીકા એ સારો વિજય મેળવ્યો છે. કીં. રૂ. ૨—૦—૦.

બ્રાહ્મી, કોળું, શંખાવળીનો રસ જુદો જુદો કાઢી તેમાં મધ અને ઉપલેટનું ચુર્ણ મેળવી પાવાથી મટે છે.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

ગરમી-લોહી બિગાડ.

વાતરક્ત-રગતપીત-પત-લેપ્રસી-Leprosy.

કારણ—ખરાબ, બગડેલ ખાનપાનને લીધે વાયુ તથા લોહી બગડે છે. દુષિત થયેલા વાયુની સાથે લોહી મળેલું હોય છે તેથી તેનું નામ વાતરક્ત છે. આ રોગ ચેપી છે. સ્પર્શથી કે વારસામાં આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—સ્પર્શ જ્ઞાન ઓછું થવું, સાંધા ઢીલા પડવા, શરીર જડ થવું, તેમાં સોય વાગવા જેવી પીડા થવી. મેદ, ભારેપણું,

ચળ, બળતરા થવી, શરીરપર ચકરડાં પેદા થવાં, હાથ અને પગથી રોગ શરૂ થઇ શરીરપર ગાંઠો અને ચકામાં થઈ કાન, નાક, અને મોં ઉપર સોજો આવી ચામડી તગતગાટવાળી રતાશવાળી થાય છે. હાથ પગની આંગળીઓ વાંકી વળવી, નખ ખરી પડવા વિગેરે લક્ષણો થાય છે.

ઉપાય—આ રોગ અસાધ્ય મનાય છે. પરંતુ શરૂઆતમાં ઉપાયો કરવાથી ફાયદો થાય છે. ગળોના ઉકાળામાં દીવેલ તથા ગુગળ કે શીલાજીત નાંખીને લાંબો વખત પીવાથી ફાયદો થાય છે. દુધની સાથે રોજ દીવેલ પીવું. **કૈશોર ગુગળ સાથે મહામંજીષ્ટાદિ ક્વાથ** પીવાથી ફાયદો થાય છે. ખેરસારનો ઉકાળો બે વખત રોજ પીવો. કડવા લીંબડાના પાનને ગાયના દુધમાં વાટી રસ કાઢી તે પાવો. એરંડમૂળ, ગળો ગરમાળો અને અરડુસા કે કડાનો ઉકાળો કરી રોજ પીવો. કૈશોર ગુગળ રૂ ૧નો ૧ તોલાના હિસાબે અમારે ત્યાં મળે છે. સિવાય આ રોગ ઉપરની ખાસ દવા **વાતરક્તહરગુટી** અમારે ત્યાંથી મંગાવી વાપરી જોવા ભલામણ છે. કારણ આ દર્દ અસાધ્ય મનાય છે. રોજ પાંચ હરડેનું ચુર્ણ ગોળ સાથે ખાઇ ઉપર ગળોનો ઉકાળો પીવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

ભેસનું માખણ, ગંધક, ગૌમૂત્ર, દુધ અને સીંધાલુણ સર્વ એકત્ર કરી જરા ઉનાં કરી શરીરે ચોળવાથી ફાયદો થાય છે.

રક્તપિત–સ્કર્વિ, Scurvy.

કારણ—અયોગ્ય અહાર વિહારથી પિત્ત બગડીને લોહિને બગાડે છે અને તે બગડેલું લોહિ રક્તવાહિની નસોથી છુટું પડી ઉંચેનાં તેમજ નિચેનાં દ્વારોથી પડે છે.

લક્ષણ—નાક, કાન, આંખ, મોઢું ગુદા કે યોનીમાંથી લાલ રંગનું પિત્ત અને લોહિ પડે છે. શરીર દુર્બળ, ફીક્કું પડી જાય છે. શ્વાસ, ખાંસી, તાવ, ઉલટી થાય છે. દાંતનાં પેઢાંમાંથી લોહી પડે છે.

ઉપાય—અરડુસીના પાનનો રસ મધ મેળવી પીવો, વાસાદિ ક્વાથ પીવો, શંખજીરૂ, ઘી તથા સાકર મેળવી ખાવું. અમારી ફાર-મસીનું **જીવન** દુધ સાથે રોજ ખાવાથી મટે છે. બકરીના દુધમાં મધ અને સાકર નાંખી પીવાથી મટે છે.

પાકાં ઉમરડાં મધ કે ગોળ સાથે ખાવાં. મલાઇ ખાવી. જેઠી-મધ, ધાણા, રક્તચંદન, અરડુસો અને વાળાનો ઉકાળો મધ અને સાકર નાંખીને પાવાથી મટે છે. દ્રાક્ષ, સુખડ, લોદર, ધાઉલા એ ચારે ચીજોનું ચુર્ણ અરડુસીના પાનના રસમાં તથા મધમાં પીવાથી રક્તપીત મટે છે.

આંબાની છાલ, જાંબુની છાલ, અર્જુન વૃક્ષની છાલ દરેક ચાર ચાર તોલા લઇ ચુર્ણ કરી રાત્રે માટીના વાસણમાં ૨૪ તોલા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ગાળી લઈ તે પાણી મધ સાથે પીવાથી પણ મટે છે.

ગંડમાળ-ગલગંડ. કંઠમાળ-સ્ક્રોફ્યુલા (Scrofula)

કારણ—લોહીના બગડવાથી આ રોગ થાય છે. વિરૂદ્ધ અહાર વિહારથી લોહી બગડી ગાંઠરૂપે બહાર આવે છે.

લક્ષણ—બોચી, ગળામાં, કાખોમાં, કે સાથળોમાં ગાંઠો થાય છે. તે ગાંઠો રૂઝાતી નથી.

ઉપાય—કાંચનારના ઝાડની છાલનો ઉકાળો પીવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

ગાંઠપર ધંતુરાનાં પાન વાટી તેમાં કળી ચુનો મેળવી લેપ કરવો. હીરાકસી કપાસના દુધમાં ઘસીને ચોપડવી, કડવી તુંબડીમાં પાણી રાખી મુકી પછી તે રોજ પીવાથી મટે છે. ગાંઠપર ચુનો અને ગોળ મિશ્ર કરી ચોપડવાથી મટે છે.

કાંચનાર ગુગળ ખાવાથી આ રોગ મટે છે. આ ગુગળ શાસ્ત્રોક્ત રીતે સિદ્ધ કરેલો રૂ. ૧ ના ૧ તોલાના હિસાબે અમારે ત્યાં મળે છે.

બૃહત મંજીષ્ટાદિ ક્વાથ સાથે કાંચનાર ગુગળ ખાવાથી સારો ફાયદો થાય છે. બંને ઔષધો અમારે ત્યાંથી મળે છે.

ગાંઠો પર સરસવ, સરગવાનાં બી, શણનાં બી, અળશી, જવ અને મૂળાનાં બી સરખે ભાગે લઇ છાસમાં વાટી ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે.

પાંડુ–એનીમિયા–Aneamia.

કારણ–શરીરમાંથી લોહી ઓછું થવાથી, જખમથી, સ્ત્રીઓને રક્તપ્રદરથી, હરસ, સંગ્રહણીમાં લોહી પડવાથી, તાવથી, બરોળ વધવાથી, પિત્ત બગડવાથી, યોગ્ય ખોરાક નહિ મળવાથી અને બાળકોને માટી ખાવાથી પાંડુ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

લક્ષણ—શરીર ફીકું પડી જાય છે. આંખ, મોં, જીભ, હોઠ વિગેરે અવયવ ફીકાં પડી ધોળાં જણાય છે. નબળાઇ, શ્વાસ, ભૂખ ન લાગવી, ઉલટી, બંધકોશ વિગેરે લક્ષણ થાય છે.

ઉપાય—ત્રિફળાદિ ક્વાથથી ફાયદો થાય છે.

લોઢાના વાસણમાં દુધ ઉનું કરીને સાત દિવસ પીવું. હરડેનું ચુર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું, સાટોડી, કડવો લીમડો, કડવાં પંડોળાં, સુંઠ, કાંસકી, ગળો, દેવદાર અને હરડેનો ઉકાળો આપવાથી મટે છે.

ગળોસત્વ, પ્રવાલભષ્મ અને લોહભષ્મથી આ રોગ મટે છે. આ ત્રણે દવાઓ અમારે ત્યાં મળે છે. ત્રિફળાં, ગળો, અરડુસી, કાંસકી, કરીયાતું અને કડવા લીમડાનો ઉકાળો મદ નાંખી પાવાથી મટે છે. ગાયના મૂત્રમાં ૨૧ હરડે ૨૧ દિવસ પલાળી રાખ્યા પછી તેમાંથી રોજ ૧ હરડે ખાવી આમ ૨૧ દિવસ ખાવાથી મટે છે.

લોહભષ્મ, છીપભષ્મ, મંડુરવટી, પીંપર અને મદ તથા ગળો સત્વ આ રોગ ઉપર સારી અસર કરે છે. તે સર્વે અમારે ત્યાંથી મળી શકશે.

સોજા—શોથ.

કારણ—જુલાબ લેનાર, ઉલટી કે ઝાડાનો દરદી, અપવાસી અને શરીરે દુર્બળ માણસ બહુ ખાટા ખારા, જલદ તથા જડ પદાર્થો, દહીં, કાચું અન્ન, માટી વિગેરે પદાર્થો ખાવાથી વાયુ બગડીને રક્તપિત્ત કે કફને બહારની શિરાઓમાં લઈ જઇ તેમની ગતિને રોકે છે. તેથી ત્યાં સોજો આવે છે.

લક્ષણ—રૂવાટાં ઉભાં થવાં, રંગ બદલાવો, શરીર જડ થઇ સોજો આવી દાહ થાય છે અને લોહીનું પાણી થઇ શરીરમાં પાણી તે રસ ભરાય છે, તેને સોજો કહે છે.

ઉપાય—નાસ લઇ શરીરમાંથી પરસેવો કાઢવાનો ઉપાય સોજામાં સર્વોત્તમ છે, પરસેવો થાય તેવી દવા ખાવાથી ચામડીનાં છિદ્રોદ્વારા બગડેલ રસ કે પાણી બહાર નીકળી જાય છે. જુલાબ આપવો, દીવેલનો જુલાબ આપવો, દશમૂળ ક્વાથ, પુનર્નવાદિ ક્વાથ, ત્રિફળા ચુર્ણ ગોમૂત્રમાં ઉકાળી પીવાથી મટે છે. ધોળી સાટોડી, ચિત્રક મૂળ તથા દેવદાર દુધમાં ઉકાળી તે દુધ પીવાથી મટે છે. સાટોડી, દારૂ હળદર, સુંઠ, બાળહરડે, ગળો, ચિત્રક, ભારંગમૂળ

અને દેવદારનો ઉકાળો પીવાથી સર્વાંગનો સોજો મટે છે. કાચકી, આકડો અને એરંડાનાં પાન વાટી ગરમ કરી સોજા ઉપર લેપ કરવાથી સોજા ઉતરી જાય છે. અરડુસો તથા ગળોનો ઉકાળો મધ સાથે પીવાથી મટે છે. પુનર્નવા ક્વાથથી સોજા મટે છે.

પ્રકરણ ૩૭ મું.

ઉદર રોગ.

કારણ—અજીર્ણથી, જઠરાગ્નિ મંદ પડવાથી, નળની વૃદ્ધિ થવાથી એકઠા થયેલા દોષો જળને ફરવાના માર્ગોને રોકી પ્રાણવાયુ અને અપાનવાયુને બગાડીને ઉદરના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

લક્ષણ—પેટ ઢમઢોલ થવું, ચલાય નહિ, શરીર દુર્બળ થવું, બંધકોશ, આળસ, જઠરાગ્નિ મંદ, સોજા અને ઉંઘ વિગેરે લક્ષણો થાય છે. વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર, સન્નિપાતોદર, પ્લીહોદર, બુદ્ધગુદોદર, ક્ષતોદર અને જલોદર એવા આઠ પ્રકારના ઉદરરોગ છે.

ઉપાય—ઉદરરોગ કષ્ટ સાધ્ય છે, જલોદરનો દરદી ભાગ્યેજ સારો થઈ શકે છે. પરસેવો લાવનાર, જુલાબ થનાર અને મૂત્રલ ઉપાયોથી તે મટી શકે છે.

દીવેલ. ગોમૂત્ર, અને દુધ પીવાથી મટે છે. ઉંટડીનું દુધ પીવાથી મટે છે. ચવક ૧ ભાગ, ચિત્રક ૨ ભાગ, સુંઠ ૩ ભાગ અને દેવદાર ૪ ભાગનો ઉકાળો કરી તેમાં ગોમૂત્ર અને નસોતરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવાથી મટે છે. હરડે અને નગોડના પાનનો રસ ગોમૂત્ર સાથે આપવાથી મટે છે. કડવી ઇંદ્રવરણીનું ફળ ભેંસના મુત્રમાં બાફીને તેમાંનો થોડો ગર્ભ ખાવો અને ઉપર મૂત્ર પીવું તેથી મટે છે.

પથ્યાપથ્ય—ઝાડો કબજ કરે તેવો ખોરાક, ઘી, ભાજીપાલો, ખરાબ પાણી, ચિકણા પદાર્થો, કઠોર ન ખાવાં, ડાંગર કાંજી, મગ, અડદ, છાસ, આદુ, દુધ, અગ્નિદીપક અન્ન ખાવું.

જળોદર–જલંદર–ડ્રોપ્સી. Dropsy.

કારણ—અયોગ્ય અહારવિહારથી લોહી ફરવામાં અટકાવ થવાથી તેમાંનું પાણી ઝરીને પેટમાં એકઠું થાય છે તેને જળોદર કહે છે.

[illegible]—પેટના રોગ વૃદ્ધિ પામતાં અંદરના દોષ પ્રવાહી રૂપે બની સોજા આવી પેટ પર સોજો ચઢી અંદર પાણી ભરાય છે.

ઉપાય—ઉદર રોગોના ઉપાયથી મટે છે. સાંઢણીનું કે ગાયનુંજ માત્ર દુધ પાઇને દરદીને તે ઉપર રાખી બીજું કાંઇ ન આપવાથી મટે છે. ગોમૂત્ર પીવાથી મટે છે.

ડુંગળીનાં બી ૪૫ તોલા વાટી તેમાં ૫ તોલા જુના કામળાની રાખ ચાળી તેને એકત્ર કરી પછી તેમાંથી ૧ તોલો દરરોજ પાણી સાથે ફાકવાથી જલોદરનું પાણી પેશાબ વાટે નીકળી જઇ ત્રણ માસમાં આરામ થઇ જાય છે.

ચિત્રક મૂળ, જવખાર, ટંકણખારનું ચુર્ણ ત્રિફલાના ક્વાથમાં આપવાથી મટે છે.

લોહભસ્મ, કે મંડુર ભસ્મથી મટે છે.

પથ્યાપથ્ય—માત્ર દુધજ ખાવું ઉપયોગી છે, પાણીને બદલે દુધજ પીવું.

પ્રકરણ ૩૮ મું.

મગજના રોગો.

લકવો, પક્ષાઘાત, ધનુરવા વિગેરે દરદો મગજના તંતુઓ સાથે સંબંધ રાખનાર દરદો છે.

સંન્યાસ-મગજ ઉપર લોહી ચઢવું.

એપોપ્લેક્સી (Apoplexy.)

કારણ—અંધકોશ, હૃદય, કાળજું, મૂત્રાશયનાં દરદો, લોહી કમતી થવું, તાપ, ટાઢ, ઉડાઉ ખાનપાન, અને દારૂ પીવા વિગેરે કારણોથી મગજ ઉપર લોહી ચઢી જાય છે, ત્યારે આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—પુખ્ત ઉમ્મરના માણસને આ દરદ થાય છે. મૂર્છા આવે છે. તમ્મર આવી નિચે પડે છે. કમી યાદશક્તિ, અંધકોશ થાય છે. શુદ્ધિ રહિત થઇ જમીન ઉપર દરદી ઢળી પડે છે.

ઉપાય--ગળા કે છાતીનો ભાગ ખુલ્લો કરી પવન નાંખવો, કપાળ પર ઠંડુ પાણી છાંટવું અને ગરમ પાણીમાં પગ બોળાવવા, ઉલટી કરાવવી, જુલાબ આપવો.

મૂર્છા-ફેઈન્ટીંગ. Fainting.

કારણ--હોજરી કે હૃદયના દરદથી, ખરાબ હવા કે વાસથી અણગમાથી, લોહી વહી જવાથી, બીકથી, કે સ્ત્રીને અનિયમિત અટકાવથી મૂર્છા આવે છે.

લક્ષણ—સંન્યાસ રોગ જેવાંજ થાય છે. જુવાન અને નબળા હૃદયવાળાને થાય છે.

ઉપાય—દરદીનું માથું ધડ કરતાં નિચું નમાવીને બેસાડી માથા ઉપર ઠંડું પાણી છાંટી ઠંડો પવન નાંખવો. એમોનિયા સુંઘાડવો. પગ ગરમ રાખવા.

નાળીએરનું પાણી સાકર નાંખી પાવું, બોરના ઠળીયામાંનો ગર, પીંપર, વાળો અને નાગકેસર પાણીમાં વાટી પાવાથી અથવા મધ પીંપરમાં ખાવાથી મટે છે. રાત્રે મધ સાથે ત્રિફળાં આપવાં અને સવારે નવા ગોળ સાથે ત્રિફળાં આપવાં તેથી મટે છે,

જીવનનો ઉપયોગ કરવાથી આ દરદ મટે છે.

અપસ્માર-વાઇ-ફેફરૂં-એપીલેપ્સી Epilepsy.

કારણ—ધાતુક્ષયથી કે હાથ રસથી વીર્ય ઘટી જવાથી, વારસાથી, ઝેરી વસ્તુઓથી, કૃમિરોગથી, પેશાબથી, ગુસ્સાથી, ભયથી, કે મગજના વ્યાધિથી આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—શરીર બેશુદ્ધ થાય છે, અને એકદમ બેભાન થઇ નીચે પડી જાય છે. મોં તથા હાથપગના સ્નાયુ ખેંચાય છે. શરીર તરફડે છે. આંગળાં વળી જાય છે. ચ્હેરો લાલ થાય છે. મોંઢેથી ફીણ આવે, દાંત બીડાઇ જાય, ઝાડો પેશાબ થઇ જાય અને ડોળા ફરી જાય છે. થોડીવારે શાંત થઈ ઉંઘ આવે છે અને ફરી ઉઠે છે.

ઉપાય—કપડાં દુર કરી કપાળપર ઠંડા પાણીની ધાર કરવી, આંખપર પાણી છાંટવું અને દ્રાક્ષાસવ કે બ્રાંડી આપી સતેજ કરવો, રેચક દવાઓ આપવી, માથું ઠંડુ અને પગ ગરમ રાખવા, યોગ્ય કસરત કરવી, માદક પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો.

પોટાશ બ્રોમાઇડ ૧૦ ગ્રેનથી શરૂ કરી બે ઔંસ પાણીમાં નાંખી દિવસમાં ત્રણવાર પાવું. ધોળી કુંભળીનો રસ સુંઘાડવો. હાથીનું

મૂત્ર બંને નાકમાં નાંખવાથી માથાના કીડા ખરી પડી આરામ થાય છે. માલકાંગણી, ખુરાસાની અજમો, અકલગરો, જાયફળ, લવીંગ, અજમો, એલચી, વાવડીંગ અને નાગકેસર સરખે ભાગે લઈ ચુર્ણ કરી ભાંગરાના રસમાં ઘુંટી ગોળીઓ વાળી રોજ ૧ ગોળી પાણી સાથે ખાવી એટલે આરામ થશે.

જીવન દુધ સાથે રોજ ખાવાથી આ દરદ નિર્મુળ થાય છે.

ધનુર્વા–ટીટેનસ (Tetanus)

કારણ—આ રોગથી આખું શરીર કમાનની પેઠે વળી જાય છે. જડબાનાં સ્નાયુ ખેંચાય છે. વાનાં કારણોજ આ રોગનાં કારણ છે. કોઇ જખમ કે વાદ્વારા તેના જંતુઓ પ્રવેશ કરી આ રોગને પેદા કરે છે.

લક્ષણ—તીરકામઠાની પેઠે શરીર વળી જાય છે.

ઉપાય—અફીણ આપવાથી ફાયદો થાય છે.

શિરોરોગ–માથાનું દરદ–હેડએક Head Ache.

કારણ—હોજરી લીવર, આંતરડાં, અને મગજના વિકારોથી માથાનાં દરદ થાય છે, અજીરણથી બંધકોશથી અને વધુ ચ્હા પીવાથી પણ આ દરદ થાય છે.

લક્ષણ—માથે દર્દ થઇ માથું નીકળી પડયા જેવું થઇ માથામાં વેદના થાય છે.

ઉપાય—સુખડનો લેપ કરવાથી મટે છે. કાયફળનું ચુર્ણ સુંઘવાથી ઉતરે છે, ઉંઘ લેવાથી મટે છે. ઝાડાના ખુલાસાથી મટે છે. જીવનનો દુધ સાથે ઉપયોગ કરવાથી માથું ચઢવાનું દરદ મટે છે.

આધાશીશી—હવાથી માથામાં નિયમિત રીતે દરદ થાય છે. અને ઉતરી જાય છે.

જુલાબ લેવાથી મટે છે. લમણા ઉપર રાઇની પટી મારવાથી મટે છે. તુલસી તથા ધંતુરાના પાનનો રસ સૂર્યોદય પહેલાં સુંઘવાથી મટે છે.

નારીએળનું પાણી સાકર નાંખી પાવું, અગથીઆના પાન કે ફુલનો રસ જે ભાગમાં માથું દુઃખતું હોય તેની સામેની બાજુના નાકમાં બે ટીપાં પ્રથમ નાંખી પછી બીજા નાકમાં નાંખવાથી મટે છે. પીંપર અને સીંધવનું ચુર્ણ ઘીમાં ખાવું અને સુંઘવું તેથી મટે છે. બકરીના દુધમાં સુંઠ ઘસી સુંઘવાથી ફાયદો થાય છે. જીવનને દુધ સાથે ખાવાથી આ રોગ મટે છે.

પ્રકરણ ૩૯ મું.

શ્વાસોશ્વાસનાં દરદો.

સળેખમ–શ્લેષ્મ–કોરાઇઝા Coryza.

કારણ—હવાનો ફેરફાર થવાથી, શરદી લાગવાથી, નવું અનાજ ખાવાથી, ઠંડાં પાણી પીવાથી, જુદા જુદા સ્થળનાં પાણી બદલાવાથી, ઠંડીવાળી જમીન પર સુવાથી, શરદ હવામાં રહેવાથી, અને રૂતુના બદલાવાથી સળેખમ થાય છે. દહીં ખાવાથી, કસરત નહીં કરવાથી, ખાટા, ચીકણા તથા બહુ પ્રવાહી પદાર્થો ખાવાથી કફ વધી સળેખમ થાય છે.

લક્ષણ—સળેખમ થવાથી બેચેની, માથું ચઢવું, કમર દુઃખવી, છીંકો આવી નાકેથી લીંટ વહેવું, આંખમાંથી પાણી નીકળવું, બંધકોશ થવો, શ્વાસ લેતાં અડચણ થવી, અને ગળામાં બળતરા બળવી વિગેરે દરદો થાય છે.

ઉપાય—હલકો ખોરાક ખાવો, ગરમ મોજાં પહેરવાં, જુલાબ લેવો, અરડુસીનો રસ મધમાં પીવો, દુધ અને પાણી સરખે ભાગે મેળવી તેમાં સુંઠ રૂ ૦ાા ભાર, સાકર ૦ાા ભાર, કેસર ૧ રતી અને બદામની મીંજો ૫ નાંખી પાણી બળતા સુધી ઉકાળીને દુધ ગાળી લઇ પ્રથમ બદામ ચાવી ઉપર દુધ પીવું અને પાણી પીધા સિવાય સુઇ રહેવું તેથી મટે છે.

સીતોપલાદિ ચુર્ણ મધમાં ચાટવાથી મટે છે.

અકલકરો, પીંપરીમુળ, પીંપર, ધોળાં મરી સર્વે સરખે ભાગે લઇ તેનું ચુર્ણ કરી તેની ફાકી પાન સાથે ચાવી જવાથી ફાયદો થાય છે.

સ્વરભેદ-કંઠનળીનો સોજો. (લારિન્જાઇટીસ Laryngitis.)

કારણ—શ્વાસનળીમાં સોજો આવવાથી, શરદીથી, ગાવાથી, કે ગરમીથી આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—અવાજ ખોખરો બોલે, બહુ સોજો હોય તો ગળું જકડાઇ જાય, શ્વાસ લેતાં અડચણ પડે, ગળું લાલ થઈ સોજો આવે, તાવ આવે અને વેદના થાય.

ઉપાય—જમ્યા પછી મરીનું ચુર્ણ ઘીની સાથે ચાટવું, ત્રિકટુ ત્રિફળા તથા જવખારનું ચુર્ણ મધ સાથે ચાટવું, ગરમ દુધ પીવું, ગરમ પાણીની વરાળ લેવી, ગળે શેક કરવો.

કસ્તુરી, એલચી, લવીંગ તથા વાંસકપુરનું ચુર્ણ મધમાં કાલ- વીને ખાવાથી મટે છે.

પીંપર, પીંપરીમુળ, મરી, સુંઠ સર્વેનું ચુર્ણ ગૌમુત્રમાં પીવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

જેઠીમધનો ઉકાળો સીંધાલુણ અને મધ નાંખીને પીવાથી ફાયદો થાય છે.

વરાધ—સસણી—બ્રોન્કાઇટિઝ (Bronchitis).

કારણ—શરદીથી આ રોગ થાય છે. હવામાં ઉડતાં ધુળનાં રજકણો વાયુનળીમાં જવાથી, શરદી કરનાર અહાર ખાવાથી, વાયુ-નળીમાં વરમ થવાથી, અંદરનું શ્લેષ્મ પડ લાળ થઇ તેમાંથી કફ પડે છે. સોજાને લીધે, વાયુનળીમાં કફ ભરાઈ જવાથી, હવા આ-વવા જવાનો રસ્તો બંધ થવાથી શ્વાસ ચઢી આ દરદ થાય છે. બાળકોને આ દરદ વિશેષ થાય છે.

લક્ષણ—શરીરે તાવ આવે, પેશાબ લાલ થાય, શ્વાસ છા-તીની પાંસળીઓ અને પેટ ઉછળે, ઝાડો બંધ થાય, શ્વાસ ઉતાવળો ચાલે, ગળામાં સસણી બોલે, ખાંસી વારંવાર આવે, છાતી ઉપસી મોટી જણાય છે.

ઉપાય—ગરમ કપડાં પહેરાવવાં, વરાધમાં પરસેવો થાય તેવા ઈલાજ કરવા, પાણીમાં રાઈ નાંખી ગરમ કરી પગ બોળવા, છાતી-એ ગરમ પાણીનો શેક કરવો. ભોંયરીંગણીનું ચુર્ણ મધ સાથે આ-પવાથી ફાયદો થાય છે.

શૃંગ્યાદિ ચુર્ણ મધમાં આપવું.

સિતોપલાદિ ચુર્ણથી ફાયદો થાય છે. આ રોગ ઉપર જીવન સારી અસર કરે છે.

અરડુસીનો રસ છાતી પર ચોપડી શેક કરવો. તથા તેમાં થોડું મધ મેળવી પાવાથી ફાયદો થાય છે. હરીતકીઅવલેહ આ દરદ માટે સારો ઉપાય છે. તે અમારે ત્યાંથી મળશે.

સીતાબનાં થોડાં પાન મરીના એક દાણા સાથે વાટી બચ્ચાંને પાવાથી વરાધ મટે છે.

ઉદ્દરસ—ખાંસી. કૅાફ (Cough).

કારણ—ફેફસાં, શ્વાસનળી, નાક કે ગળા વિગેરે સ્થાનોનાં દરદોથી, મ્હોં તથા નાકમાં ધુળ જવાથી, ખાધેલો ખોરાક અન્નનળીને બદલે શ્વાસનળીમાં જવાથી, ખાધેલા અન્નનો અપકવ રસથી કે વાયુથી ઉર્ધ્વગતી થવાથી અને શરદીથી ખાંસી થાય છે.

લક્ષણ—ખોખરો અવાજ નીકળવો, ઉદરસ આવવી, કંઠનળીના રોગમાં ચાંદું પડવાથી ખાંસી થાય છે. વાતરોગની ખાંસીમાં મોં સુકાવું, સ્વર બેસી જાય, અને સુકી ખાંસી આવે છે. પિત્તની ખાંસીમાં શરીરે ધીકાશ, કંઠમાં દાહ તથા ઉલટી થાય છે. કફની ખાંસીમાં, શરીર ભીનું, મ્હોંમાં કફ ભરાઈ રહેવો વિગેરે લક્ષણો થાય છે.

ઉપાય—પીંપર તથા ભોંયરીંગણીનું ચુર્ણ મદમાં ચાટવું, જેઠીમદનો ઉકાળો મદ સાથે પીવો, બ્હેઢાં અને સુંઠનું ચુર્ણ મદમાં ચાટવું.

કાળાં મરી ૧ તોલો, પીંપર ૨ તોલા, દાડમની છાલ ૪ તોલા અને જવખાર ૦ાા તોલો લઇ વાટી જુના ગોળમાં ઘુંટી ગોળીઓ કરી તે ગોળીઓ ખાવાથી ઉદરસ મટે છે.

લોબાન ૪ તોલા, કપુર ૧ તોલો, અફીણ ૦ાા તોલો અને નવસાર ૦ાા તોલો સર્વનું ચુર્ણ કરી મદમાં ઘુંટી વાલવાલની ગોળીઓ કરી એકેકી ગોળી ખાવાથી મટે છે.

લવીંગ, ૧ ભાગ, મરી ૨ ભાગ, પીંપર ૨ ભાગ, કપુર ૧ ભાગ, બ્હેઢાંની છાલ ૨ ભાગ, ઉપલેટ ૨ ભાગ અને દાડમની છાલ ૧ ભાગ અને તે સર્વની બરાબર કાથો લઇ સર્વને બાવળની છાલના ઉકાળામાં ઘુંટી ગોળીઓ વાળવી તે ખાવાથી ઉદરસ મટે છે.

દમ–શ્વાસ–એસ્થમા–Asthma.

કારણ—ફેફસામાં હવા જવાનાં નાનાં કાણાંઓમાં વ્રણ થવાથી, તે કાંણાં સંકોચાવાથી જોઇતા પ્રમાણમાં હવા ફેફસાંમાં ન જઇ શકવાથી શ્વાસ વધારે ચાલે છે. મેદરોગમાં હૃદયમાં ચરબી વધવાથી, ઝેરી રજકણો શ્વાસમાં જવાથી, મગજની નબળાઇથી, હૃદયનાં દરદોથી, ફેફસાંના સોજાથી, આ રોગ થાય છે. વાયુનળીના સંકોચાવાથી દમ ચઢે છે.

લક્ષણ—ખાંસી, કાશ થઈ પેશાબ થોડો થોડો ઉતરવો, શ્વાસ વધુ ઝડપથી ચાલવો, ગભરામણ થવી, શરીરપર પરસેવો થઇ ઠંડું પડવું, વિગેરે લક્ષણ થાય છે.

ઉપાય—સુરાખારને પાણીમાં પલાળી તેમાં બ્લોટીંગપેપર બોળી સુકવવો પછી તેની બીડી કરી પીવી, ફુલાવેલ ફટકડી ૨ વાલ જીભ ઉપર મુકવી. કપુરના અર્કનાં દશ ટીપાં દર દશ મીનીટે પીવાં, અરડુશીના કે આદાના રસમાં મધ મેળવી પાવો, ટંકણ અને વાંસકપુર સરખે ભાગે લઇ ૧ વાલ મધમાં ચાટવું, ભોંયરીંગણીનો કવાથ સાકર તથા પીંપર નાંખીને પીવો. મોરના પીંછાની ભષ્મ તથા પીંપરનું ચુર્ણ મધમાં ચાટવું, ૬૪ પહોર ઘુંટેલ પીંપર મધ સાથે ચાટવાથી મટે છે. આકડાનાં ફુલ અને મરી એકત્ર ઘુંટી ૪ વાલ રોજ ખાવાથી મટે છે. સીતોપલાદિ ચુર્ણ, શૃંગ્યાદિ ચુર્ણ, લવંગાદિ વટી વિગેરે દવાઓ ઉત્તમ છે. દ્રાક્ષાસવ, વાસાસવ, સુવર્ણ વસંતમાલતી, અભ્રખભષ્મ આ રોગને મટાડનાર છે. તે શાસ્ત્રોક્ત ઔષધો અમારે ત્યાં મળી શકે છે. લવીંગ, મરી અને ત્રિફળાંનું ચુર્ણ સરખેભાગે લઇ એ ત્રણની બરાબર ખડીઓખાર નાંખી બાવળની છાલના

ઉકાળામાં સુંઠી વાલ વાલની ગોળી વાળવી તે ખાવાથી દમ અને કફ મટે છે.

ક્ષય–રાજ્યક્ષ્મા–ધાતુક્ષય–કન્ઝંપશન.

કારણ—નાનપણમાં ધાતુનો વ્યય થવાથી, ગરમીથી, શરદીવાળી જગ્યામાં રહેવું, અતિ સ્ત્રી સેવન, ઉપવાસ, ચિંતા, થાક, નબળી છાતી હોય છતાં બહુ બોલવું, વિગેરે કારણોથી આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—ખભા અને પાંસળીઓમાં દુઃખાવો, જીર્ણજ્વર, લોહિ પડવું, શરીર ઠંડુ, શ્વાસ અને ઉદરસે લોહિ પડવું, માથું ચડતું, અવાજ ખોખરો બોલે, ફેફસાંની આજુ બાજુનો ભાગ સુજી જવો, હાંસડીનો ભાગ બેઠેલો જણાવો, પાંસળીઓ વચ્ચેની જગ્યામાં ખાડા પડવા, ફેફસાં સડે છે, રાત્રે પરસેવો થવો, ઝાડા થવા વિગેરે લક્ષણો ક્ષયમાં થાય છે.

ઉપાય—ઉંચાણવાળી જગ્યામાં ચોખ્ખી અને સુકી હવામાં રહેવું, દીર્ઘ શ્વાસ પ્રશ્વાસની ક્રિયા કરવી, ઘરનાં બારીબારણાં ખુલ્લાં રાખવાં, અરડુસીના પાનનો રસ મધ સાથે પીવો, માખણ, સાકર અને મધમાં ૧ રતી ભાર સોનાના વરખ ખાવાથી ક્ષય મટે છે. બકરીનું દુધ, ઘી અને સાકરનું સેવન કરવું, અરડુસીનાં પાન, આસંન, સરસડાનાં મૂળ અને સાટોડીનો ઉકાળો આપવો તેથી ફાયદો થાય છે, ભીમસેની કપુર, તજ, ચણકબાલા, જાયફળ જાવંત્રી અને લવીંગ ૧ ભાગ, જટામાંસી ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, પીંપર ૪ ભાગ, અને સુંઠ ૫ ભાગ લઈ ચુર્ણ કરી તેમાં તેટલીજ સાકર નાંખી ચૂર્ણ આપવું તેથી ક્ષય, ખાંસી, દમ, અને કંઠરોગ મટે છે. આ રોગ

ઉપર અમારી ફાર્મસીનું આયુષ્યવર્ધક જીવન ખાવાથી, કે દ્રાક્ષાસવ પીવાથી ઘણોજ ફાયદો થાય છે, અભ્રખભષ્મ અને સુવર્ણ વસંત-માલતી એ આ રોગનો ચોક્કસ ઉપાય છે. એ અમારે ત્યાં મળશે.

પથ્ય—ઘઉં, મગ કે તુવેરની દાળ, દુધી, પરવળ, કોળાનું શાક અને દુધ ખાવાં, ભાત થોડો ખાવો. બીડી પીવી નહિ, દહીં, મરચાં, મૂળા, લસણ, ડુંગળી, અડદ, શ્રમ અને સ્ત્રી સેવન કરવું નહિ. બકરીનું દુધ ક્ષય રોગીવાળાને સારૂં છે.

ઉરઃક્ષત ક્ષય.

કારણ—અતિશય સ્ત્રી સેવન, અતિ શ્રમ પડવો, કે અતિ ગાવાથી આ રોગ થાય છે. આ રોગમાં ફેફસાંમાંથી લોહી પડે છે.

લક્ષણ—છાતીમાં દુઃખાવો, પડખાંમાં દરદ, મુંઝારો, તાવ, ચિંતા, ખાંસી, લોહિવાળો કફ પડવો, બળ અને વીર્યનો ક્ષય થવો વિગેરે લક્ષણ થાય છે.

ઉપાય—અરડુસીનો રસ, વાસાસ્વરસ ઉત્તમ છે. શંખજીરાની ભૂકી ઘી અને સાકરમાં ખાવી, બોરડી અને પીંપળાની લાખ જુના ભૂળા કોરાના રસમાં વાટી તેમાંથી ૨ તોલા લઇ તેથી ચારગણા ભૂરા કોળાના રસમાં પીવાથી ફાયદો થાય છે.

ક્ષયના ઉપાયો કરવાથી મટે છે. પ્રવાલભષ્મ, મોતીની ભષ્મ, લવંગાદિવટી, સિતોપલાદિચુર્ણ દ્રાક્ષાસવ વાસાસવ વિગેરે દવાઓ આ રોગને માટે ઉત્તમ છે. આ રોગ ઉપર **જીવન** ઘણી સારી અસર કરે છે. આ દવાઓ અમારે ત્યાંથી મળશે.

પ્રકરણ ૪૦મું.

રક્તાશય (હૃદયનાં) દરદો.

હૃદરોગ-હાર્ટ ડીસીઝ.

કારણ—ગરમ, ભારે, ખાટા તુરા કે કડવા પદાર્થો ખાવાથી, છાતીમાં વાગવાથી, વારંવાર ખાવાથી, ચિંતા, અતિ શ્રમ અને મળ-મૂત્રના વેગને રોકવાથી આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—હૃદયમાં શૂળ, પીડા, ગભરામણ, અરૂચિ, વારંવાર મોળ વછુટવી, તાવ, ઉતાવળો શ્વાસ, હૃદય વધવાથી છાતીમાં દરદ થવું, તેમાં લોહિ જતું બંધ થવાથી કે ઝેરથી મુર્છા આવવી, દબા-ણથી થડકો, શૂળ, ચ્હેરો ફીકો પડવો, આંચકી આવવી વિગેરે લક્ષ-ણો હૃદયના રોગમાં થાય છે.

ઉપાય—વાવડીંગ અને ઉપલેટનું ચુર્ણ બેઆનીભાર ખાવાથી કૃમિથી આ રોગ થયો હોય તો મટે છે. આસોંદરાના છાલના રસ કે ઉકાળાથી પકાવેલું ઘી ખાવાથી મટે છે. આસોંદરાની છાલનું ચુર્ણ બેઆનીભાર દુધ કે ઘી સાથે ખાવાથી મટે છે. દ્રાક્ષાસવ કે સીતોપલાદિ ચુર્ણથી સારો ફાયદો થાય છે. છાતીપર શેક કરવો. સુંઠનો ઉકાળો પીવાથી, એરંડમૂળનો ઉકાળો જવખાર નાંખી પી-વાથી મટે છે. ગાયનું દુધ ૯૬ તોલા ધીમા તાપે અર્ધું બળતા સુધી ઉકાળવું અને ઠંડુ થયા પછી મધ અને ઘી બબે તોલા અને ૧ તોલો પીંપરનું ચુર્ણ નાંખી પીવાથી હાર્ટડીસીઝ મટી જાય છે. આ રોગ ઉપર **જીવન** દુધ સાથે ખાવું તેથી ઘણો ફાયદો થાય છે.

પથ્ય—હલકો અને પુષ્ટીકર્ત્તા ખોરાક ખાવો, અતિ શ્રમ કરવો નહિ, ઉત્તેજક ખાનપાન ખાવાં નહિ.

પ્રકરણ ૪૧મું.

પચનક્રિયાનાં દરદો.

મોંનાં દરદ.

જીભનો સોજો—જીભ લાલ થાય, બળતરા બળે, સોજો આવે કે બહાર નીકળી પડે વિગેરે લક્ષણ થાય છે. અજીર્ણથી કે પારાવાળી દવા ખાવાથી આ દરદ થાય છે.

ઉપાય—જુલાબ આપવો, ત્રિફળાની રાખ મદમાં કાલવી જીભ પર ચોપડવી. એલચી, ચણકબાબ વિગેરે મોંમાં રાખવાં.

મોં આવવું—તીખાંતમતમાં ખાવાથી, સોપારી કે ચુનાથી, પેટમાં અજીરણ થવાથી મોં આવી ચાંદાં પડે છે. તેમજ ગરમીથી પણ મ્હોં આવી જાય છે.

ઉપાય—આવળની પાલી ચાવવી, ગરમ ખાનપાન ખાવાં નહિ. જુલાબ આપવો, ચાંદાં પર કાથાની ભૂકી દાબવી. ટંકણ અને મદ ચોપડવાં.

ગળાનો સોજો-ચોળીઆ-કારણ—શરદીથી, બંધકોશથી કે અજીરણથી ગળે સોજો આવી ચોરીઆ ફુલે છે. **લક્ષણ**-ચોરીઆ ફુલી તાવ આવે છે. જડબાના પાછલા ખૂણા નીચે ગાંઠો ઘાલે છે. અને ગળામાં કાંઈ ભરાયું હોય તેમ ખોખરો અવાજ નીકળે છે.

ઉપાય—અળસીની પોટીસ ચોળીઆ ઉપર બાંધવી, ગરમ પાણીનો શેક કરવો. જુલાબ લેવો. ફટકડીના પાણીના કોગળા કરવા. ગાંઠપર દશાંગ લેપ ચોપડવો.

ગાલપચોરાં—તાવ આવી થુંક પેદા કરનારી પીંડો અને કાનની નિચેનો ગાલનો ભાગ લાલ થઈ સોજો આવે છે.

ઉપાય– ગરમ પાણીનો શેક કરવો, જુલાબ આપવો દુધમાં મીઠું ખદખદાવી ચોપડવું.

મોંનો સળો––ગાલની અંદરનો ભાગ સળે છે. મોંઢું વાસ મારે છે. તાવ આવે છે. દાંતના પારાની ધાર ઉપર ધારાં પડે છે. હોઠ અને દાંતનાં પેઢાં સળી જાય છે. **ઉપાય**–ત્રિફળાની રાખને મધમાં મેળવી કોગળા કરવા, કારબોલીક એસીડમાં રૂવાળી સળી બોળી સળેલાં ચાંદાં ઉપર ચોપડવી. પૌષ્ટિક અને ગરમ ખોરાક આપવો.

હોજરી–જઠરનાં દરદ.

હોજરીમાં બળતરા–કારણ––મરચાં વિગેરે ગરમ અને તીખા પદાર્થો ખાવાથી, વાસી બગડેલો ખોરાક ખાવાથી અને શરદ હવાથી આ રોગ થાય છે. **લક્ષણ**–જઠરમાં અને પેટના પડદા ઉપર બળતરા, ઉલટી, તાવ, જીભ લાલ થવી, અને ઝાડો કબજ થાય છે.

ઉપાય—દાડમનો રસ પીવો, દીવેલનો જુલાબ લેવો, ખાટાં લીંબુનો રસ, સાજીખાર અને પાણી એકઠાં કરી દિવસમાં બે ત્રણવાર પીવાથી મટે છે.

હોજરીના જીર્ણ વરમમાં––ખાટા ઓડકાર, છાતીમાં બળતરા, બેચેની, ઉલટી અને ભૂખ થોડી લાગે છે. જુલાબ લેવો.

હોજરીનાં ચાંદાં—હોજરીમાં સોજો આવી ચાંદુ પડે છે જેથી બરડામાં દુઃખાવો, ઉલટી થઈ ખાધેલું નીકળી જવું, આ દરદ પણ તીખા તમતમા પદાર્થો, દારૂ વિગેરે ઉત્તેજક પદાર્થો અતિશય લેવાથીજ થાય છે.

ઉપાય––પેટ પર ટરપેન્ટાઇન ચોપડી શેક કરવો. બે ભાગ દુધમાં એક ભાગ ચુનાનું પાણી રેડી પાવું. બરફ અને લીલો મેવો ખાવા આપવો. અમારી ફારમસીનું આયુષ્યવર્ધક **જીવન** દુધ સાથે

ખાવાથી આ રોગ મટે છે. ખોરાક ઓછો લેવો, અને હોજરીને સંપૂર્ણ આરામ આપવો.

પચનક્રિયાને લગતાં દરદો.

મંદાગ્નિ—અનિયમસર ખાવાથી કે અનિયમિત ખાવાથી આ રોગ થાય છે. **ઉપાય**—દુધ કે દુધપાક વારંવાર ખાવા, દુધની સાથે દીવેલ પીવું, વિદારીકંદનો રસ દુધ અને ઘીની સાથે પીવો.

અજીરણ.

કારણ—હદ ઉપરાંત ખાવાથી, કાચું ખાવાથી, ખાધેલું પચ્યા સિવાય ખાવાથી, દારૂ, ભાંગ, કે તમાકુના વ્યસનથી આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—ખાટા ઓડકાર આવવા, ગળામાં ને છાતીમાં બળતરા, માથું ચઢવું, ચુંક, ઉલટી, પેટ ચઢવું, અથવા તો ઝાડા થવા વિગેરે લક્ષણો અજીરણમાં થાય છે.

ઉપાય—ઉપવાસ કરવો, ધાણા અને સુંઠનો ઉકાળો પીવો, પીંપરીમૂળના ગંઠોડા ૨ થી ૪ વાલ મધમાં ચાટવા, સુંઠ, મરી અને સિંધાલુણની ફાકી છાસ કે પાણીમાં ખાવી, જુલાબ લેવો, પેટ ઉપર શેક કરવો, અજમા અને સંચળની ફાકી મારવી. જમતા પહેલાં આદાનો રસ, લીંબુનો રસ અને સીંધવનું ચુર્ણ ખાવું. ચણાનો ક્ષાર આપવો. સુંઠ અને ગોળ ખાવો. ધાણા અને સુંઠનો ઉકાળો પીવો. સિંધવ, સંચળ, જવખાર, અજમો, હરડે, પીંપર, સુંઠ, મરી, શેકેલી હીંગ અને વાવડીંગનું ચુર્ણ દરેક ૪ માસા લઇ ચુર્ણ કરી ઘીમાં કરમોવી ભોજનના પ્રથમ પાંચ કોળીઆ સાથે ખાવાથી અજીરણ અને કોલેરા પણ મટે છે.

પથ્ય—હલકો ખોરાક ખાવો, ભગંડલ અન્ન ન ખાવું.

બંધકોષ-કબજીયાત.

કારણ—વારંવાર જુલાબ લેવાથી, ઝાડાના વેગને રોકવાથી, બરોળ તાવ વિગેરે રોગોથી, અને દારૂ તમાકુના વ્યસનથી આ દરદ લાગુ પડે છે.

લક્ષણ—ઝાડો નિયમસર થતો નથી અને ઝાડો ન થવાથી પેટમાં ભાર, આફરો, માથું ચઢવું, તાવ આવવો, ઉંઘ ન આવવી, આળસ વિગેરે લક્ષણ થાય છે.

ઉપાય—હરડેનું ચુર્ણ ૧ ભાગ અને દ્રાક્ષ બે ભાગ મેળવીને ૦॥ થી ૧ તોલાની ગોળીઓ કરી સવારમાં ખાઇ ઉપર પાણી પીવું. દ્રાક્ષ, દીવેલ, વિલાયતી મીઠું, સોનામુખી, અને હરડેનો જુલાબ લેવો.

ઘીમાં શેકેલી હીમજની ભુકી ૦॥ તોલો અને સંચળ ૦। તોલો લઇ તેની ફાકી લેવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

દિવસમાં ત્રણવાર ઓથમી જીરૂ અડક રૂપીઆભાર ખાવાથી ફાયદો થાય છે.

અમારી ફાર્મસીના **જીવનનો** ઉપયોગ કરવાથી કે **હરીતકી અવલેહનો** ઉપયોગ કરવાથી આ દરદ નાબુદ થઇ ઝાડો સાફ આવે છે.

આફરો-નળબંધ વાયુ.

કારણ—ઝાડો, પેસાબ, ઓડકાર, ઉલટી, તરસ વિગેરેના વેગને રોકવાથી વાયુ ઉંચે ચઢવાથી પેટ ફુલે છે. જેથી ગડગડાટ થઈ ઓડકાર આવવા અને પેટમાં દરદ થાય છે.

લક્ષણ—શ્વાસ રૂંધાય, પેટ ચડે, અકળામણ થાય.

ઉપાય—પેટપર શેક કરવો. નસોતર ૧ તોલો, પીંપર ૧ તોલો, હરડે ૫ ભાગ અને ખાંડ ચાર તોલા એકત્ર વાટી તેમાંથી ૧ તોલો ચુર્ણ મદ સાથે મેળવી ચાટવું. દીવેલનો જુલાબ લેવો

સુંઠ, મરી, પીંપર, પીંપરીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, નેપાળો તથા નસોતર સર્વનું સરખે ભાગે ચુર્ણ કરી ગોળમાં ઘુંટી ગોળીઓ વાલવાલની વાળી તેમાંથી રોજ બે ગોળી ખાવાથી ફાયદો થાય છે.

ચુંક—શુળ આવવું.

કારણ—વાયડો કે કાચો ખોરાક ખાવાથી પેટમાં વાયુ જોર કરે છે, તેમજ બંધકોશથી કે આંતરડાંમાં સોજો આવવાથી પેટમાં કે પેઢુમાં ચુંક આવે છે,

લક્ષણ—બંધકોશ, ઉલટી થાય, પેટમાં ડુંટી આગળ કે આખા પેટમાં ચુંક આવી શળો ઘોચાય તેવી પીડા થાય છે.

ઉપાય—સુંઠનો ઉકાળો, દીવેલ, શેકેલી હીંગ અને સંચળ નાંખીને પાવો. પેટ ઉપર ગરમ પાણીનો શેક કરવો. લસણની કળી ગળી જવાથી મટે છે. એલચી, ફુલાવેલી હીંગ, જવખાર અને સીંધવનો ઉકાળો દીવેલ સાથે આપવાથી તમામ પ્રકારની ચુંક મટે છે.

હીંગ, કાચકાં, અજમો તથા મીંડાના ચુર્ણની ૦ા તોલો ફાકી મારવાથી ચુંક મટે છે.

ત્રિફળા, કડુ, ગરમાંળાનો ઉકાળો પીવાથી મટે છે. હીમજ, પીંપર, સુંઠ, સંચળ અને નસોતરની સરખે ભાગે ૦ા તોલો ફાકી લેવાથી ચુંક મટે છે.

ગોળો.

કારણ—લુખા, તીખા, ઠંડાં કે ખાટા વિષમ અન્નપાનોના સેવનથી લોહીનો બિગાડ કે મળનો ક્ષય થવાથી આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—અજીર્ણના વિકારોમાંજ ચુંક, શળ અને ગોળાનો સમાવેશ થાય છે. આંતરડાંમાં ગુડગુડ અવાજ થવો, ઓડકાર આવે,

ઝાડાનો કબજો, ડુંટી તથા હાથ પગપર સોજો આવી આંતરડાંમાં દરદ થાય છે,

ઉપાય—દીવેલ દુધ સાથે પીવાથી, ગોમૂત્ર સાથે ગુગળ ખાવાથી, જુના ગોળમાં હરડે ખાવાથી, અજમો તથા સંચળ છાસમાં ખાવાથી મટે છે. સાજીખાર અને ગોળ પા પા તોલો મિશ્ર કરી ખાવાથી મટે છે. શેકેલી હીંગ ઘીમાં ખાવી, આદુ અને સુરોખાર પા પા તોલો મેળવી ખાવાથી મટે છે.

અતિસાર-ઝાડો.

કારણ—અયોગ્ય ખોરાક, કાચાં કે વાસીફળો, ભારે અનાજ અને અતિશય ખાવાથી ઝાડા થાય છે.

લક્ષણ—અતિસારમાં પાતળો ઝાડો થાય છે. પેટમાં વાયુ, પવનનો ગડગડાટ, ચુંક, વાયુ અને ખાટા ઓડકાર આવે છે.

ઊપાય—આંબાની ગોટલીનો ગરભ, અને બીલીના ગરભનું ચુર્ણ મધ તથા સાકર સાથે ખાવું.

જાંબુ, આંબો અને આંમલીનાં કુણાં પાન વાટી તેનો રસ મધ સાથે પીવાથી લોહીવાળો ઝાડો મટે છે. સુંઠ, વરીઆળી, ખસખસ અને સાકરનું ચુર્ણ ખાવાથી મરડો મટે છે.

અફીણ અને કેસરની અર્ધી ચણોઠી જેવડી ગોળી મધમાં ખાવાથી મટે.

ખારેક, અફીણ અને જાયફળને નાગરવેલના પાનના રસમાં ઘુંટી વાલ પ્રમાણેની ગોળી કરી છાસમાં આપવી તેથી મટે છે.

મરડો—આમાતિસાર.

કારણ—આંતરડાંમાં મળ ભરાઇ રહેવાથી આંતરડાંની અંત-

ત્વચામાં ક્ષોભ થતાં મરડાઇને ઝાડા થાય છે. શરદીથી, ખરાબ પાણીથી કે અયોગ્ય ખાનપાનથી આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—ઝાડાની વારંવાર ઇચ્છા થાય, પેટમાં ચુંક આવીને થોડો થોડો ઝાડો થાય, ઝાડાની સાથે લોહી કે પરૂ પડે છે, અને ચુંક આવે છે. ઝાડો પરાણે ઉતરે છે.

ઉપાય—પ્રથમ હીમજ તો. ાા, સુંઠના ઉકાળામાં દીવેલ સાથે આપવી. તેથી મળ નીકળી જઇ મરડો મટે છે. દીવેલમાં ૨ તોલા હીમજ તળી તેમાં ાા તોલો સુંઠ, ૧ તોલો વરીયાળી, ૧ તોલો મીંઢીઆવળ અને ૧ તોલો સાકર આ પ્રમાણે એકત્ર કરી ફાકવાથી મરડો મટે છે.

બીલીનો ગરભ ગોળ તથા દહીંમાં મેળવી આપવાથી મરડો મટે છે.

દહીં સાથે ઉંટીઉછરું અર્ધો રૂપિઆભાર દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી મટે છે.

હીંગાષ્ટક ચુર્ણની સાથે ઘઉં ભાર અફીણ મેળવી રાત્રે ખાવાથી મરડો મટે છે.

સંગ્રહણી.

કારણ—ઝાડો મટયા પછી મંદાગ્નિવાળાને અહિત પદાર્થ ખાવાથી ફરી અનિયમિત ઝાડા થાય છે. જીર્ણ થયેલો મરડો તેજ સંગ્રહણી છે.

લક્ષણ—મરડાની પેઠે પેટમાં અમળાટ, ચુંક, વાઢ આવીને વારંવાર કાચા ઝાડા થાય છે. ખાધેલું અન્ન પચે નહિ, આફરો ચઢે, ઝાડે લોહી અને પરૂ પણ પડે છે. અપક્વ અન્ન પેટમાં જઇ કાચા ઝાડા થાય છે.

ઉપાય—ધાણા, જીરૂ, સીંધાલુણ નાંખેલી છાસ, મગના ઓસામણ સાથે ખાવાથી ફાયદો થાય છે. સંગ્રહણીમાં શેકેલી હીંગ, જીરૂ અને સીંધવ નાંખેલી છાસ પીવાથી ઘણોજ ફાયદો થાય છે.

અમારી ફાર્મસીનું જીવન દૂધ સાથે ખાવાથી આ રોગમાં ઘણોજ ફાયદો થાય છે.

હીમેરાદિ કવાથથી મટે છે.

સુંઠ, મરી, પીંપર, પંચલવણ, અજમો, જીરૂ, હીંગ અને ફુલાવેલ ટંકણ તથા શેકેલી ભાંગ તો. ૮ સર્વનું ચુર્ણ કરી છાસ સાથે ૨ થી ૪ ચોખાભાર ખાવાથી ફાયદો થાય છે.

અરૂચિ—અરોચક.

કારણ—લક્ષણ. શોક, ભય, પીડા, ક્રોધ અને નહી ગમનારા પદાર્થો દેખી તે ખાવા ઉપર અપ્રીતિ થાય છે, તાવ, કલેજા અને મગજના વિકાર તથા અજીરણમાં ખાવા ઉપર અરૂચી થાય છે.

ઉપાય—તીખા તમતમા સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો ખાવાથી રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે. છાસમાં જીરૂ, રાઇ, સીંધાલુણ અને સુંઠ નાંખી પીવાથી રૂચિ થાય છે. આદાની ચીરીઓ સીંધવ કે મીઠું મેળવી જમતી વખત ખાવાથી રૂચિ થાય છે. દ્રાખ, દાડમનાં છોડાં, સીંધવ, પીંપર, સેકેલી હીંગ, તજ સર્વને વાટી લીંબુના રસમાં ગોળીઓ વાળી મોંમાં રાખવાથી, કે બીજોરાની કળીઓ સેકી ખાવાથી ખાવા ઉપર રૂચિ થાય છે.

ઉલટી.

કારણ—અપ્રિય ખાનપાનથી, અતિ ખાવાથી, અજીરણ, કૃમિ, પિત્ત કે કફથી ઉલટી થાય છે.

લક્ષણ—ખાધેલું અન્ન હોજરીમાંથી ઉછાળો મારી મ્હોં વાટે ઉલટી થઇ નીકળી જાય છે,

ઉપાય—લોબાનનાં ફુલ ખાવાથી મટે. ચુનાનું નિતરેલું પાણી મદ સાકર સાથે પીવાથી તાવ અને પીત્તની ઉલટી મટે છે. લીંબુનો રસ, સંચળ નાંખી પાવો. જેઠીમદ તથા સફેદ સુખડને દુધમાં વાટી પીવાથી લોહીની ઉલટી પણ મટે છે. મોરપીંછની રાખ અને રેશમની રાખ મદમાં ચાટવાથી મટે છે.

અમ્લપિત્ત.

કારણ—બગડેલ, ખાટાં, પિત્ત વધારનાર કે મિષ્ટ પદાર્થો બહુ ખાવાથી હોજરીમાં ખટાણ થવાથી આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—હોજરીમાં પિત્ત કે ખટાણ થવાથી છાતીમાં બળતરા, વાયુનો ગોળો, ઓડકાર અને અરૂચી થાય છે. આ એક પ્રકારનું અજીર્ણજ છે.

ઉપાય—લીમડાનાં પાન, કડવાં પરવળ, ગળો અને કારેલીનાં પાનનો રસ મદ સાથે પીવાથી અમ્લપિત્ત મટે છે આંમળાંનો રસ પીવાથી મટે છે. ચુનાનું નિતર્યું પાણી દુધ મેળવી પીવું. **જીવન** આ રોગમાં સારો ફાયદો કરે છે. દ્રાક્ષ તથા હીમજ સરખે ભાગે લઇ તેમાં તેની બરોબર સાકર નાંખી બબે તોલાની ગોળીઓ વાળી એકેક ગોળી ખાવાથી મટે છે.

પ્રકરણ ૪૨મું.

યકૃત–લીવર–કલેજાના રોગો.

કારણ—મશાલાવાળા ખોરાક, દારૂ, નવસાર વિગેરે પદાર્થો ખાવાથી કાળજાના રોગો થાય છે.

કલેજામાં લોહીનો જમાવ થવાથી, તાવ આવવાથી કલે-

જાનો તીક્ષણ વરમ, કે મુઝારાની ગાંઠ થવાથી, કલેજું પાકવાથી દાહકારક વસ્તુ પેટમાં જવાથી પિત્તનો ઉછાળો થવાથી, કલેજાનો સંકોચ થવાથી અને પિત્તાશયમાંથી પિત્ત એકઠું થઈ આંતરડામાં જતાં વિકાર પામવાથી ઘટ્ટ થઇ કાંકરી રૂપે પિત્તાશયમાં પડી રહે છે અને તેથી પિત્તાશયમાં પિત્તનો ભરાવો થવાથી કમળો થાય છે.

ઉપાય––આ દરદમાં ઝાડાનો બંધકોશ થાય છે. નસોતરદીવેલ તથા દુધમાં મેળવી પાવું, ગરમાળાનો ગોળ દુધ સાથે પાવાથી મટે છે. અથવા હળદરના ચુર્ણમાં કુંવારનો રસ મેળવી ખાવાથી કાળજાના રોગો મટે છે.

કમળો.

કારણ—આ દરદ પણ કલેજાનુંજ છે. કલેજામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પિત્ત, પિત્તાશયમાંથી આંતરડાંમાં નહિ જતાં પાછું લોહિમાં દાખલ થવાથી કમળો થાય છે. અજીરણ, તાવ, ઝેરી હવા, ફેંફસાં, રક્તાશયનાં દરદો વિગેરે કારણથી લોહીમાં પિત્તનો વધારો થાય છે તેને કમળો કહે છે.

લક્ષણ—આળસ, માથું દુઃખવું અને બંધકોશ થઈ આખુ શરીર પીળુ હળદર જેવું થઇ જાય છે. પેશાબ, ઝાડો પણ પીળો થાય છે.

ઉપાય—ગોમુત્રમાં સુરોખાર કે શિલાજીત નાંખી પીવો. કડાનો ઉકાળો નવસાર તથા વિલાયતી મીઠું નાંખી પીવાથી મટે છે. ત્રિફળાનો ઉકાળો મધ સાથે પીવાથી મટે. ફુલાવેલ નવસાર ૧ વાલ આપવાથી ફાયદો થાય છે. કડવા લીંબડાની અંતરછાલનો ઉકાળો મધ નાંખી આપવાથી મટે છે.

પ્રકરણ ૪૩મું.

બરોળ-પ્લીહા.

કારણ—મીઠા કે ચીકણા પદાર્થો ખાવાથી, મ્હેનત કરવાથી, તાવ આવવાથી, લોહીનો સંચય થઇ બરોળ વધે છે.

લક્ષણ—પેટની ડાબી બાજુએ પાંસળીઓ નિચે બરોળ છે તે વધે છે ત્યારે નિચે ઉતરે છે. ત્યાં દાબવાથી દરદ થાય છે. ઝાડા પેસાબનો કબજો, ઉદરસ, શરીર ફીકકું પડવું, અશક્તિ, હાથ પગનાં આંગળાં પીળાં પડવાં વિગેરે લક્ષણ થાય છે.

ઉપાય—લસણ, પીપરીમૂળ અને હરડેનું ચુર્ણ ૧ વાલ રોજ ખાવું, ઉપર ગૌમૂત્ર પીવું. હરડેની ફાકી ા થી ાા તોલો સાજીખાર અને ગોળ સાથે મિશ્ર કરી ગરમ પાણી સાથે રોજ લેવાથી ફાયદો થાય છે. શંખ કે છીપની ભષ્મ ા તોલો મોટા લીંબુના રસમાં રોજ પીવાથી ફાયદો થાય છે.

મંડુરભષ્મ, કુમારિકાસવ તથા લોહભષ્મ, મંડુરવટી આ રોગ ઉપર સારી અસર કરે છે. આ દવાઓ અમારી ફાર્મસીમાંથી ખાત્રીવાળી મળી શકશે. શેમળાના ફૂલને વાટી રાતવાસો રાખી તેનું પાણી અને રાઇનું ૧ વાલ ચુર્ણ સવારમાં રોજ પીવાથી મટશે.

પ્રકરણ ૪૪મું.

કૃમિ-કરમીઆ.

કારણ—ગળ્યા પદાર્થો ખાવાથી, ખાટા પદાર્થો ખાવાથી અજીર્ણમાં જમવાથી લોટ અને ગોળની મેળવણીવાળા પદાર્થો ખાવાથી આંતરડાંમાં કૃમિ ઉત્પન્ન થાય છે.

લક્ષણ—ભૂખ ન લાગવી, છતાં આખો દિવસ ખાખા કરવું ગુદામાં ચળ આવવી, પાતળો ઝાડો થવો, આંચકી આવી ખેંચતાણ થાય. ઉલટી, તાવ, વિગેરે વિકારો થાય છે.

ઉપાય—૨ વાલ વાવડીંગ, નસોતરની ભૂકી ૧ વાલ, ૧ વાલ કંપીલો સર્વને ગરમ ખળખળતા પાણીમાં ા કલાક પલાળી રાખી તેનું નિતર્યું પાણી બએ ચમચા બે ત્રણવાર દિવસમાં આપવાથી કૃમિ, ઝાડાવાટે નીકળી જશે. (૨) વાવડીંગ, ઈંદ્રજવને શેકી કરેલું ચુર્ણ આપવું, પીતપાપડાની ભૂકી ા તોલો અને વાવડીંગ ા તોલો છાસમાં પાઇ બીજે દિવસે જુલાબ આપવાથી મટે છે. ત્રિફળાનો કવાથ આપવાથી મટે છે. સેન્ટોનાઇન ૧ થી ૫ ગ્રેન સાકર સાથે રાત્રે આપી સવારે દીવેલનો જુલાબ આપવાથી કરમ ઝાડા વાટે નીકળી જશે. દાડમના મૂળની છાલની ભૂકી ૧ તોલો સવાર સાંજ સાકર સાથે આપી બીજે દિવસે વિલાયતી મીઠાનો જુલાબ આપવાથી કૃમિ નીકળી જાય છે.

પ્રકરણ ૪૫મું.

હરસ-મસા-અર્શ-પાઇલ્સ.

કારણ—મશાલાદાર ખોરાક ખાવો, બંધકોશ, જુલાબ લેવો, કસરત ન કરતાં ઘણો ખોરાક ખાવો, ઘણા ઉના કે થંડા પદાર્થ ખાવા, અરોળ, સંગ્રહણી વિગેરે રોગોથી-તેમજ પાચનક્રિયા બગડવાથી જે રોગો થાય તે તે રોગોમાંથી હરસ ઉત્પન્ન થાય છે.

લક્ષણ—ગુદાની આસપાસ બારીક નસોનાં જાળાં ફુલીને વધે છે તેને હરસ કહે છે. જે મસા બહાર દેખાય છે તે બહારના અને જે હરસમાંથી લોહી પડે છે તે સફરાની અંદર હોય છે. બહારના

હરસમાં પ્રથમ ચામડીની કરચલી પડે છે પછી વધીને મોટા થાય છે. અંદરના હરસમાં ચેળ આવે, ઝાડો કબજ થાય, અને ચક્કર આવે છે. હરસનું લોહી ટીપે ટીપે કે એકદમ ધાર પડે છે.

ઉપાય—હરસને માટે છાસ, સુરણ, નાગકેસર. ભીલામાં અને હરડે સારો ઉપાય છે. તાજી જાડી છાસમાં સીધાલુણ નાંખી રોજ પીવાથી મટે છે. સુરણનું શાક વધુ પ્રમાણમાં ખાવું. બૃહદ્‌સુરણ-વટી આ રોગને મટાડે છે. નાગકેસરનું દરરોજ વાલ વાલ ચુર્ણ કાળા તલ તથા સાકર સાથે મિશ્ર કરી માંખણ સાથે ખાવાથી મટે છે ને લોહી બંધ થાય છે. હરડે, ગોળ, તલ અને ભીલામું સરખે ભાગે લઈ ચુર્ણ કરી તો. ૦ા થી ૧ સુધી ખાવું.

એલચી ૧ ભાગ, તજ ૨, તમાલપત્ર ૩, નાગકેસર ૪, મરી ૫, પીંપર ૬, અને સુંઠ ૭ ભાગ લઇ સર્વનું ચુરણ કરી તેટલાજ વજને સાંકર ઉમેરી તે ચૂર્ણ ખાવાથી હરસ મટે છે.

સુરણ તો. ૫, સાકર તો. ૧૫, સફેદ ચણોખડી તો. ૧ અને સવાં તો. ૧ સર્વનું ચુર્ણ કરી ૧ ડ્રામ મદ અથવા માખણ સાથે ખાવાથી મટે છે,

માયાં ૧ તોલો, અફીણ ૦ા તોલો અને માખણનો મલમ બનાવી હરસ ઉપર ચોપડવાથી મટે છે.

પ્રકરણ ૪૬ મું.

મૂત્રાશયના રોગો.

મૂત્ર માર્ગમાંથી ધાતુ—વીર્ય જાય છે તેને તેમજ સ્વપ્નમાં વીર્ય સ્ખલીત થાય છે તેને ધાતુસ્રાવ કહે છે.

કારણ—ગરમ ખોરાકથી, અત્યંત વિષયાશક્તપણાથી, શૃંગાર રસનાંજ પુસ્તકો વાંચવાથી કે વિષયની વાતો કરવાથી આ દરદ થાય છે.

લક્ષણ—શરીર નબળુ અને ફીકકું પડે છે. હાથ પગમાં કળતર, માથુ દુખે, ક્ષય જેવા રોગ થાય અને પેશાબને રસ્તે કે સ્વમાવસ્થામાં વીર્ય જાય છે.

ઉપાય—દસ્તનો ખુલાસો રાખવો, આંબળાં, ગળો, ગોખરૂ, ત્રણેનું ચુર્ણ ઘી તથા સાકર સાથે ચાટવું. થંડા પાણીથી સ્નાન કરવું, માથા ઉપર ઠંડુ પાણી રેડવું. દુધમાં શીલાજીત નાંખીને પીવો જીવનનો ઉપયોગ કરવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

આંબળાં, શતાવરી, ગોખરૂ, આસંન, મુશળી, કૌચાં, જેઠીમદ, અને એખરો સર્વનું ચુર્ણ કરી તેમાંથી ૦। તોલો દુધ તથા સાકર સાથે પીવું. તેથી પણ મટે છે.

મધુ પ્રમેહ–સાકરીયો પરમીયો.

કારણ—સાકરવાળા પદાર્થો વધુ ખાવાથી, સ્વચ્છંદે વર્તવાથી ખાંડ, મીઠાઇ, ચોખા વધુ ખાઇ આળસુ પડયા રહેવાથી, શરદીથી, કલેજામાં બીગાડ થવાથી આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—પેશાબ ઘણો થાય અને તેમાં સાકર જાય છે. કોઇ વખત પેશાબે બળતરા બળે છે. પેશાબ ફીકો પાણી જેવો થાય છે. પેશાબ એક વાસણમાં ઘણી વખત રાખવાથી તેમાં ફીણ થઇ ઉપર જીવડાં ચઢતાં જણાય છે. શરીર સુકાય છે. ઝાડો કબજ રહે, દાંત હાલે, જીભ રાતી થાય, ચહેરો ચિંતાતુર થઇ નબળાઇ વધે છે. ઝીણો તાવ આવે છે અને ઘણા વખતે શરીર હાડપીંજર જેવું થાય છે. આ રોગમાંથી ક્ષય, પાંડુ, સોજા, વિગેરે રોગ થાય છે. અને આંખમાં મોતીયો પડે છે.

ઉપાય—પ્રમેહના ઉપાયો તેજ મધુ પ્રમેહના ઉપાયો કરવા. વડ, ઉમરડો, પીંપળો, જાંબુ, આંબો, ગરમાળો, બીયો, કોઠી, ધાવડી, મહુડો, લોધર, કરંજ સર્વ ઝાડોના મૂળની છાલ, ત્રિફળાં, ઇંદ્રજવ તથા ભીલામાં સર્વ સરખે ભાગે લઇ ચુર્ણ કરી ૦। તોલો મધમાં ચાટવું. દુધમાં કળીચુનાનું પાણી પીવું.

કાળીપાટ, વાવડીંગ, અને અરણીના મૂળનો ઉકાળો પીવાથી મટે છે. ચંદ્રપ્રભા, લોહભસ્મ, અને બંગભસ્મથી મટે છે. અમારી **પ્રમેહપીલ્સ** આ રોગ ઉપર સારો ફાયદો આપે છે.

મૂત્ર કુચ્છ—ગાંઠ.

કારણ—સ્નાયુ સંકોચાવાથી કે જખમને લીધે કે પથરી આડી આવવાથી પેશાબને બહાર નીકળવાનો માર્ગ સંકોચાય છે અને પેશાબને બંધ કરે છે. ગરમ ખોરાક, કે ગળ્યા પદાર્થો ખાવાથી શરદી કે ગરમીથી પણ આ દરદ થાય છે.

લક્ષણ—પેશાબનો અટકાવ થાય અથવા ઘણા કષ્ટે પરાણે પરાણે ટીપે ટીપે પેશાબ થાય છે.

ઉપાય—પેડુ ઉપર શેક કરવો કે ગરમ પાણીમાં બેસવું, ભોંયરીંગણીનો રસ તો. ૧૬, મધ નાંખીને પીવો. પાંચ માસા જવખાર સાકર સાથે ખાવો.

ગોખરૂના ઉકાળામાં જવખાર મેળવી પીવો.

હરડે, ગોખરૂ, પાષાણભેદ, ગરમાળો અને ધમાસાનો ઉકાળો મધ સાથે પીવો. કાકડી નાંખી, જેઠીમધ, દારૂહળદર, સર્વેનું ચુર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં પીવું. ગાયનામૂત્ર, મધ કે કેળાંના રસ સાથે એલચીનુ ચુર્ણ પીવું.

મૂત્રાવરોધ.

કારણ લક્ષણ—મૂત્રની ગાંઠ પડી જવાથી કે પથરી આડી આવવાથી પેશાબ બંધ થાય છે. મૂત્રાશય ભરાય છે પણ પેશાબ થતો નથી.

ઉપાય—ત્રિફળાં, સિંધાલુણ, તથા કાકડીનો મગજ વાટી ગરમ પાણીમાં પીવાં. સોડા, જવખાર, સુરાખારનું પાણી પાવું. ગરમ પાણીથી શેક કરવો. તલસરાંનો ખાર દહીં કે મદ સાથે આપવો. મૂત્રકચ્છના ઉપાયો કરવા.

મૂત્રાશ્મરી-પથરી.

કારણ—પેશાબના ક્ષારમાં વધારો થઇ પથરી બંધાય છે પછી તેમાં વધારો થતો જાય છે. વીર્યની પથરી બંધાય છે તેને શુક્રાશ્મરી કહે છે.

લક્ષણ—મૂત્રાશય ફુલે, તાવ આવે અને પેશાબ બંધ થાય છે.

ઉપાય—સરગવાના મૂળનો ઉકાળો ગરમ ગરમ પીવો, વરણાની છાલની રાખ ૩૨ તોલા, જવખાર ૧૬ તોલા, અને ગોળ ૮ તોલા મેળવી તેમાંથી ૧ તોલાભાર ખાઇ ઉપરથી ઉનું પાણી પીવું તેથી મટશે. સુંઠ, વરણો, ગોખરૂ, બ્રાહ્મી અને પાષાણ ભેદના ક્વાથમાં ગોળ તથા જવખાર નાંખી પીવું. પાપડખાર અને પાણી પાવું. વરણાની છાલના ઉકાળામાં કળથી, સીંધાલુણ, વાવડીંગ, સાકર, જવખાર, કોળાનાં બી, ગોખરૂ અને પદ્મકાષ્ટ સર્વના કલ્ક કરી તેમાં ઘી નાંખી પકવવું તે ઘી ખાવાથી પથરી તુટી જઇ ગળી જાય છે.

પ્રમેહ-પરમીયો-ગોનોરીયા.

કારણ—જનનેંદ્રિયોના દરદોવાળી સ્ત્રીઓનો સંબંધ થવાથી

કે રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે સંબંધ થવાથી, બેસી રહેવાથી, બહુ ઉંઘવાથી, માંસ, નવાં અન્ન, ગોળ કે કફકારક મીઠા પદાર્થો ખાવાથી, પ્રમેહ કે પરમીયો થાય છે.

લક્ષણ—પેશાબ ઘણો અને ઘાટો થવો અને તેમાંથી પરૂ વહેવું એ મુખ્ય લક્ષણ છે. મૂત્ર નળીના આગળના ભાગપર ચેળ આવવી, કે સોજો આવે છે. આયુર્વેદ શાસ્ત્રાનુસાર ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહ થાય છે.

ઉપાય—પેશાબ છુટથી ઉતરે અને ઝાડાનો ખુલાસો થાય તેવી દવા આપવી. ગોખરૂ, શેષગુંદર અને સોડા દરેક ૦॥ તોલો ૧ શેર પાણીમાં પલાળી રાખી દિવસમાં ત્રણવાર પીવું. ત્રિફળાં, કેસુડાં અને કાળી દ્રાખને ચોખાના ધોવણમાં બે ત્રણ કલાક પલાળી રાખી પાણી પીવું. આંબળાં તથા ગળોનું પાણી મધ તથા હળદર નાંખીને પીવું. આંબળાંનો રસ હળદર અને મધ નાંખીને પીવો, વાવડીંગ, હળદર, જેઠીમધ, સુંઠ અને ગોખરૂનો ઉકાળો મધ નાંખીને પાવાથી ફાયદો થાય છે. આંબળાં તથા ગળોનો રસ મધ અને હળદરનું ચુર્ણ નાંખી પાવો. કેશુડાંનો ઉકાળો પાવો અને કેસુડાં પેડુપર બાંધવાં. ચંદ્રપ્રભા આ રોગ ઉપર સારો ઇલાજ છે. તે અમારે ત્યાં મળી શકશે વળી **પ્રમેહ નિવારણ ગુટિકા** અને **જીવનથી** આ રોગ ઘણા જણને મટયાનો અમને અનુભવ થયો છે. લીંબડાની લીંબોળી ચોખાના ધોવણમાં વાટી ઘી નાંખી પાવી તેથી પણ મટે છે.

ઉપદંશ-ચાંદી-ગરમી. સીફીલીસ.

કારણ—ગરમીના રોગવાળી સ્ત્રીનો પુરૂષે કે પુરૂષનો સ્ત્રીને સંબંધ થવાથી આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—ગુહ્યેંદ્રિયો પર ઝીણી ફોલ્લીઓ થઇ તે ફુટીને ચાંદાં પડે

છે અને તેનું ઝેર શરીરમાં જતાં ઉપદંશ કે ગરમીનો રોગ થાય છે. તેમાંથી શરીરપર ચાંદાં પડવાં, ચાઠાં, ફીરંગવા, વિસ્ફોટક વિગેરે દરદો થાય છે. આ રોગ ચેપી છે, અને વારસામાં પણ ઉતરે છે.

ઉપાય—કરેણનું મૂળ ઘસી ચાંદીપર ચોપડવાથી મટે છે. રસવંતી ચોપડવાથી, ત્રિફળાની રાખ દાબવાથી મટે છે. બાવચી, ગંધ બેરજો, ગુગળ, રાળ, મોરથુથુ, હીંગળો, પારો દરેક ૧ ભાગ, હીંગળો ૯ ભાગ અને તેલ ૯ ભાગ સર્વને ખલમાં લીંબડાના લાકડાથી ઘુંટવું અને મલમ બનાવવો તે ચાંદીપર ચોપડવાથી સારો ફાયદો થાય છે. દોષઘ્ન લેપ ચોપડવો.

ગળોનો ઉકાળો દીવેલ નાંખી પીવાથી મટે છે. ગરમીને માટે દેશી દવામાં પારો કે રસ કપુર અને અંગરેજી દવામાં પોટાશ આયોડાઇડ દવાઓ વખણાય છે. બૃહદમંજીષ્ટાદિક્વાથ સાથે કિશોર ગુગળ આપવાથી આ દરદ મટે છે. ચોપચીની તો. ૧૦, સાકર તો. ૪, પીંપર પીંપરીમૂળ, મરી, લવીંગ, અકલકરો, અજમો, સુંઠ, વાવડીંગ, હરડે, બેહાં, આંબળાં અને તજ દરેક તો. ૧ લઇ તેનું ચુર્ણ કરી માત્ર ૩ માસા ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી આ રોગમાં સારી અસર કરે છે. આ રોગ ઉપર અમારી **વિષ્ફોટક નિવારણ ગુટિકા** વાપરવાથી તુરત મટી જાય છે.

પ્રકરણ ૪૭મું.

આંખ, નાક, કાન અને દાંતનાં દરદો.

આંખ આવવી—આંખમાં સ્ત્રીના ધાવનાં ટીપાં નાંખવાં, મોરથુથુ ૨ ગ્રેન અને ૧ ઔંસ પાણી મેળવીને ટીપાં નાંખવાં. આં-

ખપર પોશનાં ડોડાંનો શેક કરવો. જેઠીમદ, ગેરૂ, સીંધવ, દારૂહળદર અને રસવંતી સરખે ભાગે લઇ લોઢાના વાસણમાં લીંબુના રસમાં લોઢાના બત્તાથી ઘુંટી આંખની આસપાસ બહાર લેપ કરવો. અમારા **આઇડ્રોપ્સથી** આંખો મટેછે.

ખીલ થવા—આંખમાં પાંપણની અંદર નાના નાના ઝીણા ધોળા દાણા થવાથી આંખ આવે છે અને ખીલ વધવાથી ઝાંખ પડે છે, પાંપણો અંદર વળી જાય છે અને તેજ સામું જોવાતું નથી.

ઉપાય મોરથુથુ ૨ ગ્રેન અને પાણી ૧ ઔંસ મિશ્ર કરી ટીપાં નાંખવાં, આટ્રોપીન ૧ થી ૪ ગ્રેન અને પાણી ૧ ઔંસનાં ટીપાં થોડા દિવસ નાંખવાં. અમરા **આઇડ્રોપ્સથી** ખીલ તુરત મટે છે.

ફુલ—શરૂઆતનું ફુલ મટે છે. વડના દુધમાં કપુર મેળવી આંખમાં આંજવાથી મટે છે. પીંપર, સમુદ્રફીણ તથા સીંધવ સરખે ભાગે લઇ મદ સાથે કાંસાના વાસણમાં ઘુંટી મલમ કરી તે આંજવો. પોટાશ આયોડાઇડ ૬ ગ્રેન, પોટાશ બાઇ કાર્બોનેસ ૩ ગ્રેન અને વેસેલીન ૧ દ્રામને મીશ્ર કરી આંજવાથી મટે છે. અમારી **નેત્રફુલ નિવારણ ગુટીકાથી** ત્રણ વરસ સુધીનું ફુલ મટી જાયછે, તેમ ઝાંખ અને પડળ પણ મટે છે.

નજળો–ઝાંખ–પડદા—સરગવાના પાનના રસનાં ટીપાં મદ સાથે મેળવીને નાંખવાં. ખાપરીયું, શંખ હીરાબોળ, તથા મોરથુથુ સરખે ભાગે લઇ લીંબુના રસમાં ઘુંટી વાટો કરી તે વાટ આંજવાથી ઝાંખ અને ફુલું પણ મટે છે.

આંજણી—પાંપણપર નાની ફોલ્લી થાય છે. તેને આંજણી કહે છે. ફટકડી નાંખેલા ગરમ પાણીથી શેક કરવો. સીંદુર ચોપડવું,

રસવંતી, સુંઠ, મરી અને પીંપરને વાટી તેની ગોળી કરીને આંજવી તથા ચોપડવી.

કાનના રોગો.

કાનમાં સોજો આવે, પાક કે બ્હેરાપણું આવે છે. તેમાં મેલ ભરાઇ રહે છે. વિગેરે દરદો થાય છે.

કાનનો સોજો—પોશનાં ડોડાં ઉકાળીને તેના ગરમ પાણીનો શેક કરવો, અને જુલાબ લેવો.

કાનનો મેલ—કાનમાં રાત્રે સુતી વખતે તેલ કે ધુપેલનાં ટીપાં નાંખવાથી મેલ નીકળી જાય છે.

કાનમાં જંતુ જવું—કડવી બદામનું તેલ કાનમાં રેડવાથી કે લાડેનમનાં ૪–૫ ટીપાં કાનમાં નાંખવાથી જંતુ અંદર મરી જશે જે કાનમાં પીચકારી મારવાથી બહાર નીકળી જશે.

કાન પાકવો—ફટકડીના પાણીથી પીચકારી વડે કાન ધોવા, આંબો, મહુંડા, જાંબુ તથા વડનાં કુમળાં પાનને વાટી તેમાં ચારઘણું તેલ તથા તેથી ચાર ઘણું પાણી મેળવી ઉકાળી તેલ રહે ત્યારે ઉતારી તે તેલનાં ટીપાં કાનમાં નાંખવાથી મટે છે. સમુદ્રફીણની ભૂકી કાનમાં નાંખી ઉપર ધુપેલનાં ટીપાં નાંખવાં.

બ્હેરાપણું—કાન પાકવાથી, સોજો ચઢવાથી, કે મેલ ભરાવાથી બ્હેરાપણું આવે છે. અંઘેડાની રાખનું નિતર્યું પાણી ૨૦ તોલા, તેલ ૫ તોલા, અંઘેડાનો ખાર ૧ તોલો સર્વને ઉકાળી તેલ રહે ત્યારે ઉતારી તે તેલ રોજ કાનમાં નાંખવાથી બ્હેરાપણું મટે છે.

અમારૂં **બાધિર્ય તેલ** કાનમાં નાખવાથી બહેરાપણું, કાન પાકવો કે કાનના તમામ રોગ મટે છે.

નાકનાં દરદો.

નસકોરી ફુટવી—ઠંડાપાણીની પીચકારી નાકમાં મારવી, અને માથા પર ઠંડુ પાણી રેડવું. ફટકડી કે માયાંની ભૂકી નાકમાં ડાબવી તેથી લોહી બંધ થાય છે.

દાંતનાં દરદ.

દાંતનો સળો કે દુઃખાવો—અફીણ તથા કપુરની ગોળી સળેલા દાંતની પોલમાં મુકવી, લવીંગના તેલમાં રૂનું પુમડું બોળી દાબવું, કપુરના અર્કનું પુમડું દબાવવું.

હીરાબોળ, કાથો અને માયાં, દરેક ૧ ભાગ, કપુર ०॥ ભાગ અને ચાક પાંચ ભાગ સર્વને બારીક વાટી ચુર્ણ બનાવી દાંતે ઘસવાથી કળતર અને દુ:ખવો મટે છે. તેમજ કોયલો, મસ્તકી, મોચરસ, હીરાદખણ, દાડમનાં સુકાંફુલ હીમજ, કાથો તથા આંબળાંને સરખે ભાગે લઇ બારીક ચુર્ણ કરી દાંતે ઘસવાથી આરામ થાય છે.

અમારા **દંતમંજનનો** રોજ ઉપયોગ કરવાથી દાંતના તમામ રોગ, સણકા વિગેરે મટે છે.

પ્રકરણ ૪૮મું.

ચામડીનાં દરદો.

લુખસ—લુખસ, તાંદળજાનો રસ, લીમડાનો રસ કે ગળજીભીનો રસ પીવો, રેચ લેવો. **જીવન** ખાવાથી પણ મટે છે. ત્રિફળાના પાણીથી ન્હાવું.

ખસ—ગોમૂત્રથી કે લીમડાના પાનના ઉકાળાથી ન્હાવું. ગંધક ૧ ડ્રામ, ગ્લીસરાઈન ૧ ડ્રામ અને ધોયેલ ઘી ૧ ઔંસનો મલમ

બનાવી ખસ ઉપર લગાવવો. વાવડીંગ, હીંગળો, ગંધક, કુંવાડીયાનાં બી, કઠ, સીંદુર અને દારૂડીનું સરખે ભાગે ચુર્ણ કરી ધંતુરાના રસમાં ઘુંટી મલમ બનાવી ચોપડવાથી મટે છે. તેમજ પારો, જીરૂ, શાહજીરૂ, હળદર, દારૂહળદર, મરી સીંદુર તથા મનશીલ સઘળાનું ચુર્ણ કરી ઘી મેળવી મલમ બનાવી ચોપડવાથી મટે છે. આને પારદાદી મલમ કહે છે.

ખરજવું—ખસના ઉપાયમાં બતાવેલ પારદાદિ મલમ ચોપડવાથી મટે છે. અમારો **ખરજવાનો** મલમ ગમે તેવા ખરજવાને મટાડી શકે છે. કીં. રૂ. ૦ાા.

દાદર—પીત્ત પાપડાનો ભૂકો કે કુંવાડીયાનાં બી પાણીમાં વાટી ચોપડવાં. લીંબુનો રસ ચોપડવો. ઓદાર, ગંધક, મોરથુથું, ટંકણ, રસકપુર સરખે ભાગે લઇ માખણ સાથે મેળવી ચોપડવાથી મટે છે. ગમે તેવી લાલ કે કાળી દાદર અમારી દાદરની ડબીથી મટે છે. કીં. રૂ. ૦ા.

ઉંદરી--માથામાં ભીંગડાં વળે છે, અને ચેળ આવે છે. હાથી દાંતની ભષ્મ, ઘેટીનું દુધ અને રસવંતીને એકઠું મિશ્ર કરી તેનો લેપ કરવો. પટોળના પાનનો રસ ચોપડવો. ચણોખડી વાટી મધ મેળવી લેપ કરવો.

ખીલ--જુવાન વયે ચ્હેરા ઉપર ઘણું કરીને થાય છે. ટંકણખારને ગુલાબ જળમાં મિશ્ર કરી ચોપડવો. ગોરોચન અને મરીને ઝીણાં વાટી ચોપડવાં તેથી મટે છે.

કરોળીઆ--ચામડી ઉપર મ્હોં, છાતી કે પીઠ ઉપર ધોળાં ચાઠાં પડે છે કુંવાડીયાનાં બી તથા બાવચીનો લેપ ચોપડવો. હરડે, કરંજનાં બી, સરસવ, હળદર, ચણોઠી, સિંધાલુણ, વાવડીંગ સર્વે

સરખે ભાગે લઇ પાણીમાં વાટી લેપ કરવાથી મટે છે. તેને કુષ્ટ હર લેપ કહે છે. અમારૂં દીલપસંદ વૉટર ચોપડવાથી કરોળીઆ અને ખીલ મટે છે. કીં. રૂ. ૦॥.

કોઢ—કુષ્ટ. ચામડીનો રંગ બદલાઇ ધોળાં ચાઠાં પડે છે તેને કોઢ કહે છે. કરોળીઆમાં બતાવેલ કુષ્ટ હર લેપ ચોપડવાથી મટે છે. આંબળાં, ખેર સાર અને બાવચીનો કવાથ કરી પીવો. મંજીષ્ટાદી કવાથ કિશોર ગુગળ સાથે પીવાથી મટે છે. અમારો **કોઢનિવારણ ગુટી** ખાવાથી તથા લેપ ચોપડવાથી કોઢ મટે છે.

મસા—મસા ઉપર અંખેડાનો ખાર લગાવવો કળીચુનો ચોપડવો કે ઘોડાના વાળથી કાપી નાંખવો.

પ્રકરણ ૪૯મું.

પરચુરણ રોગો.

આંગળાં ધ્રુજવાં—ઝેરકોચલાંનું યોગ્ય મુદ્દત સુધી સેવન કરવું.

હેડકી—મોરપીંછની ભષ્મ તથા લીંડીપીંપરનું ચુર્ણ મધમાં મેળવી પીવું. નગોડના બીનો ઉકાળો પીવો. ગરમ ગરમ દુધ પીવું.

લુ લાગવી—ગરમીમાં ફરવાથી લુ લાગે છે. ગરમાળાનો ગોળ પીવો. માથે ઠંડુ પાણી રેડવું. સુખડનો લેપ કરવો.

દાહ-બળતરા—ગળોનો રસ પીવો. કળીચુનાનું પાણી દુધ સાથે પીવું. સુખડ, સાકર અને ધાણાનું પાણી પીવાથી મટે છે.

પાકું—જુલાબ આપવો. પોટીશ બાંધી ફાડવું પછી કારબોલીક એસીડ ૧ ડ્રામ અને પાણી ૨ ઔંસ મેળવી તેનું લોશન મુકવું પછી દશાંગ લેપ ચોપડવો.

ભગંદર—હરડે, બેહ્ડાં તથા આંબળાંના રસમાં બિલાડીનાં હાડકાં ઘસી લેપ કરવાથી મટે છે. અને ત્રિફળા, ભેંસો ગુગળ તથા વાવડીંગનો ઉકાળો પીવો.

ગુમડાં—ઘણુ–ઘઉંના કે અળશીની પોટીસ બાંધવી. પછી પાકવાથી દારૂડીનો લેપ કરવાથી ફાટી જાય છે. પછી ગેરૂ ડાબવું, કાથો અને શંખજીરાનું ચુર્ણ ડાબવું અથવા બોદાર ઘીમાં મેળવી ચોપડવાથી રૂઝ આવે છે.

વાળો—આકડાનાં પાન બાફી બાંધવાં અને ફુલાવેલ ફટકડી ૦। તોલો ગોળમાં મેળવી ખવરાવવી. કુકડાની કે કબુતરની હગારનો લેપ કરવો.

અંત્રવૃદ્ધી–સારણ ગાંઠ—આંતરડું ઉતરવાથી કે એવાજ કારણથી વૃષણ વધી મોટાં થાય છે. નવસારનાં પોતાં મૂકવાં, ગરમ પાણીનો શેક કરવો, દીવેલ અને દુધ એક માસ પીવું. અથવા ઈંદ્રવરણાના મૂળનો કવાથ દીવેલ અને દુધ નાંખી પીવો. સરગવાની છાલનો લેપ કરવો. દોષઘ્ન લેપથી પણ મટે છે.

દાઝવું—બળેલા ભાગ પર પાણી ન રેડવું, પણ તેલ અને ચુનાનું નિતર્યું પાણી મિશ્ર કરી તે ચોપડવું, તેથી મટે છે. ટરપેન્ટાઈન કે ગાસતેલ ચોપડવું.

ભાગ ૮મો.

પ્રકરણ ૫૦મું.

સ્ત્રીના ખાસ રોગો.

પ્રદર.

કારણ—ગરમાગરમ વસ્તુઓ ખાવાથી, ખોરાક પુષ્કળ ખાઇ કસરત ન કરવાથી, વારંવાર ગર્ભ રહેવાથી, અતિશય પુરૂષ સંગ કરવાથી, દસ્તાન જવાથી કે ગર્ભાશયમાં દરદ થવાથી આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—સ્ત્રીના ગુહ્યેંદ્રિયમાથી ધોળી, પીળી, મળગુળી, ચીકણી અને જાડી રસી વહેવી એ આ દરદની મુખ્ય નિશાની છે. આ પ્રમાણે ધોળી રસી વહે છે તેને **શ્વેતપ્રદર** કહે છે અને લાલ લોહીનો શ્રાવ વહે છે તેને **રક્તપ્રદર** કે લોહિવા કહે છે.

આ રોગ થવાથી માથું ચઢે છે, શરીર અશક્ત અને ફીકું થાય છે. ઝાડાનો કબજો, કામ કરતાં હાંફ ચઢવો, પેટમાં વાયુ, ફેર ચઢવા, પડખામાં દરદ, ઉનવા, દાહ, કમર ફાટવી, સ્ત્રીનું શરીર દહાડે દહાડે ગળતું જવું વિગેરે દરદો આ રોગથી થાય છે.

ઉપાય—પ્રમેહના ઉપાયો કરવાથી મટે છે.

દારૂ હળદર, રસવંતી, નાગરમોથ, ભીલામાં, બીલાં, અરડુસીનાં પાન અને કરીયાતાનો ઉકાળો મધ સાથે પીવાથી મટે છે, આને દાર્વ્યાદિ કવાથ કહે છે. સુખડને ચોખાના ધોવરામણમાં તો. ૧ ઘસી તેમાં મધ તથા સાકર નાંખી પીવાથી મટે છે. ગોક્ષુરાદિ ગુગળથી

તેમજ અભયારિષ્ટથી ફાયદો થાય છે. ગળોસત્વ તથા ચંદ્રપ્રભાથી ફાયદો થાય છે. બહારના ઉપચારો. ફુલાવેલ ફુટકડી ૧૦ ગ્રેન અને પાણી ૧૦ ઔંસ મિશ્ર કરી ગુહ્યભાગમાં પીચકારી મારવી. મુલતાની માટીની ગોળી કરીને પહેરવી.

શ્વેતપ્રદર—કપાસનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં બે વખત ઘસી પાવાથી મટે છે. અરડુસાનાં પાન, ગળો કે આંમળાનો રસ મધમાં આપવાથી મટે. ખડી સાકર અને જીરાનું ચુર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું.

રક્તપ્રદર—નાગકેસરની ભૂકી ઘી સાથે બે વખત આપવી. ખેરી ગુંદર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે સાકર સાથે આપવો. પાકાં કેળાં ઘી સાથે ખાવાં. જુની ઇંટનું ચુર્ણ ૬ માસા, માયાં ૩ માસા અને ગાયનું ઘી ૧ તોલો એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું તેથી મટશે. અમારી પ્રમેહ નિવારણ ગુટીકાથી ગમે તેવું પ્રદર મટી જાય છે. રૂ. ૨).

સોમરોગ.

કારણ—અતિ પુરૂષ સંગથી, શોક, ભય કે અતિસારથી મૂત્રમાર્ગમાંથી પાણી વહે છે. તે શ્વેતપ્રદર જેવોજ વ્યાધિ છે.

લક્ષણ—પાણી વહ્યાં કરે, ચામડી ફીક્કી પડે અને સ્ત્રી દુર્બળી પડે છે.

ઉપચાર—શ્વેતપ્રદરના ઉપાયો કરવાથી મટે છે. કુંવાડીયાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરાંમણમાં રોજ સવારમાં પીવાં. પાકાં કેળાં અને આમળાંનો રસ સાકર નાંખી ખાવાં. શંખજીરૂ અને પાષાણભેદનું ચુર્ણ દુધમાં આપવું. અમારી **સુંદરી સાથીની** દવાથી સોમ રોગ મટે છે. રૂ. ૧).

યોની રોગ.

યોની શૂળ—ગુહ્યેંદ્રિયમાં શૂળ આવવાં. જુની ઇંટની અથવા મીઠાની પોટલીવડે શેક કરવો. સુંઠ, મરી અને પીંપરનું ચુર્ણ મદમાં ચાટવું. બીલીનાં પાન કલોંજી જીરૂ, સુંઠ, મરી, પીંપર, પીંપરીમૂળ અને અરકુસી સર્વ વાટી ગરમ પાણીમાં મેળવી ગાળીને તે પીવાથી મટે છે.

યોની રોગ—ત્રિફળા, દ્રાક્ષ, આંબાહળદર, ગળો, શતાવરી, સાટોડી અને ફાલસા દરેક એક એક તોલો લઈ સોળગણા પાણીમાં આઠમો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી તેમાં શેર ઘી નાંખી તે ઘી મિશ્ર કરી ઉનું કરી નિચે ઉતારી તે ઘી ગાળી લઇ રોજ ખાવાથી સર્વ યોની રોગ મટે છે, અને ગર્ભ ધારણ થઇ શકે છે. અમારી **વંધ્યાગુટીકાથી** તમામ જાતના યોની રોગ મટે છે. રૂ. ૪).

દસ્તાન-આર્તવના રોગો.

વળી—દરમાસે સ્ત્રીને રૂતુશ્રાવ આવે છે. તે સંબંધી કેટલીક સ્ત્રીઓને દસ્તાન બંધ થઈ જાય છે તેને નષ્ટાર્તવ, કેટલીકને દસ્તાન આવતી વખતે પીડા થાય છે તેને **પીડીતાર્તવ** અને કેટલીક સ્ત્રીઓને અતિશય રૂતુ વહે છે તેને અત્યાર્તવ કહે છે.

નષ્ટાર્તવ.

કારણ—કામ ન કરનાર, ઠંડી હવામાં રહેનાર, અને દિવસે ઉંઘી એશઆરામમાં પડી રહેનાર સ્ત્રીને, યોનીમાર્ગના સંકોચથી કે કમળમુખના બંધ થવાથી રૂતુશ્રાવ થતો નથી.

લક્ષણ—દરમાસે સ્ત્રીને રૂતુશ્રાવ થવો જોઇએ તે ન થાય અને તેથી પેડુ, કમર, કે છાતીમાં દરદ, ધ્રુજારો, હીસ્ટીરીઆ, દમ, બંધકોશ વિગેરે લક્ષણો થાય છે.

ઉપાય—એળીઓ, ૪ તોલા, હીરાબોળ ૨ તોલા તથા ગુલકંદ ૫ તોલા સર્વને એકત્ર કરી બબ્બે વાલની ગોળીઓ કરી સાંજ સવાર અકેક ગોળી ખાવાથી દસ્તાનનો ખુલાસો થાય છે.

કુમારિકાસવથી ફાયદો થાય છે. ટંકણ ૧ વાલ, એળીઓ ૧ રતી, મંડુરભષ્મ એક રતી મિશ્ર કરી વાલ વાલની ગોળીઓ વાળી પાણી સાથે સવાર સાંજ પીવાથી ફાયદો થશે.

એળીઓ, તોલા ૧૦, હીરાકસી તોલા ૭, તજ તોલા ૫, એલચી તો ૫, સુંઠ તોલા ૫, ગુલકંદ તોલા ૨૦ મેળવી ગોળીઓ વાલવાલની કરી સવાર સાંજ અકેક ગોળી ખાવાથી ફાયદો થાય છે.

ગરમ પાણીથી પ્રક્ષાલન કરવું, અને એળીઓ તથા હીરાબોળને વાટી સોગટી કરવી તે પહેરવી. તેથી દસ્તાનનો ખુલાસો થશે.

પીંપળાની અને આમલીની છાલ પાણીમાં ઘસી પાવી. કાળા તલના ઉકાળામાં ગોળ નાંખી પાવો. કડવી ઈંદ્રવારૂણીનાં મૂળ યોનીમાં રાખવાં. સુંઠ, મરી, પીંપર, કુલાવેલ હીંગ અને ભારંગમૂળ દરેકનું ચુર્ણ ત્રણ માસા તલના ઉકાળામાં નાંખી આપવાથી અટકાવ આવશે. અમારી **જયગુટી**કાથી દસ્તાનનો ખુલાસો થાય છે. રૂ.૧).

પીડીતાર્તવ.

કારણ—ગર્ભાશયમાં લોહીનો જમાવ થવાથી, કે એશઆરામમાં પડી રહેવાથી આ દરદ થાય છે. કમળમુખ બંધ પડવાથી કે સાંકડું થવાથી પણ આ દરદ થાય છે.

લક્ષણ—દસ્તાન આવતા પહેલાં કમરમાં શૂળ, માથું ચડવું, થોડું ઘણું દસ્તાન આવે, વળી બંધ પડે, પેડુમાં દુખાવો, બંધકોશ વિગેરે દરદો થાય છે. એવી રીતે થોડું થોડું દસ્તાન પીડા સાથે આવે છે.

ઉપાય—કુંવારીકાસવથી મટે છે. અફીણ ૨ ગ્રેન અને કપુર ૪ ગ્રેનને મિશ્ર કરી એકેક ગ્રેનની ગોળીઓ કરી રોજ ત્રણ કલાકે એકેક ગોળી ખાવી. તેથી ફાયદો થાય છે. યોગરાજ ગુગળ ખાવો. ગરમ પાણીમાં બેસવું. લોહ ભસ્મથી ફાયદો થાય છે.

બેલાડોના ૧૨ ગ્રેન, અને જસતનાં ફુલ ૪૦ ગ્રેન મલમાં ઘુંટી તેની ૪ સોગઠી કરી રોજ રાત્રે પહેરવી. તેથી દસ્તાનનો ખુલાસો થશે. અમારી **જયગુટી**કાથી દસ્તાન ખુલાસેથી આવેછે. રૂ.૧)

અત્યાર્તવ.

કારણ—ગરમીથી કે ગરમ ખોરાક ખાવાથી, અતિશય સંસાર ભોગવવાથી, ઓરોળ વિગેરેનાં દરદથી કે સુવાવડ પછી બિગાડ અંદર રહી જવાથી આ દરદ થાય છે.

લક્ષણ—દરેક માસે ચાર દિવસ દસ્તાન આવી બંધ થવું જોઇએ તેને બદલે વધારે દિવસ આવે, લોહીનો શ્રાવ ઘણો થાય અને તેથી શરીર ફીકકું પડે, ઉલટી થાય, બંધકોશ રહે, શરીરે અશક્તિ આવી કામ કરવાથી શક્તિ રહે નહી અને શરીર સુકાતું જાય.

ઉપાય—પ્રદરના ઉપાયો કરવાથી ફાયદો થાય છે. ફટકડી ૩૦ ગ્રેન, ડીલ્યુટ, સલ્ફ્યુરીક એસીડ ૩૦ ટીપાં, નવસાર ૧૦ ગ્રેન અને પાણી ૧૨ ઔંસ મિશ્ર કરી દિવસમાં ત્રણ વખત એકેક ઔંસ પાવાથી ફાયદો થાય છે. અશોકારિષ્ટ–ચંદ્રપ્રભા વિગેરે ફાયદો કરે છે.

આ રોગો ઉપર અમારી ફાર્મસીની દવા–**સુંદરી સાથીનો** ઉપયોગ કરવાથી ઘણી સ્ત્રીઓને ફાયદો થયો છે. તેનાથી સ્ત્રીઓના તમામ પ્રકારનો પ્રદરો તથા દસ્તાનના રોગો મટી જાય છે. માટે ખાત્રી કરવા ભલામણ છે. કી. રૂ.૧).

ગર્ભવંતી સ્ત્રીના રોગો.

સ્ત્રીઓને ગર્ભ રહ્યા પછી કેટલાંક દરદો થાય છે. તેમાં જોઇ વિચારીને દવા ન કરવાથી નુકશાન થાય છે માટે નુકશાન કરે તેવી દવાઓનોજ ઉપયોગ કરવો.

તાવ—રતાંજલી, ઉપલસરી, જેઠીમદ, વાળો, લોદર અને દ્રાક્ષનો ઉકાળો સાકર તથા મદ નાંખી પાવાથી મટી જશે.

ઝાડો—આંબા તથા જાંબુડાનીછાલનો રસ કે ઉકાળો કરી તેમાં ચોખાની ધાણીનો સાથવો નાંખી પાવાથી મટી જશે. આંબાની ગોટલી સેકીને ખવરાવવી. પાકાં જાંબુ કે ઉમરડાં આપવાં.

બંધકોશ—દુધ સાથે દીવેલ આપવાથી ફાયદો થાય છે.

મૂત્રાવરોધ—પેશાબ બંધ થવો. કેશુડાં બાફી પેડુ ઉપર બાંધવાં.

ઉલટી—બીલાંનો ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી આપવું.

પ્રદર—ગર્ભ રહ્યા પછી ધાતુશ્રાવ કે પ્રદર વહે તો ઠંડા પાણીથી ન્હાવું, ઠંડા પાણીનું પ્રક્ષાલન કરવું જોઇએ, તાંદળજાનાં મૂળ ચોખાના ધોવણમાં આપવાં, કબુતરની હગાર ચોખાના ધોવણમાં આપવી.

ઉદરસ—સીતોપલાદિ ચુર્ણ મદ સાથે લેવું. અથવા કાથાની ગોળી લેવી. ભારંગમૂળ, સુંઠ અને પીંપરનું ચુર્ણ ગોળમાં આપવું. **અરડુસીનો રસ મદ સાથે આપવો.** ગર્ભવંતી સ્ત્રીએ માટી ખાવી નહિં. પ્રસન્નતામાં રહેવું, પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવો. અને દુધનો વિશેષ ઉપયોગ કરવો.

સોજા—સાટોડીનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં.

શુળ—ગોખરૂ, જેઠીમદ અને દ્રાક્ષ દુધમાં વાટી સાકર સાથે ખવરાવવું.

કસુવાવડ.

કેટલીક સ્ત્રીઓને ગર્ભ રહ્યા પછી એ ત્રણ માસે કે ચાર પાંચ માસે ગર્ભસ્રવી જાય છે. તેને કસુવાવડ કહે છે.

કારણ—ગરમીવાળા પુરૂષથી ગર્ભ રહેવાથી, ગર્ભાશયની નબળાઇથી, અયોગ્ય અહાર વિહારથી, અતિશય શ્રમ કરવાથી સ્ત્રીને ગર્ભ પૂર્ણમાસ થવા પહેલાંજ સ્રવી થાય છે.

લક્ષણ—કસુવાવડ થતા પહેલાં બેચેની, કળ, થઇને રક્તશ્રાવ થવા માંડે છે. પછી એકદમ લોહીનો શ્રાવ થઇને કસુવાવડ થાય છે.

ઉપાય—કસુવાવડ થવાનાં ચિન્હ જણાતાં પ્રદરના ઉપાયો કરવા. **ફુલાવેલ** ફટકડી પાવલીભાર શેર પાણીમાં પલાળી તે પાણી **દિવસમાં** ત્રણ વખત દરવખતે અધોળ પાણી પીવું, અને તેજ પાણીથી પ્રક્ષાલન કરવું તેથી રકતાશ્રવ બંધ થઇને ગર્ભશ્રાવનો ભય ઓછો થાય છે. **સુંદરીસાથી** પીવાથી ગર્ભ સ્રવી જતો નથી અને પુષ્ઠ થાય છે. પ્રી. રૂ. ૧).

કુંભારના હાથની ગુંદેલી માટી, બકરીના દુધમાં મેળવી મદ સાથે આપવી.

કસ્તુરી ૧ રતી, જાવંત્રી ૩ રતી, જાયફળ ૩ રતી અને પીંપળાનાં બી ૬ રતી લઇ વાટી સાત ગોળીઓ વાળી, દર મહીને એક ગોળી એમ સાત મહિના સુધી સાત ગોળીઓ આપવાથી ગર્ભશ્રાવ થતો નથી.

સુખપ્રસવ—ઉપાયો.

સ્ત્રીને બાળક જન્મતી વખતે ઘણું દુઃખ પડે છે. તેથી જો બાળક જન્મતી વખતે નીચેના ઉપાયો કરવામાં આવે તો પ્રસવ વખતે કષ્ટ પડતું નથી.

ઉપાય—પીંપર અને વજ પાણીમાં ઘસી તેમાં દીવેલ નાંખી ડુંટી પર લેપ કરવાથી સુખથી જન્મ થાય છે. સર્પની કાંચળી કે માથાના વાળની ધુણી યોનીને આપવાથી સુખ પ્રસવ થાય છે.

શેલડી કે તાડનાં ઉતર ભણીનાં મૂળ લાવી સ્ત્રીના શરીર જેટલા લાંબા સૂતર વડે બાંધી કમરે બાંધવાથી સુખથી પ્રસવ થાય છે.

ઉટકંટાનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં તેથી સુખે પ્રસવ થાય કે તરત છોડી નાંખવા.

ગાયનું દુધ ૦॥ શેર લઈ તેમાં ગાયનું છાણ બે તોલા મેળવી વસ્ત્રથી ગાળી પાવાથી જલ્દી પ્રસવ થાય છે.

પ્રસવ પછી ઓર ન પડતી હોય તો તે માટે સાપની કાંચળી, કડવું કોળું, નાગરમોથ તથા સરસડાનું ચૂર્ણ રાઇના તેલમાં પલાળી તેને બાળી તેની ધુણી યોનીમાં દેવાથી ઓર પડી જાય છે.

યોની સંકોચન—પ્રસવ પછી માયાં અને કપુર મદમાં ખલ કરી લેપ કરવાથી યોની સંકોચાય છે. અથવા માયાંનુ ચુર્ણ અને કુલાવેલ ફટકડી એકત્ર કરી બારીક વાટી પોટલી બાંધી તે અંદર રાખવાથી સંકોચ થાય છે.

ગર્ભધારણ ઉપાય.

કેટલીક સ્ત્રીઓ ગર્ભાશયના બિગાડથી ગર્ભ ધારણ કરી શકતી નથી. તેઓ જો નીચેના ઉપાય કરશે તો ગર્ભ ધારણ થઇ શકશે.

ઉપાય—આખા બીજોરાનાં તમામ બીયાં દુધમાં વાટી ૠતુ વખતે ખાવાં એટલે પુત્ર પ્રાપ્તિ થશે. ૠતુ વખતે આસનના ઉકાળામાં દુધ તથા ઘી નાંખી પીવો. પારસ પીપળા અને જીરાનું ચૂર્ણ ખાવું.

કાંટા શેરીઆનાં મૂળ, ધાવડીનાં ફુલ. વડની વડવડ઼ેઓ **તથા**

નીલકમળ દુધમાં વાટી પીવાથી ગર્ભ ધારણ થાય છે. શીવલીંગીનાં બી રૂતુશ્રાવના ચોથા દિવસે ખાવાં તેથી ફાયદો થાય છે.

ગર્ભધારણ માટે, **વંધ્યાગુટિકા** નામની અમારી ફાર્મસીની દવા સર્વોત્તમ નીવડી છે, માટે ખાત્રી કરવા ભલામણ છે. કીં. રૂ.૪)

સુવારોગ.

કારણ—સ્ત્રીને પ્રસવ થયા પછી જો કાંઈ વિકાર ગર્ભાશયમાં રહી જાય છે તો પછી સ્ત્રીને જે રોગ થાય છે તેને કસુવાવડ કહે છે.

લક્ષણ—સુવારોગમાં તાવ, શરીર સુકાઇ ફીકકું પડી જવું, સોજા ચઢવા, ચુંક આવવી, ઉદરસ થવી. ખાવા ઉપર અરૂચિ, ઉલટી, બળત્રા, મ્હો આવવું, ઝાડો થવા વિગેરે દરદો થાય છે.

ઉપાય—દશ મૂળાદિ કવાથથી સારો ફાયદો થાય છે. દેવ બાવળનાં પાન તો. ૧, મરી દાણા ૩ મેળવી વાટીને રોજ બે વખત પાવાથી અને બાજરીનો રોટલો ને દુધજ ખાવાથી સુવારોગ મટે છે.

દેવદાર, વજ, ઉપલેટ, પીંપર, સુંઠ, કાયફળ, મોથ, કરીયાતું, કડુ, ધાણા, હીંમજ, ગજપીંપર, ભોંયરીંગણી ગોખરૂ, ધમાસો, અતિવિષ, ગળો, કાકડાશીંગી, અને શાહજીરૂ મેળવી તેનો કવાથ કરી પીવાથી સુવારોગ તથા તેથી થયેલા દરદો મટે છે. લોહભસ્મ તથા મંડુર ભસ્મથી ફાયદો થાય છે.

ધમાસો, દેવદાર, રાસ્ના, કરીયાતું, નગોડનાં પાન, વજ, સરગવાની છાલ, આકડાનાં મૂળ, પીંપર, પીંપરીમૂળ, જીરૂ, ચવક, સુંઠ, અતિવિષ, અને ભાંગરાનો ઉકાળો પાવાથી સુવારોગ, ઉદરસ અને વાના રોગ મટે છે. અમારી સૂતિકારોગ નિવારણ ગુટિકા રૂ. ૧) મંગાવી ઉપયોગ કરવાથી ભયંકર સુવારોગ મટી જાય છે.

ભાગ ૯ મો.

પ્રકરણ ૫૧ મું.

બાળકોના ખાસ રોગો.

કારણ—બાળકોની માવજત ન રાખવાથી માતાએ અયોગ્ય અહાર વિહારનું સેવન કરવાથી ધાવણમાં બીગાડ થવાથી તે ધાવણ બાળકના ધાવવામાં આવવાથી બાળકને અનેક રોગ થાય છે.

લક્ષણ—બાળક વારંવાર રડે તો તે માંદું થયું છે એમ સમજવું. પેટ ચડવું, ઝાડા થવા, તાવ આવવો વિગેરે રોગો થાય છે.

માત્રા—બાળકને દવા એક ચણોખડી ભાર આપવી.

બાળકના રોગો અને તેના ઉપાયો.

પારગલો—ગર્ભવંતી માતાનું દુધ બાળકને પાવાથી બાળકને ઉદરસ, ઉલટી, અરૂચિ, ભ્રમ થાય, પેટ મોટું થાય અને હાથ પગ ગળી જાય. **ઉપાય**—મદ અને પીંપર ચટાડવાં. પાણીમાં મરી ઉકાળી તેમાં સાકર નાંખી પાવું. અજમો, સુંઠ, મોથ, જીરૂં, અને શહાજીરૂ સર્વેનું ચુર્ણ મદ સાથે આપવું.

તાલુકંટક—ગળું પડવું, બાળકનું માથું લચી પડવાથી કે તાળવાના માંસમાં કફ કુપિત થઇને તાલુકંટક રોગ થાય છે. એટલે બાળકનું ગળું પડે છે, અને તાળવામાં ખાડો પડે છે. ધાવતું નથી પાતળો ઝાડો થાય છે, અને ઉલટી થઇ શરીર સુકાતું જાય છે.

ઉપાય—સાગરસીંગુ ગાયના ઘીમાં ઘસી તાળવે લેપ કરવો. વજ અને જાયફળ દુધમાં ઘસી ચોપડવું. કુંવારીના રસમાં જીરાની ભુકી અને ખડી સાકર નાંખી પાવું. હરડે, વજ, ઉપલેટ સરખે ભાગે

દુધમાં ઉકાળી તેમાં બીજા ભાગનું મદ નાંખી સવાર સાંજ એકેક ચમચો પાવું.

રતવા--શરીરના કોઈ ભાગમાં લાલ સોજા આવી ગડ ઘાલે છે તેને રતવા કહે છે. **ઉપાય**—ધોળી ચણોઠીનાં પાન વાટી લેપ કરવો. રાતી કરેણના ફુલ અને ચોખા અને તેના સરખે વજને વજ લઇ રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી તે વાસણ રાત્રે આકળમાં ઉઘાડું રાખવું અને સવારે તેનો લેપ કરવો. ગુલાબનું મૂળીયું કે ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવું.

સસણી-વરાધ--પેટમાં કફનું જાળું થઇ શ્વાસનો અવરોધ કરી કંઠનો અવરોધ કરે છે. પેટ અને છાતીની પાંસળીઓ ઉછળે છે, અને ગળામાં સસણી બોલે છે. તેને વરાધ કહે છે. વરાધથી ઘણાં બાળકો મરી જાય છે. **ઉપાય**-ટીકામાળી, રેવંચીનો શિરો અને એળીઓ ગરમ કરી પાણીમાં વાટી ડુંટી સિવાય પેટ ઉપર લેપ કરવો અથવા ગરમાળાનાં બીયાં નાગરવેલના પાનના રસમાં કે દુધમાં ઘસી પાવાં. ચણાની દાળ કરતાં પણ થોડો પાપડખાર ધાવણ સાથે પાઇ દેવાથી ઉલટી થઇ કફ નીકળી જશે. કડુ, જીરૂ અને હળદર, પાનના રસમાં મિશ્ર કરી પાવું. પાનના રસમાં હળદર અને ગોરોચન નાંખી પાવું. હરડે, બેઢાં અને જેઠીમદ ઉના પાણીમાં ઘસી તેમાં જરા સીંધવ અને મદ નાંખી ચટાડવું. કારેલીના પાનના રસમાં હળદર નાંખી તે રસ પાવો. પાકાં નાગરવેલનાં પાન દીવેલ ચોપડી પેટ ઉપર મુકી શેક કરવો.

આંકડી--આંચકી. બાળકીની માએ વાયડા પદાર્થો ખાવાથી દુધ બગડે છે તે બાળકના ધાવવામાં આવવાથી મજ્જાતંતુ ક્ષુબ્ધ થઇ તેના હાથ પગ કંપે છે, અને તાણ આવે છે. અને ધાવનું

નથી. મોમાંથી પાણી નીકળે છે અને આંખો તણાઇ જાય છે.

ઉપાય—તાળવા સિવાય માથા ઉપર, નાક અને કપાળ ઉપર ગુલાબ જળ ચોપડવું. ધોળી કુંગરી ચીરીને નાકમાં સુંઘાડવી. ટાંડા પાણીમાં હરડે ઘસી ચટાડવી અને જીભ નીચે ચોપડવી, હરડે, આવળકંટી અને ખડી સાકર ઘસી અંજન કરવું.

ભાર—દુધની મલાઇ જેવા ભારે પદાર્થો ખાવાથી બાળકના પેટમાં ભાર રહે છે તેથી પેટ વધે છે, બંધકોશ રહે છે અને છોકરૂં માંદુ પડે છે તથા રડ રડ કરે છે.

ઉપાય—કબુતરની હગાર મધમાં ચટાડવી, સૂર્ય કમળના ફુલનો રસ દશ ટીપાં દુધમાં પાવાં. અઘેડાનાં અને ચિત્રકના મૂળ ગાયના મૂત્રમાં ઘસી પાવાં. ભોંયરીંગણીના ઉકાળામાં પાપડખાર નાંખી ચટાડવો. એળીઓ અને દીકામાળી એકત્ર ઘસી પાવું. કડુ, ભેંસના મૂત્રમાં બાફી તેમાંથી વાલ લઈ તેમાં ૧ રતી અંચળની ભૂકી નાંખી મધ સાથે પાવું. ગાયના મૂત્રમાં સાકર અને મીઠું સરખે ભાગે નાંખી પાવું. દીવેલ, દીકામારી કે રેવંચીનો જુલાબ આપવો.

દાંત આવવા—દાંત આવતી વખતે બાળકને પાતળા ઝાડા ઘણા થાય છે. **ઉપાય**–ધાવડીનાં ફૂલ, પીંપર અને આંમળાના રસમાં મધ મેળવી દાંતના પેઢા ઉપર ઘસવું એટલે મટશે. નગોડનાં પૂર્વ બાજુનાં મૂળ લાવી ગળામાં બાંધવાથી મટે છે.

બાળકોના તાવ—પીંપરનું ચુર્ણ મધમાં ચટાડવું. નાગરમોથ, રતાંજલી, અરડુસો, સુંઠ, જેઠીમધ અને ગળોનો ઉકાળો પાવાથી તાવ મટે છે. અરડુસો, પિતપાપડો, વાળો, લીમડો તથા કરીઆતાનો ઉકાળો પાવો તેથી ઉલટી, ઉદરસ, દમ અને તાવ મટે છે.

ઝાડા—કાકડાસીંગ, મજીઠ, પીંપર અને નાગરમોથનું ચુર્ણ

કરી તેમાંથી ૧ રતી મધ સાથે આપવાથી ઝાડો બંધ થાય છે, ઉલટી, ઉદરસ અને તાવ મટે છે. સુંઠ, અતિવિષ, નાગરમોથ, વાળો તથા ઈંદ્રજવનો ઉકાળો પાવાથી મટે છે.

જુલાબ—હરડે ગરમ પાણીમાં ઘસી પાવાથી જુલાબ થાય. મીંઢીઆવળ (સોનામુખી) નો ઉકાળો ગોળ નાંખી આપવાથી મટે. રેવંચીનો શીરો રતી કે ૨ રતીભાર મધ કે ગોળમાં આપવો.

બાળ-સંગ્રહણી—અતિવિષ, નાગરમોથ, બીલાં અને ઇંદ્રજવનું ચુર્ણ ૧ રતીભાર મધમાં આપવું. અજમો, મરી, જીરૂ, પીંપર, ઇંદ્રજવ અને સુંઠનું ચુર્ણ મધ સાથે આપવું, સુંઠ અને બીલીના ગર્ભનું ચુર્ણ આપવાથી મટે છે.

બાળકોની ખાંસી-દમ—વાંસકપુરનું ચુર્ણ મધમાં આપવું, અતિવિષનું ચુર્ણ મધમાં આપવું, કાકડાસીંગી, નાગરમોથ તથા અતિવિષનું ચુર્ણ મધમાં આપવાથી તાવ ઉદરસ અને ઉલટી મટે છે.

ઉલટી—હરડે મધમાં ઘસી પાવી. પીંપળાની છાલની રાખ પાણી સાથે આપવી, ચુનાનું નિતર્યું પાણી દુધ સાથે આપવું.

બાળક પુષ્ટ થવા ઉપર—કેટલાંક બાળકો દિવસે દિવસે સુકાતાં જાય છે તેમને પુષ્ટ થવા માટે આસન ૧ ભાગ તથા દુધ આઠ ભાગમાં ઘી નાંખી સેકી બાળકને ચટાડવાથી બાળક પુષ્ટ અને બળવાન થાય છે. ઉમરડાંનું ચુર્ણ, ઉપલેટ અને વજનું ચુર્ણ મધમાં આપવું. ભોંયકોળું, ઘઉં અને જવનો લોટ ઘીમાં શેકી ખવરાવી ઉપર સાકર નાંખેલું દુધ પાવું.

સોજા—સાટોડીના મૂળનો લેપ કરવો.

ફોલ્લા—કડવા લીમડાની છાલ ત્રિફળાં, કડવાં પરવળ અને

હળદરનો ઉકાળો પાવો, અને રતાંજલી પીંપળાની છાલ અને રેવં-ચીનું લાકડું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.

ખસ—રેચ આપવો. ગંધક અને કપુર કોપરેલમાં ઘુંટી લેપ કરવો.

મુખપાક—પાન અને ત્રિફળાના ચુર્ણનો લેપ કરવો. ગોપી-ચંદન, દુધમાં ઘસી ચોપડવું. શંખ જીરૂ અને સોનાગેરૂનો ઉભેરો ઘસવો.

ઉંદરી—સોનાગેરૂ અને કપીલો દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. સોનાગેરૂ, રતાંજળીને ઠંડા પાણીમાં વાટી લેપ કરવાથી ઉંદરી અને માથાની ફોલ્લીઓ મટે.

પેટનો દુઃખાવો—લીંબુની ચીરીમાં દીકામારી અને મરી ભરી દેવતા ઉપર ઉની કરી ચુસાવવાથી મટે છે. સુંઠ અથવા હીં-ગના પાણીમાં દીવેલ પાવું.

મત્રકુચ્છ કે મૂત્રાવરોધ—પેશાબ બંધ થવો, પીંપર, સુંઠ, મરી, એલચી, અને સીંધવનું ચુર્ણ કરી તેમાં સાકર નાંખી ચટા-ડવાથી મટે, દીવેલ કે ગોમૂત્રમાં દૂધ નાંખી તેમાં ગુગળ નાંખી પાવું. ગાયના દુધમાં ગોળ નાંખી ગરમ કરી પાવું.

ગંડમાળ—ખડી સાકર અને વછનાગ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. કપાસનાં મૂળ ચોખામાં મેળવી તેનો લોટ કરી રોટલી બ-નાવી ખવરાવવી.

અપસ્માર ઉન્માદ—કોળાના રસમાં જેઠીમદનું ચુર્ણ નાંખી સાત દિવસ પાવું.

ચોથીઓ તાવ—ગાયનું ઘી, દૂધ, દહીં અને છાણના રસમાં ઘી ઉનું કરી આપવું એટલે ઉન્માદ, અપસ્માર અને ચોથીઓ તાવ મટે છે.

ઉટાંટીઓ– કાંટાશેરીઆની છાલનો ઉકાળો પાવો. ભોંરીંગણી-નો ઉકાળો મધમાં પાવો.

ચોરીઆ—ફુંકડીના કાગળા કરવા. અકલકરો મોંમાં રાખવો.

બાળારોગ્ય વટી—આ દવા, બાળકોને થતા તમામ પ્રકારના દરદો–તાવ, ઉલટી, વરાધ વિગેરે મટાડી શરીરને પુષ્ટ રાખે છે. ૦॥.

બાળ પુષ્ટિકર ચુર્ણ—આ ચુર્ણ બાળકને નાનપણથી ખવરાવવામાં આવ્યું હોય તો તેને રોગ થતા નથી, ચાલતાં જલ્દી શીખે છે તથા શરીરે પુષ્ટ રહે છે. કીં. રૂ. ૦॥.

બાલામૃત–બાળકોના રોગોને મટાડી પુષ્ટ બનાવે છે. કીં. ૦–૮–૦

ભાગ ૧૦મો.

પ્રકરણ પરમું.

વિષ ચિકિત્સા.

સર્પદંશ— લસણના રસમાં સમુદ્રફળ ઘસી આંખમાં આંજવું, ગળો પાણીમાં વાટી પાવી, ઈંદ્રવરણાનાં મૂળ પાનમાં ઘાલી ખાવાં. ધોળી ચણોઠી કે કરેણનાં મૂળ કે આકડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. અરીઠાનું પાણી પાવું. વાંઝણી કંકોડીનું મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવું તથા લેપ કરવો. કુતરી નામના ઘાસનો રસ પાવો. કડવી નઈનો કંદ પાણીમાં ઘસી પાવાથી સાપનું ઝેર ઉતરે છે.

ઉંદરનું ઝેર—ગલકાના પાનનો લેપ કરવો. ઉદરકાનીના પાનનો રસ ૧ થી ૨ તોલા પાવો અને શરીરે ચોપડવો. મજીઠ, હળ-

દર, ધુંવાસ અને સિંધવને વાટી લેપ કરવો. આમલી ૪ તોલા અને ૨ તોલા ધુંવાસ જુના ઘીમાં ઘુંટી ૭ દિવસ ખાવું. અંઘેડાનાં બી મધમાં ખાવાં. કડવા લીમડાની લીંબોળીઓ, સુંઠ, મરી, પીંપર અને સિંધવનું ચુર્ણ ત્રણ માસા મધમાં પાવું.

ભમરીનું ઝેર—ભેંસનું માખણ ચોપડવું. ગેરૂ ચોપડવું.

કુતરાનું ઝેર—અંઘેડાનાં બી મધ સાથે ખાવાં. અને ડંખ ઉપર કુંવેર પાઠાનો રસ અને સિંધવ બાંધવો. બકામ લીમડીના મૂળનો રસ પાવો. અંકોલ મૂળનો ઉકાળો ઘી નાંખી પાવો. ઝેરકોચલાં ઘસી ડંખ પર ચોપડવાં.

ગરોળીનું ઝેર—કંટોલીનો કંદ પાણીમાં ઘસી પાવો.

વીંછીનું ઝેર—નેપાળાની દીવેલી પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. ફટકડીનું પાણી આંખમાં નાંખવું. અંઘેડાનાં મૂળ, ધંતુરાનાં પાન કે ખરસાંડીનો રસ ચોપડવો. વછનાગને ઘસી ચોપડવો.

કાળી વીંછણનું ઝેર—આકડાના મૂળનો લેપ કરવો અથવા આકડાનાં પાન વછનાગ અને રાઇ વાટી લેપ કરવો.

સોમલનું ઝેર—સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર અને દુધ ૦॥ શેર એકઠાં કરી પાવાં. કડવા લીમડાના પાનનો રસ પાવો. તાંદળજાનો રસ સાકર નાંખી પાવો.

હરતાલ અને મનશીલનું વિષ—સોમલ ઉપર કહેલા ઉપચાર કરવા. ધોળી ગરણીના પાનનો રસ પાવો, કોળાનો રસ પાવો, જીરૂ અને સાકર ૭ દિવસ પાવાં.

વછનાગનું ઝેર—ઉમરડાની છાલનો રસ દુધમાં ગરમ કરી પાવો. કપુરનું પાણી પાવું, તાંદળજાના મૂળનો રસ. મૂળ સાથે ગાયના દુધ સાથે પાવો.

અફીણનું ઝેર—અરીઠાનું પાણી કરી પાવું, હીંગ પાણીમાં મેળવી પાવી, માલકાંકણીના પાનનો રસ પાવો.

ધંતુરાનું ઝેર—તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવું. દુધમાં દ્રાક્ષની ખીર કરી પાવી. કપાસનાં બી અને ફુલનો ઉકાળો પાવો.

હીંગળોકનું ઝેર—આમલીના ઉકાળાના કોગળા કરવા.

સીંદુરનું ઝેર—ચણોઠીનાં પાન ચાવી ખાવાં, લીંબુનો રસ પીવો.

રસકપુરનું ઝેર—દુધ પાઇ ઉલટી કરાવવી.

તાંબાના કાટનું ઝેર—સોમલના ઉપચારો કરવા.

પારાનું ઝેર—કારેલીનાં મૂળીઆં પાણીમાં વાટી પાવાં. નાગરવેલના પાનનો રસ ગંધક નાંખી પાવો.

નેપાળાનું ઝેર—ધાણાનું ચુર્ણ, સાકર, અને એલચીદાણા દહીંમાં વાટી પાવા.

ભાંગનું ઝેર—જામફળ ખાવાં. દહીં કે છાસ પીવી.

આકડાનું ઝેર—આમલીનાં પાન વાટી લેપ કરવો.

ચણોઠીનું ઝેર—તાંદળજાનો રસ સાકર નાંખી પાવો.

થોરીઓ ખરસાણીનું ઝેર—આમલીનાં પાન વાટી લેપ કરવો.

મેણો ચઢવો—ટંડુ દુધ કે કોળાનો રસ ગોળ નાંખી પાવો.

